

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ**

**Методичні рекомендації до самостійної роботи
з навчальної дисципліни
"ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ"
для студентів напряму підготовки
6.030501 "Економічна теорія"
денної форми навчання**

**Харків
ХНЕУ ім. С. Кузнеця
2016**

Затверджено на засіданні кафедри політичної економії.
Протокол № 8 від 18.01.2016 р.

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Укладачі: І. Ф. Лісна
Т. С. Черкашина
Т. Є. Калашник
Т. В. Ус

Методичні рекомендації до самостійної роботи з навчальної М 54 дисципліни "Історія економіки та економічної думки" для студентів напряму підготовки 6.030501 "Економічна теорія" денної форми навчання : [Електронне видання] / уклад. І. Ф. Лісна, Т. С. Черкашина, Т. Є. Калашник, Т. В. Ус. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2016. – 191 с.

Подано короткий зміст навчальної дисципліни та методичні рекомендації до самостійної роботи студентів, які допоможуть закріпити знання, основні терміни і поняття; питання для перевірки знань, тестові завдання, проблемні питання для самостійного розгляду з прикладами відповідей, теми есе.

Рекомендовано для студентів напряму підготовки 6.030501 "Економічна теорія" денної форми навчання.

Вступ

Динамічні зміни, що відбуваються в економіці України, викликають об'єктивну необхідність підготовки фахівців-професіоналів нового типу, які здатні органічно поєднувати глибокі теоретичні знання з практичними навичками господарчої діяльності, ініціативно і творчо діяти за ринкових умов. Здійсненню цього важливого завдання сприяє вивчення навчальної дисципліни "Історія економіки та економічної думки" (ІЕЕД).

У межах даної навчальної дисципліни вивчаються закономірності розвитку народного господарства в координатах світового простору та в певні історичні періоди; конкретні факти і явища економічного розвитку країн, регіонів та світового господарства в цілому; економічні процеси в їх історичній послідовності та цивілізаційному вимірі та економічну думку, що їм відповідає. Поєднання історії розвитку господарства з історією розвитку економічної думки в межах дисципліни "ІЕЕД" допомагає студентові зрозуміти загальну спрямованість еволюції економічної науки, її взаємозв'язок з економічною політикою, прийняттям стратегічних і оперативних рішень, а головне – сформулювати загальноекономічний світогляд майбутнього фахівця.

Об'єктом вивчення дисципліни є економіка та економічна думка від первісного суспільства до теперішнього часу. Предметом дослідження – історичний процес еволюції світової економіки та економічної думки.

Метою навчальної дисципліни є забезпечення поглибленого вивчення і творчого опанування еволюції світової економіки та змісту провідних економічних вчень у конкретно-історичних умовах їх виникнення та розвитку для формування у студентів навичок самостійних і нетенденційних оцінок та вироблення альтернативних варіантів господарчої політики.

Дані методичні рекомендації направлені на організацію самостійного вивчення студентами напрямку підготовки 6.030501 "Економічна теорія" денної форми навчання дисципліни "Історія економіки та економічної думки".

Глибоке засвоєння дисципліни передбачає прослуховування матеріалу на лекціях і вивчення джерел рекомендованої літератури, осмислення теоретичного матеріалу, викладеного в методичних рекомендаціях, виконання есе, а також відповіді на різного типу питання, направлені на перевірку знань, отриманих у ході вивчення теми. Вміння самостійно працювати з інформацією, аналізувати економічні явища і процеси, концепції провідних шкіл і напрямків відповідає вимогам Національної рамки

кваліфікацій і забезпечує формування професійних компетентностей студентів (табл. 1).

Таблиця 1

**Професійні компетентності, які повинні бути сформовані
у студентів після вивчення навчальної дисципліни
"Історія економіки та економічної думки"**

Назва компетентності	Складові компетентності
Визначення особливостей формування та розвитку ринкової економіки та основних напрямків економічної думки в даний історичний період	Здатність застосовувати загальнонаукові та специфічні методи дослідження ІЕЕД
	Здатність аналізувати фази еволюції первісного, рабовласницького та феодального господарства та проводити порівняльний аналіз основних представників економічної думки у цей період
	Здатність давати науково-обґрунтовану оцінку тенденціям ринкових відносин країн європейської цивілізації, аргументовано робити висновки щодо економічних процесів у країнах Європи і розуміти загальні тенденції ринкових відносин країн європейської цивілізації
	Здатність аналізувати умови та наслідки промислової революції, аргументовано робити висновки щодо значення промислового перевороту у подальшому розвитку Західної Європи та США і робити порівняльний аналіз економічних поглядів представників класичної школи політичної економії, визначаючи їх позитивні та негативні риси
Визначення особливостей розвитку ринкової економіки та економічної теорії у другій половині XIX – початку XXI ст.	Здатність виявляти структурні зміни в економіках провідних країн світу останньої третини XIX – на початку XX ст.
	Здатність робити порівняльний аналіз шляхів виходу зі світової економічної кризи провідних країн світу
	Здатність робити порівняльний аналіз розвинутих країн Європи та коментувати соціально-економічні процеси, що відбуваються у світовій економіці у другій половині XX ст. – початку XXI ст.
	Здатність аналізувати тенденції та рівень розвитку України в умовах радянської економічної системи
	Вміти визначати та аналізувати тенденції і напрями економічного розвитку України у 90-ті рр. XX ст. – на початку XXI ст.

Загальні методичні рекомендації

Необхідним елементом успішного засвоєння матеріалу навчальної дисципліни є самостійна робота студентів з вітчизняною та закордонною спеціальною економічною літературою, нормативними актами з питань державного регулювання економіки, статистичними матеріалами.

Метою рекомендацій до самостійної роботи студентів є закріплення теоретичних знань і практичних навичок, які студенти отримують під час аудиторних занять: лекційних і семінарських.

Самостійна робота студента передбачає:

1. Вивчення додаткової літератури.
2. Робота з законодавчими, нормативними та інструктивними матеріалами.
3. Підготовка до семінарських занять.
4. Підготовка до проміжного та підсумкового контролю.
5. Контрольна перевірка кожним студентом особистих знань за питаннями для самоконтролю.
6. Написання есе (за заданою проблематикою).

Основними вимогами до структури й оформлення есе є: титульний аркуш, основний зміст обраної теми з посиланнями на літературні джерела, висновки, список літератури. Обсяг есе 5 – 6 сторінок формату А4. Оформлення за допомогою ПЕОМ: шрифт – Times New Roman; розмір шрифту – 14 кегель; інтервал між рядками – 1,3; абзац – 1,25 см, поля: праве, верхнє, нижнє – 20 мм, ліве – 25 мм.

Змістовий модуль 1. Становлення ринкової економіки та ринкової економічної теорії

Тема 1. Предмет і метод ІЕЕД

1.1. Мета, завдання та функції дисципліни. Взаємозв'язок з іншими дисциплінами.

1.2. Предмет та методологія навчальної дисципліни ІЕЕД.

1.3. Критерії періодизації дисципліни.

Ключові поняття: предмет, методи, функції ІЕЕД, цивілізаційний та формаційний критерії періодизації.

Література: основна: [6; 14; 18]; додаткова: [37].

Важливе значення має вивчення економічних явищ і процесів, які є об'єктом дослідження системи економічних наук. Економічні погляди і концепції не лише пасивно відображають розвиток економіки, але певним чином впливають на неї. Тому поєднання історії розвитку господарства, світової економіки з історією розвитку економічної думки в межах дисципліни "Історія економіки та економічної думки" допомагає зрозуміти загальну спрямованість еволюції економічної науки, її взаємозв'язок з економічною політикою, та сформуванню загальноекономічний світогляд майбутнього спеціаліста.

ІЕЕД займає важливе місце у системі економічних наук, логічно доповнює курс економічної теорії, поглиблює знання з політичної економії, мікро- та макроекономіки, національної економіки, державного регулювання, міжнародної економіки, економічної та соціальної історії України, загальної теорії статистики, теорії економічних інформаційних систем, економічної географії, соціології, політології, історії культури та галузевих економічних дисциплін (економіки промисловості, сільського господарства, транспорту та ін).

Навчальна дисципліна "ІЕЕД" має власний **предмет дослідження** – історичний процес еволюції світової економіки та економічної думки.

Метою дисципліни "ІЕЕД" є забезпечення поглибленого вивчення і творчого опанування змісту провідних економічних вчень у конкретно-

історичних умовах їхнього виникнення та розвитку для формування у студентів навичок самостійного аналізу та розробки альтернативних варіантів господарської політики.

Завдання курсу: *методологічне* – дослідження економічної історії та економічної думки як процесу пізнання еволюції економічних систем; економічних поглядів, шкіл та течій; *навчально-методичне* – поглиблення знань у галузі економічної історії; систематизація і періодизація економічних вчень, шкіл та напрямків економічної думки; *виховне* – гуманізація економічної освіти, поширення наукового світогляду майбутніх фахівців; вивчення вітчизняної економічної спадщини і внеску українських вчених-економістів у світову економічну теорію та практику; *практичне* – підготовка висококваліфікованих спеціалістів.

ІЕЕД виконує наступні **функції**: *акумуляційну*, яка полягає у зборі, вивченні та узагальненні господарського досвіду людства; *підготовчу*, що передбачає засвоєння змісту базових економічних термінів (продуктивні сили, виробничі відносини, форми господарства та ін.) на конкретних фактах і прикладах з історії світової економіки; *світоглядну*, яка забезпечує формування наукової картини світового процесу господарської еволюції людства. Це надає економічному мисленню історизм, масштабність, розуміння багатоваріантності розвитку; *теоретико-пізнавальну*, що полягає у визначенні об'єктивних законів розвитку світової та національних економік.

Вивчення ІЕЕД дозволяє зрозуміти взаємозв'язок економічних концепцій з умовами і причинами їхнього виникнення, потребами економічної практики, інтересами соціальних груп, країн, народів; *функцію формування реалізму* економічного мислення, яка ґрунтується на тому, що ця дисципліна вивчає, аналізує не тільки позитивний досвід господарського розвитку країн або використання у господарській практиці тих чи інших економічних вчень, але й помилки та прорахунки державної політики і веде до зниження життєвого рівня населення, зниження темпів економічного зростання і відставання тієї чи іншої країни на певному історичному етапі; *методологічну* – вона реалізується тоді, коли різноманітні історико-економічні факти, концепції, теорії стають фундаментом для обґрунтування нових економічних теорій; *практичну*, яка передбачає критичну оцінку економічних теорій, тобто перевірку історією, господарською практикою їхньої науковості, здатності ставати базою тих чи інших соціально-економічних перетворень, господарських реформ.

Історія економіки та економічної думки досліджує розвиток господарської діяльності людства, світової економіки у нерозривному взаємозв'язку з еволюцією системи економічних поглядів. *Предмет ІЕЕД* – історичний процес еволюції світової економіки та економічної думки.

Господарське життя різноманітне, тому історія економіки та економічної думки є багаторівневою наукою. Вона вивчає:

- закономірності розвитку господарства у масштабах світової економіки та в певні історичні періоди від первісного господарства до сучасності;
- конкретні факти і явища економічного розвитку країн, регіонів та світового господарства в цілому;
- економічні процеси в їхній історичній послідовності та цивілізаційному вимірі та економічну думку, що їм відповідає;
- досвід господарювання і розвиток організації та управління господарськими комплексами;
- економічну політику держави як систему заходів, спрямованих на подолання суперечностей, проблем і досягнення економічного прогресу; узагальнює досвід економічних реформ, їхні особливості та механізми здійснення;
- передумови та закономірності еволюції світової економічної думки;
- концепції провідних шкіл і напрямків, досягнення видатних українських та зарубіжних вчених-економістів.

У історико-економічних дослідженнях важливе місце займають джерела інформації, що розкривають господарське життя та господарську діяльність. До них належать:

- 1) речові результати виробництва, тобто усі предмети матеріальної культури, які надають інформацію про господарську діяльність та економічну думку суспільства, його соціально-економічну структуру;
- 2) документи з управління господарством, до яких відносять:
 - офіційні нормативні документи (інструкції, накази, постанови, акти, укази тощо у технічній, фінансовій та інших сферах);
 - інформаційні (звіти у масштабах окремих господарств, галузей, держав; описи та переписи, ділове листування, торгівельна реклама, прейскуранти та ін.);
 - дослідницькі (статистичні матеріали, що характеризують динаміку економічного розвитку окремих галузей та країн, розрахунки, наукова економічна література);

3) матеріали літератури, мистецтва, що містять економічну інформацію про різні аспекти економічного життя суспільства.

Система методів пізнання, що застосовуються дисципліно ІЕЕД, пов'язана з використанням методологічних засобів, категоріального апарату, основних теоретичних побудов історичного й економічного знання. Взагалі метод визначає засіб дослідження, спосіб побудови та обґрунтування знань, він вказує на те, як відбувається пізнання, на якій методичній основі, за якими науковими принципами. Систему методів ІЕЕД складають: методологічні принципи філософії; методологічні положення загальної економічної теорії; загальнонаукові методи; специфічні методи.

Методологічні положення загальної економічної теорії надають теоретичну базу для ІЕЕД, дозволяють перейти від опису господарських систем до історико-економічного аналізу, виявлення закономірностей господарського процесу.

До структури методу даної дисципліни входять також *загальнонаукові методи*. Насамперед, діалектично-матеріалістичний метод, що розглядає суспільно-економічний розвиток як природно-історичний процес, який обумовлюється об'єктивними закономірностями. У той же час діалектично-матеріалістичний метод не виключає впливу суб'єктивних чинників впливу – діяльності класів, політичних партій, лідерів, національних особливостей, менталітету, віросповідання. Історія економіки та економічної думки використовує також *метод єдності історичного і логічного*. Вона аналізує конкретні форми прояву у різних країнах економічних законів. Серед загальнонаукових методів при вивченні дисципліни ІЕЕД використовуються також *методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, моделювання*. Крім того, застосовуються *кількісні (статистичні і математичні) методи*, які використовуються для вивчення закономірностей, тенденцій, чинників історико-економічного розвитку, типологічної класифікації явищ і процесів, аналізу взаємозв'язків.

Особливе значення для аналізу економічної історії мають також *методи соціологічних досліджень і соціальної психології*, тому що народні маси безпосередньо впливають на хід історичних і економічних процесів. При вивченні дисципліни ІЕЕД використовуються також *специфічні методи: історичний, який базується на послідовному аналізі фактів і процесів еволюції об'єктів, що досліджуються наукою (способів виробництва, окремих країн та регіонів, галузей національного господарства, економічних процесів і явищ, економічних вчень); системно-структурний* – передбачає

вивчення цілого і його частин як взаємопов'язаної системи. Кожна система має певну структуру і функції. При цьому система у цілому має властивості, якісно відмінні від властивостей її окремих складових; *історико-порівняльний, який* засновується на порівнянні об'єктів історико-економічного аналізу у часі і просторі. Завдяки цьому методу в історії виділяється загальне, особливе і одиничне; шляхи, варіанти і моделі розвитку формацій, окремих країн, явищ; вивчається роль традицій і революцій в історії економіки і економічних вчень. Це дозволяє здійснити класифікацію і типологізацію історико-економічних процесів; *проблемно-логічний* – зумовлює виявлення внутрішньої логіки економічних теорій, їхнього категоріального апарату.

Важливою є проблема періодизації економічної історії, встановлення певних хронологічно послідовних етапів у економічному розвитку суспільства. Періодизація історії економіки залежить від визначення чинників, що здійснюють вирішальний вплив на економічний розвиток. До основних таких чинників відносять: науково-технічний прогрес, природно-географічне середовище, ступінь забезпеченості енергією та вид енергії, менталітет нації, геополітика, прогрес у засобах комунікації, демографічний чинник та ін. Критеріями періодизації історії економіки економісти вважали географічні умови, клімат, торгівлю і обмін, грошовий обіг, культуру, релігію та ін.

Усі підходи до вивчення історичного процесу можна звести до формаційного та цивілізаційного. Прихильники першого дотримуються ідеї, що розвиток історії відбувається від низьких форм до вищих. Прихильники другого підходу вважають, що розвиток історії здійснюється за замкнутими циклами (теорії цивілізацій).

До першої групи теорій належать концепція російського вченого Л. І. Мечникова, який поклав в основу періодизації географічний чинник – ступінь розвитку водних шляхів сполучення. Так, Є. Хентінгтон (американський вчений) брав за таку основу клімат, англійський вчений – А. Тойнбі – культуру та релігію. Німецький економіст і історик Ф. Ліст, розглядаючи розвиток економіки, поділив історію економічного розвитку на п'ять стадій: дикість, пастушача, землеробська, хліборобська та її дві вищі форми.

К. Маркс розробив формаційну теорію. Він розглядав розвиток людського суспільства як еволюцію суспільно-економічних формацій: первіснообщинної (від виникнення людини до IV тис. до н.е.); рабовласницької (IV тис. до н.е. – V ст. н.е.); феодальної (V – XVII ст.); капіталістичної (з середини XVII ст.) та комуністичної. В основі переходу від однієї формації

до іншої знаходиться еволюція продуктивних сил та виробничих відносин. Таким чином, економічна історія людського суспільства виступає як процес виникнення, розвитку та зміни способів виробництва.

Німецький економіст Б. Гільдебранд за способом обміну матеріальними благами виділив три послідовні стадії економічного розвитку людства: натуральне господарство; грошове господарство, де обмін відбувається шляхом купівлі-продажу за участю грошей; кредитне господарство, де обмін відбувається за допомогою кредиту.

К. Бюхер (представник історичної школи Німеччини) виділив та вивчав наступні три етапи: замкнуте домашнє господарство, що споживає продукцію власного виробництва; міське господарство, у якому продукт переходить безпосередньо від виробника до споживача; народне господарство. Американський вчений У. Ростоу у 60-ті роки ХХ ст. створив сучасну альтернативу теорії марксизму і розробив концепцію "стадій економічного зростання", відповідно до якої вся історія вкладається у п'ять фаз. У 70-ті рр. ХХ ст. У. Ростоу доповнив свою концепцію шостою стадією, на якій суспільство займається пошуком шляхів якісного покращення умов життя людини.

У другій половині ХХ ст. виникли концепції "індустріального суспільства" французького соціолога Р. Арона і "стадій економічного розвитку" американського соціолога У. Ростоу. Ці теорії дістали розвиток у теорії про постіндустріальне суспільство. Найбільш видатні її представники: Д. Белл, Р. Кан, З. Бжезінський (США), Ж. Ж. Серван-Шренбер і А. Турен (Франція).

Теорія постіндустріального суспільства (Д. Белл, А. Турен та ін.) за критерієм рівня розвитку виробництва, галузевого і професійного розподілу праці виділяє три стадії суспільного розвитку: доіндустріальне суспільство, де переважає "первинна" стадія економічної діяльності (сільське господарство), індустріальне із "вторинною" стадією (промисловість) і постіндустріальне, що характеризується розвитком "третинної" стадії (сфери послуг і інформатики) та провідною роллю науки й освіти. Кожній з цих стадій властиві специфічні форми соціальної організації (для першої – церков і армія, для другої – корпорація, для третьої – університети).

Другий підхід – цивілізаційний, він базується на аналізі внутрішніх особливостей певної цивілізації, тобто цивілізація характеризується певною економічною системою, етнічними коріннями, релігією, філософією,

стилем творчого мислення, узагальненою картиною світу, особливим принципом життя цивілізації. Цей принцип поєднує народ даної цивілізації, забезпечує його єдність і збереження протягом всієї його історії. Цивілізація – це засіб організації простору та часу, який формує особливі риси державності, соціального життя, економіки та культури; прогресивний рух від простого до складного. Поняття "цивілізація" (від лат. *civilis* – громадянське, *civitas* – община, місто) – це нове соціально-політичне утворення, новий стан людини – особистості, індивіда з його духовністю та економічним інтересом. Термін "цивілізація" використовується з XVIII ст. для характеристики розвитку суспільства, який відбувався після доби дикості та варварства. Головною ознакою цивілізації є поява писемності, міст, класів та держави. Вперше поняття цивілізація використав шотландський філософ А. Фергюсон. Цивілізаційний та формаційний підходи доповнюють один одного.

На думку англійського вченого А. Тойнбі, світова історія є низкою специфічних, не пов'язаних одна з одною цивілізацій, кожна з яких проходить одні й ті ж самі стадії у своєму розвитку – зародження, розквіту, занепаду і загибелі. Він виділив тринадцять основних цивілізацій, п'ять з яких – великі: західна, далекосхідна (Китай), індуська (Індія), близькосхідна (ісламська), східнослов'янська (православна). А.Тойнбі вважав, що життєздатність цивілізації визначається, насамперед, прогресом у продуктивних силах і зростанням продуктивності праці.

Отже, суперечливість, багатогранність світового історико-економічного розвитку суттєво ускладнює формування загальної теорії періодизації. Для впорядкування історико-економічного матеріалу найчастіше використовується загальноісторична періодизація: Давній світ, Середньовіччя, Новий час та Новітній час.

Теорії стадій вивчають цивілізацію як єдиний процес прогресивного розвитку, у якому розглядають стадії (етапи). Цей процес почався з розпаду первісного суспільства та переходу його частини в стан цивілізованості. Цивілізаційний підхід використовує більш широку ознаку як критерій періодизації, ніж при формаційному підході – сукупність матеріальних та духовних факторів. У світовому цивілізаційному процесі існує три основні стадії: доіндустріальна (аграрна), індустріальна, постіндустріальна (технотронна).

Цивілізаційний та формаційний підходи доповнюють один одного. Елементи формаційного підходу можна використовувати при цивілізаційному

підході, тому що розвиток соціально-економічних умов є важливою частиною цивілізаційного процесу.

Питання для самодіагностики

1. Що вивчає історія економіки та економічної думки?
2. Проаналізуйте взаємозв'язок ІЕЕД з іншими економічними дисциплінами та її місце у системі економічних наук.
3. Сформулюйте мету і завдання ІЕЕД.
4. Які основні методи використовує у ІЕЕД своїх дослідженнях?
5. Що становить історія розвитку господарської діяльності людства?
6. У чому полягає важливість вивчення історії економічної думки?
7. Розгляньте функції ІЕЕД.
8. Охарактеризуйте основні критерії періодизації ІЕЕД.

Тестові завдання

1. Предметом ІЕЕД є вивчення проблем:

- а) економічного зростання;
- б) економічної кон'юнктури;
- в) еволюції господарчої діяльності та економічної думки;
- г) господарської культури.

2. За яким критерієм Ф. Лист поділяв історію економічного розвитку на п'ять стадій:

- а) домінуюча форма господарської діяльності;
- б) інтенсивність обміну;
- в) тип власності;
- г) рівень розвитку виробництва, галузевий і професійний розподіл праці?

3. Хто обґрунтував історичний метод у дослідженні історії економіки:

- а) Ф. Лист;
- б) К. Бюхер;
- в) К. Маркс;
- г) В. Ленін?

4. Хто заклав основи формаційного підходу до періодизації історії:

- а) Ф. Лист;
- б) К. Бюхер;

- в) К. Маркс;
- г) В. Ленін?

5. Що покладено в основу формаційного підходу до періодизації історії господарства:

- а) капітал;
- б) власність на засоби виробництва;
- в) гроші;
- г) науку і техніку?

6. Хто з німецьких вчених взяв за критерій періодизації історії розвиненість грошового обігу:

- а) Ф. Лист;
- б) К. Бюхер;
- в) К. Маркс;
- г) Б. Гільдебранд?

7. Хто був авторами теорії "постіндустріального суспільства":

- а) Д. Белл;
- б) Г. Кан;
- в) У. Ростоу;
- г) А. Турен;
- д) Р. Арон;
- е) З. Бжезінський?

8. Що поєднує представників одного напрямку або школи:

- а) методологія;
- б) концептуальний підхід до аналізу економічних проблем;
- в) географічні ознаки;
- г) усе наведене вище?

9. Загальноприйнята періодизація економічної історії – це:

- а) та, що відповідає інформаційному підходу;
- б) та, що відповідає цивілізаційному підходу;
- в) правильна відповідь відсутня;
- г) давня історія – середньовіччя – нова історія – новітня історія.

10. Хто є засновником історичного методу дослідження економічної історії:

- а) Ф. Лист;
- б) В. Рошер;
- в) К. Маркс;
- г) В. І. Ленін?

11. Визначте, з якою дисципліною економічна історія не має безпосередніх зв'язків:

- а) політична економія;
- б) історія України;
- в) історія економічних учень;
- г) організація виробництва.

12. Визначте, хто з перелічених економістів не був прихильником теорії постіндустріального суспільства:

- а) А. Турен;
- б) З. Бжезінський;
- в) К. Бюхер;
- г) Д. Белл.

13. Хто вперше використав формаційний підхід до вивчення історії:

- а) К. Маркс;
- б) А. Фергюсон;
- в) К. Бюхер;
- г) В. І. Ленін?

14. Хто вперше використав цивілізаційний підхід до вивчення економічної історії:

- а) А. Тойнбі;
- б) К. Маркс;
- в) А. Фергюсон;
- г) Ф. Ліст?

15. Загальні періоди розвитку економічної думки відповідають:

- а) циклічному розвитку;
- б) зміні цивілізацій;
- в) великим якісним зрушенням у духовній сфері, соціумі, науці та економіці;
- г) усі перелічені вище.

Проблемні питання

1. Яка роль дисципліни ІЕЕД в системі вищої економічної освіти?
2. Яке значення має вивчення ІЕЕД для підготовки сучасних фахівців?
3. Наведіть приклади практичного застосування знань з економічної історії у повсякденній діяльності людини, фахівця з економіки.

4. Які економісти вважали географічні умови та клімат критеріями періодизації історії економіки?

5. Який вчений розглядав світову історію як низку специфічних, не пов'язаних одна з одною цивілізацій, кожна з яких проходить одні й ті ж самі стадії у своєму розвитку – зародження, розквіт, занепад і загибель?

6. Порівняйте формаційний та цивілізаційний підходи до періодизації історії господарства суспільства. Який підхід використовується у вивченні економічної історії світового господарства? Чи є вони взаємовиключними або взаємодоповнюючими?

Проблемне питання. Яке місце займає ІЕЕД у системі економічних наук?

Приклад відповіді на проблемне питання. Дисципліна ІЕЕД займає важливе місце у системі економічних наук. Вона логічно доповнює курс економічної теорії, поглиблює знання з політичної економії, мікро- та макро-економіки, національної економіки, державного регулювання, міжнародної економіки, економічної та соціальної історії України, загальної теорії статистики, теорії економічних інформаційних систем, економічної географії, соціології, політології, історії культури та галузевих економічних дисциплін (економіки промисловості, сільського господарства, транспорту, торгівлі та ін.).

Навчальна дисципліна "ІЕЕД" вивчає історичний процес еволюції світової економіки та економічної думки.

Проблемне питання. Який вчений розробив концепцію "індустріального суспільства"?

Приклад відповіді на проблемне питання. Концепцію "індустріального суспільства" розробив у другій половині ХХ ст. французький соціолог Р. Арон, продовжили розвивати її ідеї у теорії постіндустріального суспільства Д. Белл, Р. Кан, З. Бжезінський (США), Ж. Ж. Серван-Шренбер і А. Турен (Франція). Представники теорії постіндустріального суспільства (Д. Белл, А. Турен та ін.) за критерієм рівня розвитку виробництва, галузевого і професійного розподілу праці виділяють три стадії суспільного розвитку: доіндустріальне суспільство, де переважає "первинна" стадія економічної діяльності (сільське господарство), індустріальне із "вторинною" стадією (промисловість) і постіндустріальне, що характеризується розвитком "третинної" стадії (сфери послуг і інформатики) та провідною роллю науки й освіти.

Темі есе

1. Становлення ІЕЕД як самостійної науки.
2. ІЕЕД: функції, завдання та методи.
3. Основні критерії до періодизації економічної історії.

Тема 2. Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій

- 2.1. Основні риси господарства первісної доби.
- 2.2. Господарство первісних племен на території України.

Ключові поняття: первісне суспільство, привласнююче та відтворююче господарства, неолітична революція, скіфи, громада, сільська община.

Література: основна [5; 6; 18]; додаткова [15; 34; 46].

Починаючи самостійне вивчення теоретичного матеріалу даної теми, передусім слід звернути увагу, на те що початком первіснообщинного ладу вважають виділення людини із тваринного світу, тобто 4-5 млн років тому. Хронологічно найбільш тривалий період в історії людства, який охоплює, принаймні, мільйон років – від появи людини до формування протодержав.

Сформулюємо основні риси первіснообщинного способу виробництва:

- дуже низький рівень розвитку продуктивних сил (знаряддя праці недосконалі, їх еволюція йде дуже повільно);
- колективна праця та общинна власність щодо знарядь праці та засобів виробництва;
- відсутність суспільних класів та держав;
- зрівняльне розподілення продуктів виробництва;
- велика залежність людини від оточуючої природи у зв'язку з дуже примітивними знаряддями праці.

Періодизація первіснообщинного господарства зважаючи на характер матеріалів, з яких виготовлено знаряддя праці, розподіляється на кам'яний, бронзовий і залізний віки. Первіснообщинний спосіб виробництва в основному хронологічно співпадає з кам'яним віком (палеоліт, мезоліт, неоліт).

Якщо в основу періодизації покласти такий критерій, як типи господарства, то можна виділити:

- привласнююче господарство;
- відтворююче господарство.

Далі слід перейти до аналізу типів господарства. Слід зазначити, що період привласнюючого господарства охоплює значний період кам'яного віку. В період палеоліту людина займалася збиральництвом, мисливством, виробляла примітивні знаряддя праці. Навіть на цьому етапі удосконалюється техніка виготовлення кам'яних знарядь, відбувається розширення їх різновиду та поліпшення якості. Людина поступово вчиться добувати вогонь, виробляти одяг із шкіри.

У період мезоліту з'являються нові технології оброблення – свердління, шліфування. Знаходять розповсюдження лук і стріли, гарпун і бумеранг. Початок приручення тварин.

У період неоліту відбувся перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства. Великого значення набуло землеробство та тваринництво. Цей процес мав назву неолітичної революції. Починається більш швидкий розвиток техніки і культури виробництва. Одним із найбільш важливих нововведень були винаходи кераміки, а також прядіння і ткацтва (плетіння). Відбувається розвиток засобів переміщення: з'являються човни, лижі, сани.

Розвиток відтворюючого господарства, створення постійного продукту на основі використання міді, бронзи, а потім і заліза привело до спеціалізації в різних областях, відділенню тваринництва від землеробства (перший суспільний розподіл праці), а потім і до розвитку обміну і поступового перетворення продуктів обміну в товари. Водночас відбувається індивідуалізація виробничого процесу, що сприяє трансформації головної господарської форми способу виробництва родової общини в сусідську, а потім і в територіальну.

Протягом цих процесів виростали принципово нові суспільні відношення, приватна власність, що вказувало на перехід до нового етапу: епохи перших цивілізацій, тобто епохи становлення класового суспільства.

Наступним етапом вивчення даної теми є розгляд розвитку господарства первісних племен на території України. Українська історична цивілізація – це поліцентрична цивілізація, що знаходилася у контакті з численними сусідами, була відкрита до європейського культурного досвіду,

по-своєму сприймала та переробляла його результати. Її стародавній період характеризувався пануванням привласнюючих форм господарства – збиральництво, мисливство, рибальство.

Хоч територія України, як і Європи, не входила до первинних осередків виникнення відтворюючого господарства, однак у соціально-культурному плані створювалися такі передумови. З часом виникають власні осередки відтворюючої економіки.

У період неоліту відбулася так звана неолітична революція, у цей час відбувається перехід до відтворюючого господарства. Яскравим прикладом економічного розвитку цього періоду є трипільська культура. Провідним осередком господарського життя стала велика сім'я – вона мала обробити значні площі. Успіхи землеробства і скотарства визначилися також розвитком інших виробництв, насамперед виплавлення міді. Гончарне виробництво піднялося на рівень мистецтва. І все ж господарський потенціал екстенсивного виробництва був вичерпаний. Криза охопила не лише трипільське суспільство, а й інші ранньоземлеробські культури. Прискорило цей процес також погіршення кліматичних умов.

Будучи своєрідною зв'язуючою ланкою між Заходом і Сходом, трипільська культура за рівнем свого розвитку впритул наблизилась до перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту.

Питання для самодіагностики

1. Назвіть основні ознаки первісного господарства.
2. Дайте характеристику етапам розвитку первісного суспільства.
3. У чому полягає сутність відтворюючого господарства?
4. Назвіть основні причини занепаду первісної системи.
5. Де і коли утворилася Трипільська культура? Чим займалося її населення?
6. Визначте основні види господарської діяльності людини в період палеоліту.
7. У чому суть і значення "неолітичної революції"?
8. Що таке первісна громада?

Тестові завдання

- 1. Первіснообщинній економіці притаманні такі характеристики:**
 - а) найтриваліший етап в історії людства;
 - б) наявність майнової нерівності та експлуатації людини людиною;

в) поступовий перехід від привласнюючого господарства до відтворюючого;

г) немає правильної відповіді.

2. У який період історії господарства первіснообщинного суспільства було винайдено кераміку, прядіння, ткацтво, колісний транспорт, парусний човен:

а) примітивно-привласнюючий;

б) відтворююче господарство;

в) передісторія господарства та матеріальної культури;

г) розвинуте привласнююче господарство?

3. Найтриваліший період кам'яного віку:

а) палеоліт;

б) неоліт;

в) мезоліт;

г) залізоліт.

4. Утвердження відтворюючих форм господарювання притаманне для:

а) неоліту;

б) мезоліту;

в) палеоліту;

г) мідно-бронзового віку.

5. В якому періоді виник перший розподіл праці:

а) кам'яний вік;

б) бронзовий вік;

в) залізний вік;

г) мідний вік?

6. Перший суспільний поділ праці – це:

а) полювання й збиральництво;

б) тваринництво й землеробство;

в) ремесло й сільське господарство;

г) землеробство й ремесло.

7. Головне заняття племен трипільської культури:

а) землеробство;

б) тваринництво;

в) рибальство;

г) мисливство.

8. Неолітична революція в Україні характеризувалася:

- а) переходом до привласнюючого типу господарства;
- б) появою інституту рабства;
- в) бурхливим розвитком сільського господарства;
- г) розподілом ремесла та сільського господарства.

9. Група племен, які жили у VII – III ст. до н. е. на території теперішньої України, Росії та Середньої Азії:

- а) дуліби;
- б) поляни;
- в) волиняни;
- г) скіфи.

10. Найвідоміша культура на території сучасної України в епоху неоліту:

- а) скіфська;
- б) трипільська;
- в) пшеворська;
- г) зарубінецька.

11. В який період відбувся перехід до відтворюючого господарства:

- а) в палеоліті;
- б) в мезоліті;
- в) в неоліті;
- г) в енеоліті?

12. У період "неолітичної революції" відбувається:

- а) відокремлення ремесла в самостійну галузь;
- б) розвиток збиральництва;
- в) становлення землеробства та тваринництва;
- г) розвиток торгівлі та суспільного поділу праці.

13. Економічний уклад скіфської культури характеризується:

- а) наявністю міцної виробничої системи;
- б) розвинутою внутрішньогалузевою спеціалізацією;
- в) високим рівнем розвитку торгівлі;
- г) низьким рівнем розвитку ремесла.

Проблемні питання

1. Проаналізуйте головні здобутки господарства первісних племен на території України.

2. У чому полягають зрушення у господарському житті населення України періоду бронзи?

3. Перелічіть фактори, що зумовили перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства в період первісної доби.

4. Назвіть основні види господарської діяльності привласнюючого та відтворюючого господарств.

5. Чи дійсно "неолітична революція" сприяла злету людства до принципів нової економіки, нового способу життя?

6. Чи можна вважати трипільську культуру праосновою української?

Проблемне питання. Існує думка, що епоха первісної економіки була золотою добою людства. Чи правильне це твердження?

Приклад відповіді на проблемне питання. Така думка може сформуватися лише на освідомленні того, що у первісну епоху не існувало експлуатації, майнової нерівності між людьми, а також не було економічних криз, інфляції, безробіття та інших ознак економічно розвинутих систем.

Насправді ж, через нерозвиненість матеріального виробництва, і, як наслідок, повну залежність людини від незрозумілої їй природи, доба первісної економіки стала екзаменом усього суспільству на предмет відповідності:

- фізичних можливостей людини – існуванню на земній кулі, яка далеко не скрізь адаптована для життя прямоходячого ссавця без власної шкіри;
- розумового потенціалу людини – необхідності осмислення оточуючої дійсності для подальшого адекватного реагування на зміну факторів зовнішнього середовища і вироблення раціональної поведінки;
- психічного потенціалу людини – необхідності адаптуватися до постійно змінюваних сил природи, які кожну хвилину приховують у собі загрозу для загибелі.

Таким чином, твердження, наведене у питанні є досить проблематичним і відповідь на нього залежить від призми, через яку ми дивимось на найтривалішу добу людства.

Проблемне питання. Які були основні передумови "Неолітичної революції" і переходу до виробничого економічного ладу?

Приклад відповіді на проблемне питання. Перехід від привласнюючого господарства, тобто заснованого переважно на полюванні і збиранні з використанням примітивних кам'яних знарядь, до відтворюючого господарства, заснованого на землеробстві, скотарстві та ремісничому виробництві названий істориками "неолітичною революцією".

Вчені не дійшли єдиної думки про причини переходу до виробничого господарства. Але в числі передумов переходу були наступні:

виснаження запасів дичини і корисних рослин з удосконаленням способів полювання і зростанням чисельності населення;

підвищення технічного рівня знарядь праці та розвиток знань;

наявність сприятливих природних умов, що сприяють розвитку землеробства і скотарства.

Темі есе

1. Господарське життя в Україні первісної епохи.
2. Основні риси і періодизація первісного господарства.
3. Господарство первісних племен на території України.
4. Економічний лад грецьких міст-полісів Північного Причорномор'я.
5. Особливості господарства скіфів.

Тема 3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій

3.1. Загальна характеристика економіки країн Стародавнього світу.

3.2. Особливості господарського розвитку країн Стародавнього Сходу та античних держав.

3.3. Особливості розвитку економічної думки в період рабовласництва.

Ключові поняття: торговий капітал, лихварський капітал, поліс, колонат, латифундія, натуральне господарство, економіка, хрематистика.

Література: основна [1; 3; 7]; додаткова [37; 60].

Починаючи вивчення даної теми, треба звернути увагу на те, що новий економічний лад – рабовласництво – склався на рубежі IV – III тисячоліть до н. е. і проіснував до падіння Західної Римської імперії в V ст. н. е.

Процес виникнення рабовласництва в різних країнах відбувався по-різному. Водночас для всіх країн характерні загальні економічні умови, що підготували перехід до рабовласницького способу виробництва: удосконалення знарядь праці і підвищення їх продуктивності, утворення на цій основі не тільки необхідного, а й додаткового продукту, поява індивідуального

господарства і приватної власності на засоби виробництва, розвиток майнової нерівності, виділення багатих сімей, які володіли великими господарствами і мали потребу в додатковій робочій силі, поширення обміну.

Для рабовласницького виробництва було характерне натуральне господарство. Йому було притаманне просте відтворення. Головними галузями економіки було сільське господарство і ремесло. Разом з тим в умовах рабовласництва з'явилися товарне виробництво і товарний обмін, які поступово перетворилися в систему регулярної торгівлі. З'явилися ринки, де здійснювалися операції з купівлі-продажу товарів, торговельні операції стали виходити за рамки однієї країни, виникла міжнародна торгівля. У міру зростання виробництва і торгівлі розвивався грошовий обіг. З'явилися металеві гроші. З часом функції грошей розширювалися, вони стали використовуватися не тільки як загальний еквівалент і засіб обміну, але і як капітал, що приносить своєму власникові прибуток. Першими формами капіталу в епоху рабовласництва були капітал торговий і капітал лихварський.

Торговий капітал створювався при обміні товарів і приносив прибуток купцям, які були посередниками у здійсненні операцій з товарного обміну.

Лихварський капітал становив надбавку над первісно авансованою величиною, яка виступала у вигляді позики, позички грошей або засобів виробництва, які мають бути повернені з відсотком. Лихварський капітал сприяв розоренню дрібних виробників і перетворенню їх через систему боргового рабства в рабів.

У рабовласницькому суспільстві поряд з великими рабовласницькими господарствами, заснованими на експлуатації праці великої кількості рабів, існували господарства вільних виробників – селян і ремісників.

Таким чином, головними рисами рабовласницького способу виробництва є:

- натуральний характер економіки (тобто слабкий розвиток товарного виробництва та ринкових відносин);
- примітивна, рутинна техніка виробництва;
- рабовласницька власність на раба, знаряддя виробництва, предмет рабської праці;
- здебільшого споживчий характер ринку;
- розвиток простого товарного виробництва.

Збільшення продуктивності праці і поява додаткового продукту призвело до появи держави, класів, цивілізації.

Історії відомі два основних типи рабовласницьких господарств – східне та античне. Потім слід перейти до аналізу економіки кожного з зазначених вище типів окремо.

Перші держави, перші вогнища цивілізації склалися на територіях зі спекотним кліматом, у долинах річок з родючими ґрунтами Нілу, Тигру та Євфрату, Гангу, в лісових китайських долинах річок. Ці держави прийнято називати державами Стародавнього Сходу: Шумери, Єгипет, Індія, Китай, Вавилон та ін.

Добробут і процвітання цих держав були засновані на розвитку землеробства. Родючі ґрунти дозволяли знімати урожай по кілька разів на рік, а, отже, одержувати значний додатковий продукт. Розвивалося також ремесло, що досягло найвищої майстерності: скляне, текстильне, ювелірне, гончарне та ін. Ремісники обмінювали свою продукцію на продукцію селянської праці, співвідносячи їх вартості. Пізніше в Єгипті, наприклад, була розроблена система, згідно з якою вартість товару оцінювалася у вагових одиницях міді. Але монетної системи ще не було.

Для східних рабовласницьких держав була характерна перевага не приватної, а колективної власності на землю, інші засоби виробництва, а також на рабів у формі общинної, державної та храмової власності. Це пояснювалося необхідністю ведення колективних робіт, пов'язаних із зрошенням земель. Спільно будувалися канали, рилися колодязі, створювалися запаси води. При виконанні робіт використовувалася проста кооперація праці селян-общинників. Держава, організовуючи проведення цих робіт, ставала власником іригаційних споруд. Але земля без штучного зрошення не могла ефективно використовуватися. Тому держава починала контролювати громадські землі і підкоряти собі селян-общинників. Селяни централізовано використовувалися на державних роботах великого масштабу: будівництво пірамід, мавзолеїв, храмів. Хід робіт контролювався значною армією чиновників, які перебували на службі у держави. Найбільшими земельними власниками ставали храми. Храмові землі оброблялися також селянами у порядку виконання трудової повинності.

Студент має усвідомити, що основною продуктивною силою в східних рабовласницьких державах були вільні селяни-общинники і ремісники. Праця рабів не стала переважати над працею вільних виробників. Раби в основному використовувалися як слуги в домашніх господарствах. Форми експлуатації рабів і вільних громадян часто були дуже схожими.

Перевага державної форми власності та створення державної системи управління громадськими роботами привели до формування в цих країнах жорстких тоталітарних моделей господарювання, які підкорювали собі виробництво і розподіл не тільки додаткового, але і необхідного продукту.

На відміну від країн Сходу держави на Півдні Європи сформувалися пізніше — наприкінці II тис. до н. е.

Аналізуючи рабовласницьке суспільство в античних державах, можна виділити наступні характерні риси:

- більш розвинені приватновласницькі відносини порівняно із східним рабством;
- раби — головні виробники матеріальних благ;
- основними джерелами поповнення рядів рабів були: військовополонені і захоплені в полон мирні жителі, народжені рабами діти, люди, захоплені піратами і викрадачами;
- праця рабів використовувалася у всіх сферах соціально-економічного життя античних держав, витісняючи працю вільних громадян;
- формування товарно-грошових відносин.

Розглянемо спочатку Стародавню Грецію. Антична форма власності панувала в більшості міст-полісів Стародавньої Греції. Поліс – місто-держава, його мешканці були рівноправними членами міської землеробської громади. Кожен громадянин полісу мав право володіти невеликою ділянкою землі, через що праця рабів у сільському господарстві Стародавньої Греції не мала значного застосування і головною сферою використання рабів було ремесло. Створювалися ергастерії – великі майстерні, в яких працювали раби – дешева робоча сила. Примітивними інструментами раб сам виготовляв виріб від початку до кінця. Як результат, продукція ергастеріїв була дешевше продукції вільних ремісників, які не могли витримати конкуренції та розорялися. Отже, праця рабів у Стародавній Греції застосовувалася переважно в ремеслі, а не в землеробстві. Єдина грошова система ще була відсутня: кожен поліс карбував свої гроші, через що з'явилася необхідність у появі людей, які б обмінювали гроші одного поліса на гроші іншого. У розпорядженні цих мінял були великі суми чужих грошей, які можна було давати в борг під відсотки, виступаючи лихварем. Відбувається процес колонізації – колонії стали центрами торгівлі. Головна причина – гонитва за новими землями. Відсутність доріг майже звели грецьку сухопутну торгівлю нанівець. Набули поширення ярмарки на ринкових площах. Зовнішня торгівля перебувала в руках купців, які були одночасно власниками

кораблів. Держава намагалася регулювати ціни, але торгівля здебільшого була вільною.

На відміну від Стародавньої Греції в Стародавньому Римі раби активно використовувалися в сільському господарстві. Це сталося переважно завдяки новим завойованим Римом землям, на яких створювалися великі господарства – латифундії, в яких працювала велика кількість рабів. У Римі переважали вілли. Землевласникам рабовласницькі господарства приносили великі прибутки, тому великі капітали спрямовувалися перш за все на розвиток сільського господарства, а не в ремесло. У ремеслі переважали дрібні майстерні вільних людей, де спостерігалася така структура: майстер, вільні його учні та 2 – 4 раба. Також тут була введена єдина грошова монетна система, а розвитку торгівлі сприяло будівництво доріг. Однак економіка залишалася натуральною, на ринок надходили лише надлишки продукції. Поступово Рим став світовим центром грошових операцій, фінансова система була заснована на експлуатації колоній. Через кризу рабовласницької системи рабовласницькі виробничі відносини стали гальмувати розвиток продуктивних сил, тому почали виникати нові форми господарювання. Виникають пекулії – господарство, де раб починав господарювати самостійно, віддаючи певну частину доходів господареві (оброк). Паралельно виникає колонат – особлива форма виробничих стосунків, при якій вільні селяни (колони), брали в оренду землю у землевласників. Поступово почалося закріпачення колонів. Виділення пекулій і колонату свідчили про початок феодалізації економіки Стародавнього Риму, бо цей процес супроводжувався обезземеленням селянства і зростанням великого землеволодіння.

В останні століття існування Риму його територія була охоплена народними повстаннями, в яких брали участь не тільки раби, але й вільні селяни і ремісники. У результаті в V ст. н. е. Римській імперії не вдалося зібрати необхідного війська, яке могло б протистояти армії варварів. У 476 р. Західна Римська імперія впала під її натиском.

Аналізуючи рабовласницький розвиток східних та античних держав, можна сказати, що для античних держав характерний більш швидкі темпи розвитку суспільного виробництва та формування товарно-грошових відносин. Головними відмінностями були форми власності та сфери використання праці рабів.

Після аналізу рабовласницької економіки у країнах Стародавнього Сходу та країнах античного світу слід перейти до вивчення економічної думки цього періоду.

На економічні ідеї того часу впливали релігійні погляди, правові, моральні уявлення, що викладалися в філософських і богословських трактатах, юридичних документах, де були поради з організації господарства. Виразниками економічної думки стародавнього світу були філософи та окремі правителі рабовласницьких держав. Вони прагнули ідеалізувати і зберегти назавжди рабовласництво і натуральне господарство (ідеї в основному спрямовані проти вільного функціонування грошового та торгового капіталу).

Розглянемо спочатку економічну думку Стародавнього Сходу. В центрі економічної думки знаходилися проблеми, пов'язані з організацією державного господарства та управлінням ним. В міру зміцнення приватного володіння та розвитку товарно-грошових відносин об'єктом економічної думки стає приватне господарство посадових осіб (наприклад, закони Хаммурапі, Середньоассирійські закони, хетські закони та ін.). Так, закони Хаммурапі приділяють увагу зміцненню влади рабовласників над рабами. Раби прирівнювалися до майна рабовласників. Закони охороняли економічну основу рабовласницького ладу – приватну власність, вважали її непорушною, замах на приватну власність карався стратою або перетворенням винного у рабство. Незважаючи на те, що основу економіки Вавілонії складало натуральне господарство, у законах Хаммурапі зверталася увага на розвиток товарно-грошових відносин, і називалися заходи, що сприяли розширенню торгових угод.

Однак приватне господарство, проблеми його організації та ефективності не стали ще предметом спеціального економічного дослідження. Пізніше з'являються самостійні, спеціальні твори, присвячені управлінню державою та державним господарством ("Артхашастра"), а також твори, спрямовані на підтримку стабільності в державі та суспільстві ("Мен-цзи").

Проаналізуємо економічну пам'ятку Стародавньої Індії – трактат "Артхашастра", в якому описується ідеальна держава з розгалуженою поліцейською системою і сильною царською владою. Головною галуззю було землеробство. Поряд із ним розвивалися ремесла, торгівля, будівництво та зведення зрошувальної системи. У документі містяться відомості про суспільний поділ праці та торгівлю.

Розглядаючи економічну думку Китаю, необхідно підкреслити вплив ідей Конфуція та його послідовника Мен-цзи. Конфуцій заклав основи конфуціанства – етико-політичного вчення, яке здійснювало величезний вплив на розвиток духовної культури, політичного життя і суспільного ладу Китаю протягом більш ніж двох тисяч років. Конфуціанство закликало

імператорів керувати народом не на основі законів і покарання, а за допомогою прикладу високоморальної поведінки, не обтяжувати народ важкими податками і повинностями.

Таким чином, аналізуючи азіатську економічну думку, можна зробити висновок, що об'єктом економічної думки стає приватне господарство посадових осіб і більшість творів націлена на розрішення проблем управління господарством, приділяється увага власності держави та недоторканості приватної власності.

Розглянемо економічну думку античних країн, де культура носить більш раціональний і демократичний характер.

Найбільшу роль в історії економічної думки Стародавньої Греції зіграли такі відомі філософи, як Ксенофонт, Платон і Аристотель.

Основними роботами Ксенофонта є "Домострой", "Економікос", "Про землеробство". В праці "Економікос" він розглянув управління домашнім господарством рабовласника, джерело багатства бачив у домоведенні та сільському господарстві, а ремесло, торгівлю і лихварство відкидав як негідні види діяльності. У трактаті "Домострой" Ксенофонт дав характеристику зразкового, з його точки зору, господарства і висловив ідеї щодо розподілу праці на розумову і фізичну, а людей – на вільних і рабів, а також що будь-який товар володіє корисними властивостями (споживча вартість) і здатний обмінюватися на інший товар (мінова вартість).

Другим видатним мислителем був Платон, який боровся з матеріалізмом і виступав з програмою реформ соціально-економічних порядків в інтересах рабовласників. Його твори "Держава" та "Закони". Платоном була створена концепція "ідеальної" держави, яка викладена ним у творі "Держава", де він розглядає державу як спільноту людей, породжену самою природою, і вперше висловлює думку про неминучість поділу держави на дві частини: на багатих і бідних. Він вважав, що держава повинна складатися з трьох станів – правителів (філософів), воїнів і землевласників, ремісників і торговців. Раби не включалися до жодного з цих станів, вони розглядалися як знаряддя виробництва, що розмовляють. Платон приділив спеціальну увагу грошам, але він не зрозумів їх сутності. На його думку, гроші мають тільки дві функції: міра вартості і засіб обігу. Вони повинні служити тільки для обміну. Платон вкрай негативно ставиться до функції грошей як скарбу, називаючи "брудними" тих людей, які з усього вичавлюють прибуток. Платон вимагав також заборонити купівлю – продаж у кредит, тобто виступав проти використання грошей як засобу платежу.

Найвідомішим філософом цього часу є Аристотель, який зробив найбільший внесок у розвиток економічної думки Стародавньої Греції. Розробив оригінальний на ті часи проект ідеальної держави. Його припущення: рабство – явище природне і завжди має бути основою виробництва. Він перший встановив деякі категорії та закономірності економіки. До них можна віднести ключові положення його праці "Політика":

- обов'язковим є наявність приватної власності;

- усі види діяльності розділені на дві групи – "економію" та "хрематистику". "Економія" – природні явища, пов'язані з виробництвом споживчих вартостей, а також дрібна торгівля, необхідна для задоволення потреб людей. "Хрематистика" – вивчення неприродних, з його точки зору, явищ, пов'язаних з накопиченням грошей. Джерелом першого виду багатства він вважав землеробство і ремесло, називав його природним, оскільки воно виникає в результаті виробничої діяльності і спрямоване на задоволення потреб людей. Другий вид багатства Аристотель називав протиприродним, тому що воно виникає з обігу, не складається з предметів безпосереднього споживання. Таким чином, Аристотель схвалює економічну діяльність і критикує хрематистику. Ідеалом залишалось натуральне господарство. Однак на відміну від Ксенофонта Аристотель не тільки допускав товарно-грошові відносини, а й намагався їх досліджувати.

У цілому, економічна думка Стародавньої Греції була досить зрілою. Трагування проблеми рабовласництва займало центральне місце, де намагалися визначити ефективну експлуатацію рабів, мислителі розуміли значення поділу праці та робили спроби теоретичного осмислення економічних процесів.

Серед економістів Стародавнього Риму можна виділити таких видатних особистостей, як Марк Порцій Катон, Марк Терренцій Варрон і Юній Модерат Колумелла. Вони були великими землевласниками і склали докладні інструкції для раціонального ведення латифундійського господарства.

Марк Порцій Катон. Його твір – трактат "Про землеробство", в якому захищав інтереси рабовласницького господарства і велику приватну власність; він був прихильником натурального господарства, хоча рекомендував продавати все зайве. Прибуток Катон розглядав як надлишок над вартістю; був проти застосування насильної праці. Забезпечити дохід Катон прагнув за рахунок рабів і надавав багато уваги організації їхньої праці. Автор відносив рабів до знарядь виробництва, пропонував утримувати їх у строгості, жорстоко карати за найменші провини.

Марк Терренцій Варрон. У своєму трактаті "Про сільське господарство" він обґрунтував необхідність союзу землеробства і тваринництва. Мета його роботи – збільшити прибуток, підвищити ефективність виробництва. Варрон класифікував знаряддя праці: ті, що говорять (раби), безсловесні, німі (речі).

Юній Модерат Колумеллі у своїх творах відобразив кризу рабовласництва, ставив питання про відмову рабської праці і використанні колонів.

Отже, основною формою економічного мислення стародавніх римлян і греків є система поглядів на ведення приватного рабовласницького господарства.

Питання для самодіагностики

1. Які варіанти розвитку рабовласницьких держав вам відомі?
2. Які основні риси азійського способу виробництва?
3. Що вам відомо про римське сільське господарство?
4. Дайте характеристику економічного розвитку Стародавньої Греції.
5. Розкрийте особливості рабовласницького господарства Стародавнього Риму.
6. У чому була суть колоната?
7. Які загальні риси економічної думки країн Стародавнього Сходу.
8. Охарактеризуйте розвиток економічної думки античного світу.
9. Економічні погляди представників рабовласницьких держав Стародавньої Азії.
10. Економічна думка мислителів Стародавньої Греції.
11. Економічна думка мислителів Стародавнього Риму.
12. Назвіть причини кризи античної моделі господарського розвитку.

Тестові завдання

1. Рабовласницька економіка прийшла на зміну первіснообщинній тому, що:

- а) змогла запропонувати більш високий рівень продуктивності суспільної праці;
- б) забезпечувала безперервне відтворення робочої сили шляхом постійних загарбницьких війн;
- в) досягла великих успіхів у будівництві технічних і будівельних споруд.

2. Що характеризувало азійський спосіб виробництва у стародавньому світі:

а) масштабні господарчі функції держави: регламентація сфери позичкових операцій, торгівлі і боргової кабали, провідна роль в економіці власності держави та ін.;

б) використання безвідмовних людських ресурсів (рабів) у життєдіяльності держави;

в) наявність правителя, який реально впливає на рівномірний розподіл утвореного суспільством багатства, є "батьком народів" та гарантом "правильних рішень";

г) усі відповіді правильні?

3. Античний поліс – це:

а) адміністративно-господарська одиниця території країни;

б) рабовласницька держава;

в) великий торгівельний центр.

4. Латифундія становить:

а) прообраз феодалної вотчини або маєтку;

б) велике господарство, основане на застосуванні рабської праці;

в) земельна власність стародавньої держави.

5. Яка з наведених пам'яток економічної думки Стародавнього Сходу є найстарішою з відомих людству:

а) "Кодекс законів царя Хаммурапі";

б) "Речення Іпусера";

в) "Повчання гераклеопольського царя своєму синові";

г) "Артхашастра"?

6. Закони Хаммурапі регламентували боргове рабство з метою:

а) швидкого переходу до ринкової економіки;

б) забезпечення зростання податкових надходжень у казну держави;

в) не дозволити руйнування основ натурального господарства.

7. На думку стародавнього китайського філософа Конфуція збільшення суспільного багатства пов'язане з:

а) працею народу;

б) діями володаря і вправністю господарювання;

в) регламентацією патріархальних відносин;

г) розвитком сфери обігу.

8. Аристотель відносить до сфери хрематистики:

а) землеробство;

б) лихварські та торгово-посередницькі операції;

- в) дрібну торгівлю;
- г) ремесло.

9. Що Аристотель розумів під поняттям "економіка":

- а) виробництво матеріальних благ та послуг;
- б) діяльність, яка спрямована на збагачення;
- в) наука про управління економікою;
- г) виробництво необхідних для життя продуктів та їх справедливий

обмін?

10. Хто дарував світу слово "Економікос":

- а) Каутіл'я Вішнагупта;
- б) Варрон;
- в) Фома Аквінський;
- г) Ксенофонт Афінський?

11. Яка характерна риса притаманна античному способу виробництва:

- а) приватна форма власності на землю;
- б) об'єкт експлуатації – раби;
- в) патріархальне рабство;
- г) класичне рабство?

12. Колон – це:

- а) селянин-орендатор;
- б) раб, який обробляє землю;
- в) селянин;
- г) землевласник.

13. Можна виділити два типи античних полісів:

- а) аграрний і рабський;
- б) торговий і ремісницький;
- в) аграрний і торгово-ремісницький;
- г) натуральний і товарно-грошовий.

14. Як називалися грецькі рабовласницькі міста-держави:

- а) феоде;
- б) колонат;
- в) аттика;
- г) поліс?

15. Самостійне господарство раба в Римській імперії – це:

- а) колонат;
- б) пекулій;

- в) латифундія;
- г) вілла.

Проблемні питання

1. Чи можна вважати Стародавній Рим останнім оплотом рабовласницької економіки?
2. Перелічить основні фактори, які суттєво вплинули на розвиток економіки Стародавнього Риму.
3. Сформулюйте сутність концепції Аристотеля про економіку та хрестоматику.
4. Чому в Римській імперії відбувся перехід до системи колонату?
5. Які економічні причини розвитку та занепаду держав античного світу?
6. Яким чином розв'язувалися натурально-господарські проблеми у найдавніших пам'ятках економічної думки?
7. Що становила латифундія та яка була її роль в Римі?

Проблемне питання. Що таке античний поліс, наскільки там були розвинуті система господарства, торгівля, ремесла?

Приклад відповіді на проблемне питання. Варто зазначити, що в VIII – VII ст. до н.е. склався стародавній світ греків із багатьох середземноморських колоній та міст – держав (полісів).

Античний поліс був основною господарсько-адміністративною одиницею античної економіки. Головним центром ремесла в античному світі стали Афіни. Рівень розвитку ремесла тут був дуже високий – продукція цінувалась далеко за межами країни і експортувалась у великій кількості.

Основними товарами імпорту були, звичайно, хліб та раби. Очевидно, що торгівля вимагала чітко налагодженої системи грошового обігу та кредитної системи – все це добре функціонувало, однак базувалось виключно на работоргівлі. Як тільки поставки рабів знизились, грошовий оборот впав, тим самим спричинив кризу в економіці.

Проблемне питання. Сформулюйте сутність натурально-господарської концепції Платона.

Приклад відповіді на проблемне питання. Натурально-господарська концепція Платона знайшла відображення у творах "Держава" та "Закони". Найбільш почесним видом діяльності він вважав землеробство, менш важливим – ремесло, і абсолютно негідним для вільних людей заняттям – торгівлю. В ідеальній державі, за Платоном, має бути три стани: філософи,

які керують суспільством; воїни-оборонці; землероби, ремісники та торговці. Кожен клас повинен виконувати певні функції, маючи різні права та обов'язки. Рабів Платон не відносив до жодного з класів. На його думку, рабство – природна й вічна форма експлуатації. Згідно з концепцією Платона, філософи та воїни для виконання функцій управління й захисту мають бути позбавлені будь-якої власності, а ремісники й землероби повинні забезпечувати їх необхідними матеріальними благами. Передбачалася також рівність розподілу благ та спільність жінок і дітей. Характерна риса вчення Платона – засудження прагнення людини до збагачення, торгівлі, лихварства ("де торгівля – там обман").

Темі есе

1. Господарство та соціально-економічні відносини у країнах Стародавнього Сходу.
2. Торгівля та грошові відносини Стародавньої Греції.
3. Античний Рим: економічні причини розквіту та занепаду.
4. Економічні погляди Аристотеля та їх наукове значення.
5. Порівняльна характеристика економічної думки Стародавнього Сходу й Античного світу.
6. Господарство та соціально-економічні відносини у країнах античного світу.

Тема 4. Господарство й економічна думка суспільств Європейської цивілізації в період середньовіччя

- 4.1. Основні риси й періодизація феодального господарства в країнах Західної Європи.
- 4.2. Економічні причини й наслідки Великих географічних відкриттів. "Революція цін" у Європі.
- 4.3. Загальні риси економічної думки періоду середньовіччя.

Ключові поняття: феодалізм, феодальна рента, аллодіум, бенефіцій, феод, цехова система ремесла, торговельна гільдія, "комутація ренти", комунальні революції, розподіл праці, багатство, обмін, справедлива ціна, гроші, торговельний прибуток, лихварський відсоток.

Література: основна [3; 6; 31]; додаткова [37].

Феодальний лад, будучи черговою сходинкою в розвитку людського суспільства, виник у результаті розкладання рабовласницького або первіснообщинного ладу.

Розглядаючи феодальну систему господарювання в цілому, треба звернути увагу на головні моменти:

по-перше, феодалізм – це тип суспільства, яке базується на феодальному способі виробництва, для якого характерним є низький та рутинний характер виробництва, власність феодала на землю та інші цінні ресурси, а також неповна власність на робітника, селянина;

по-друге, головний економічний закон феодалізму – це виробництво додаткового продукту у формі феодальної ренти працею особисто та/або поземельно залежних селян, а також привласнення ренти позаекономічним шляхом;

по-третє, головними рисами феодалізму є панування натурального господарства, присутність великого землеволодіння феодалів та дрібного селянського землевикористання, особиста залежність селянина від феодала та присутність позаекономічних методів примушення до праці та розподілу продукту, дуже низький стан техніки.

Студент має враховувати, що періодизація феодалізму в Західній Європі будувалася на принципі стадіального розвитку суспільства. Історично феодалізм поділяють на три періоди:

Ранній феодалізм (кінець V – середина XI ст.) характеризується формуванням феодального способу виробництва (утворення великих феодальних землеволодінь). Низький рівень розвитку виробничих сил, повне панування натурального господарства, слабкий розвиток суспільного поділу праці і, як наслідок, відсутність міст.

Феодальний лад передусім характеризується зростаючим феодальним землеволодінням, яке в процесі своєї еволюції набрало певних форм:

Алод – повністю незалежне спадкове землеволодіння; земля, що вільно відчужується.

Бенефіцій – умовна, це неспадкова форма землеволодіння, що передбачає виконання певних обов'язків, найчастіше воєнних.

Феод – умовна, спадкова форма землеволодіння, що передбачає прийняття васальної присяги феодалу, який надав землю. Вищий феодал теж вважався власником даного феода. Ця специфіка породжувала особливу значущість феодальної ієрархії і особистих васально-ленних зв'язків.

Експлуатація селянства здійснювалася в рамках феодалної вотчини, яка стала основою для стягнення феодалної ренти.

Феодална земельна рента – це частина прибавочного продукту залежних селян, яка привласнювалася землевласником. Вона була економічною формою реалізації власності феодала на землю, засобом позаекономічного примусу.

Відомі три форми феодалної ренти: відробіткова (панщина), продуктивна (натуральний оброк), грошова (грошовий оброк).

Розквіт феодалізму (кінець XI – середина XV ст.) ознаменувався завершенням у ряді країн феодалізації, розвитком техніки землеробства і зростанням об'ємів продукції, яка вироблялась. У зв'язку з цим, ремесло виділяється в самостійну сферу діяльності (другий суспільний розподіл праці), зростає його продуктивність. В період XII-XIII ст. виникають комунальні революції, міста звільняються від влади феодалів, збільшується кількість вільних міст, розширюється обмін, що, у свою чергу, викликає зацікавленість феодалів не в натуральних формах феодалної ренти, а в грошових, тобто проходить так звана "комутація повинностей". Розповсюдження товарно-грошових відносин сприяє відродженню і виникненню таких сфер діяльності, як торгівля, кредитування, лихварство, вдосконалення форм обліку тощо.

У даній темі важливо розглянути аналіз цехової системи ремесла і гільдійської торгівлі як адекватних феодалному ладу форм організації виробництва й обміну, що перетворилися із прогресивних організацій у період вузького ринку і боротьби проти феодалного притиснення в гальмо економічного розвитку в час зародження буржуазних відносин.

У перші століття свого існування цехи мали прогресивне значення, але із середини XIV ст. цехова організація ремесла, з її жорстокою регламентацією, заборонаю реклами, нерозголошенням секретів виробництва, стає перешкодою економічному розвитку, гальмом науково-технічного прогресу, організації великих виробництв, підприємницької активності.

У XI – XV ст. у ході розвитку виробничих сил і товарного виробництва, стала розширюватися торгівля, як зовнішня (головним чином зі Сходом), так і внутрішня. Головною формою середньовічної торгівлі були ярмарки, куди в певний час збиралися зі своїми товарами торговці з різних міст і країн. Найбільш великими в Європі були ярмарки в Шампані на сході Франції й Фландрії. Подібного типу міжнародні ярмарки стали основою появи товарних бірж. Перша з них виникла в 1406 р. у голландському місті Брюгге. Пізніше виникли товарні біржі у Венеції, Генуї, Флоренції.

Головною перешкодою для торгівлі було високе мито, що бралось з товарів при переході кордону кожної маленької держави, так що ціна товару виростала в кілька разів. Сухопутне перевезення товарів ставало майже неможливим.

Для взаємного захисту на шляхах та на ринках, з метою усунення взаємної конкуренції за допомогою угод із приводу умов збуту (цін, мір, ваги, довжини й т.д.) купці об'єднувалися в гільдії. Найбільш могутніми з них були об'єднання, що монополізували торгівлю сукном. Оскільки в середні століття сухопутної торгівлі перешкоджали мита на численних кордонах, товари воліли перевозити морем. Середньовічна торгівля – переважно морська. Було два морських торговельних шляхи – північний і південний. Північний шлях проходив по морях, що омивав Європу з півночі. Торгівля по північному шляху була монополією Ганзи – торгово-політичного союзу міст північної Німеччини. Ганзійці не допускали до морської торгівлі купців, що не входили в їхній союз. Південний торговельний шлях проходив через Середземне море й не тільки забезпечував зв'язок між країнами півдня Європи, але й зв'язував Європу із країнами Сходу (левантійська торгівля). З Індії, Китаю й інших східних країн цим шляхом переправлялися предмети розкоші, екзотичні плоди, прянощі. Значну роль у торгівлі відігравав перець.

Слід звернути увагу, що Європейська торгівля зі Сходом мала пасивний баланс: завозили більше ніж вивозили. Різницю ввозу й вивозу доводилося компенсувати золотом. Цей витік золота підсилювався монопольним характером торгівлі. Якщо на півночі торговельна монополія належала Ганзі, то на півдні вона спочатку була в руках купців Генуї й Венеції, а потім тільки венеціанців.

Розвиток товарно-грошових відносин у Європі в XI – XV ст. привело до появи перших банків і кредитних операцій. З їх допомогою окремі підприємці й купці одержували грошові позички в банкірів-лихварів. Банківсько-кредитні операції й установи раніше всього стали розвиватися в північно-італійських містах. Термін "банк" походить від італійського слова "banco", що означає лава, стіл, де сидів у Ломбардії лихвар.

Криза і розпад феодалізму (кінець XV – середина XVII ст.) супроводжувалися утворенням в його надрах капіталістичного ладу. Головне в цьому процесі належало великим географічним відкриттям, які значно вплинули на подальший розвиток світу.

Безпосереднім поштовхом для Великих географічних відкриттів послужили ускладнення в торгівлі європейських країн зі Сходом, а також

гостра нестача засобів обігу. Захопивши традиційні торговельні шляхи, турки й араби встановили вкрай не вигідні умови торгівлі східними товарами для європейців. Феодали, будучи споживачами східних товарів (тканин, прикрас, коштовностей), самі стали шукати шляхи рятування від турецького грабіжництва.

Іншим фактором, що підштовхнув до географічних відкриттів, стала гостра нестача дорогоцінних металів як платіжних засобів. Головними причинами такої ситуації були, по-перше, виснаження срібних рудників у Німеччині, по-друге, значне зростання торгівлі й промисловості. Європейські монархи спрямовували свій погляд на захід, через Атлантичний океан.

Можливості для тривалих подорожей були обумовлені успіхами в науці й техніці, розвитком кораблебудування й мореплавання. З початку XVI ст. у вживання ввійшов компас і астролябія – прилад для визначення широти, які відіграли важливу роль у розвитку мореплавання. Значні успіхи були зроблені й у географії. Відродилася антична теорія кулястості Землі. В XV ст. було створено швидкохідне судно з місткими трюмами – каравела, що призначалося для океанського плавання.

Отже, до Великих географічних відкриттів привели: криза левантійської торгівлі, необхідність нового шляху на Схід, нестача золота як грошового металу, науково-технічні досягнення.

Результатом Великих географічних відкриттів була поява колоніальної системи. На завойованих землях створювалися колоніальні імперії, у яких нагробовані багатства використовувалися для збільшення виробництва. Це допомогло, зокрема, Англії, Голландії, Франції зміцнити свої економічні позиції у світі й перетворитися у великі колоніальні держави.

Великі географічні відкриття призвели до формування світового ринку. Встановлення економічних зв'язків між колоніями й метрополіями сприяли стабілізації торговельних зв'язків між різними країнами, що часто перебували на великій відстані одна від одної. Відбувався міжнародний поділ праці. Деякі країни почали спеціалізуватися на випуску певних товарів, збільшуючи їхній обсяг виробництва й підвищуючи якість. Операції із продажу й закупівлі такої продукції викликали необхідність появи міжнародних торговельних компаній. Розвиток міжнародної торгівлі породив товарні, а потім фондові біржі.

Слід звернути увагу, що найважливішим наслідком Великих географічних відкриттів для економічного розвитку Європи стала так звана "революція цін". Вона проявилася в надзвичайно швидкому зростанні протягом

XVI ст. цін на сільськогосподарську й промислову продукцію. Починаючи з 30-х років і до кінця XVI ст. ціни підвищилися в середньому в 2 – 2,5 рази. Це було пов'язано, по-перше, з великим припливом дорогоцінних металів у Європу й, по-друге, з падінням цін на них у результаті використання більш багатих родовищ, дешевої праці рабів, а також пограбування. Умови виробництва всіх інших товарів в основному залишалися колишніми. Еквівалентом тієї ж кількості товарів у XVI ст. стала набагато більша кількість золота й срібла, ніж раніше. Різкий стрибок цін відбувся, в першу чергу, на сільськогосподарські продукти й предмети першої необхідності.

Від "революції цін" виграли торговельна буржуазія, а також заможна частина селянства, що поступово перетворилася в сільську буржуазію, що сприяло розвитку капіталізму в сільському господарстві. Таким чином, соціально-економічні наслідки "революції цін" були досить прогресивні: позиції феодалів ослаблені (тому що грошова рента залишалася стабільною), позиція буржуазії зміцнилася, збільшився клас найманих робітників, більш швидкими темпами стали розвиватися капіталістичні виробничі відносини.

Далі доречно перейти до вивчення економічної думки Середньовіччя, яка як відомо, розвивалася під впливом християнської церкви. Мислення середньовічної людини мало теологічний характер. Економічна думка ще не відокремилася у самостійну галузь знань.

Ранній період середньовіччя характеризувався наступними вченнями: "Салічна правда" (V ст.) і "Капітулярій про вілли" (початок IX ст.), вчення Августина Блаженного ("Про град Божий"). Пізній період був представлений головним чином вченнями Фоми Аквінського ("Сума проти язичників" та "Сума теології").

Економічні погляди раннього середньовіччя знайшли яскраве відображення у працях відомого релігійного мислителя Августина Блаженного (354 – 430 рр.), який створив авторитетне релігійно-християнське учення, засноване на безальтернативних принципах релігійно-етичного підходу до економічних проблем. У своїх працях він відображав основні проблеми того часу – часу розпаду рабоволодіння і переходу до феодалізму.

Основні економічні погляди Августина Блаженного:

- Августин Блаженний поважав землеробську працю, називаючи землеробство "найчистішим серед усіх мистецтв". Але разом з цим визнавав правомірність і ремісничу працю, називаючи ремесло чистим і чесним.

- Особливе місце в економічних поглядах Августина Блаженного займає теорія багатства, згідно з якою багатство у вигляді матеріальних благ, у тому числі золото і срібло, створюється працею людей, а нетрудове накопичення дорогоцінних металів, так званого штучного багатства вважав гріхом. Він виступав проти накопичення грошей або земельних володінь.

- Августин Блаженний крупну торгівлю і лихварство називав "несправедливим ділом".

- Обмін на думку Августина Блаженного повинен здійснюватися за принципом пропорційності і є актом вільного волевиявлення людей. А пропорційний і еквівалентний обмін вважався можливим тільки за умов встановлення так званих "справедливих цін". Основою "справедливої ціни" є трудові і матеріальні витрати, які здійснювалися в процесі виробництва даного товару.

Яскравою фігурою економічної думки пізнього середньовіччя був Фома Аквінський (1225/26 – 1274), основними творами якого є "Сума проти язичників" та "Сума теології".

У своїх поглядах на політичний і соціальний устрій суспільства він виступав за централізацію влади і визнавав соціальну ієрархію, оскільки поділ на стани "походить від Бога". Природну підставу станової ієрархії Фома Аквінський бачив у поділі праці. Приватну власність він розглядав як необхідний інститут людського життя.

Ціна товару є справедливою тоді, коли враховується кількість праці, затраченої на його виробництво. Але, з іншого боку, завищення ціни виправдане, якщо така ціна не є звичайним обманом і якщо покупець теж матиме користь. Тобто справедлива ціна, як уважав Фома Аквінський, має узгоджуватися не лише з річчю, що продається, а й зі збитком, якого міг би зазнати продавець від продажу.

Основні економічні погляди Фоми Аквінського:

- Обґрунтовував станову ієрархію феодального устрою, характеризував суспільний поділ праці та майнову нерівність як природні явища, зумовлені божественною волею. На думку Фоми Аквінського, "поділ людей за різними професіями обумовлюється, по-перше, божественним провидінням, яке поділило людей на стани... По-друге, природними причинами, які визначили схильність людей до різних професій".

- Висловив суперечливі міркування про природу та функції грошей. Слідом за Аристотелем Фома Аквінський вважав, що причиною виникнення

грошей є волевиявлення людей. Він писав про те, що влада грошей є відображенням сили світської і духовної влади. Визнаючи необхідність грошей як міри вартості й засобу обігу, Фома Аквінський стверджував, що "монета – найпевніша міра для матеріального життя у торгівлі та обороті", покликана сприяти обміну за "справедливою ціною".

- Засуджував лихварство як "ганебне ремесло", вважаючи гріхом і співучастю у незаконній справі навіть стягнення податків з лихварів.

- Проголосив натуральне господарство основою добробуту населення, припускаючи існування торгівлі як засобу до життя, але не як засобу наживи. Фома Аквінський був прихильником натурально-господарської концепції, виступав за самозабезпечення феодальних маєтків, їх незалежність від купців та посередників.

Таким чином можна зробити висновок, що економічні ідеї і Аврелія Августина і Фоми Аквінського біли дуже схожі і доповнювали одна одну. Можна сказати, що у епоху середньовіччя економічна думка починає перетворюватися у самостійну науку.

Питання для самодіагностики

1. Назвіть загальні риси феодального господарства.
2. Дайте характеристику етапам феодального господарства у країнах Західної Європи.
3. Назвіть основні види феодальної ренти та розкрийте їх зміст.
4. У чому полягає сутність процесу комутації?
5. Охарактеризуйте цеховий лад середньовічного ремесла.
6. Чим відрізнявся феодал від бенефіція?
7. Основні соціально-економічні наслідки Великих географічних відкриттів.
8. Назвіть загальні риси економічної думки Середньовіччя.
9. Які особливості має економічна думка в період раннього канонізму?
10. Які особливості має економічна думка в період пізнього канонізму?

Тестові завдання

1. Назвіть головні риси феодалізму:

- а) натуральне господарство;
- б) два класи: феодали та залежні селяни;
- в) цехова система ремесла;
- г) товарно-грошові відносини.

2. До основних характеристик феодальної економіки належать:

- а) позаекономічний примус до праці;
- б) хрестові походи;
- в) холопство.

3. Цехова регламентація середньовічного ремесла була зумовлена:

- а) потребами виживання в міських умовах дрібних виробників, які успадкували сільський общинний менталітет;
- б) релігійними канонами;
- в) іміджевими професійними міркуваннями.

4. Провідну роль в Ганзейському союзі відігравали:

- а) Гамбург, Бремен, Любек;
- б) Париж, Рига, Гданськ;
- в) Ліон, Версаль, Мілан.

5. Ганзейський союз об'єднував:

- а) мореплавців;
- б) купців;
- в) суднобудівників.

6. Основними економічними наслідками великих географічних відкриттів постали:

- а) складання передумов для розв'язання світових війн за джерела сировини і ринки збуту;
- б) прискорення економічного розвитку країн Старого Світу за рахунок колоній;
- в) посилення конкурентної боротьби за переділ територій.

7. Економічні наслідки великих географічних відкриттів мали антифеодальний характер, адже:

- а) великі географічні відкриття створювали передумови для первісного накопичення капіталу;
- б) великі географічні відкриття сприяли створенню колоніальної системи капіталізму;
- в) завдяки великим географічним відкриттям відбулася "революція цін", зріс і розширився світовий товарообіг.

8. Розклад феодалізму був неминучим, адже:

- а) настала епоха первісного накопичення капіталізму;
- б) феодалізм вичерпав свої можливості в підвищенні продуктивності праці;
- в) відбулися великі географічні відкриття.

9. Відповідно до економічних переконань Аристотеля і Ф. Аквінського, гроші – це:

- а) зовсім не корисний товар;
- б) результат (наслідок) угоди між людьми;
- в) товар, який виник стихійно.

10. Хто першим в історії економічної думки ввів поняття про прибуток як винагороду за ризик підприємця:

- а) Аристотель;
- б) Августин Блаженний;
- в) Фома Аквінський;
- г) Ярослав Мудрий?

11. Індивідуальна приватна спадкова власність на землю – це:

- а) алод;
- б) феоде;
- в) бенефіцій;
- г) марка.

12. Що було головною причиною виникнення й швидкого зростання міст у феодальній Західній Європі:

- а) селянські повстання;
- б) хрестові походи XI – XIII ст.;
- в) відокремлення ремесла від землеробства;
- г) розвиток виноградарства?

13. Другий суспільний поділ праці – це:

- а) полювання і збиральництво;
- б) тваринництво й землеробство;
- в) ремесло й сільське господарство;
- г) землеробство й ремесло.

14. Спадкова землевласність представника панівного класу, пов'язана з обов'язковим несенням військової служби та іншими зобов'язаннями на користь сеньйора – це:

- а) алод;
- б) бенефіцій;
- в) феоде;
- г) фільварк.

15. Феодалізму не було властиво:

- а) меркантилізм у торгівлі й протекціонізм у виробництві;
- б) прикріплення виробника до землі;

- в) панування натурального господарства;
- г) особиста залежність селянина від феодала.

16. Форма феодалної ренти у вигляді примусової праці:

- а) натуральна;
- б) грошова;
- в) відробіткова;
- г) капіталістична.

Проблемні питання

1. Проаналізуйте форми землеволодіння та соціально-економічні відносини в епоху Середньовіччя у країнах Західної Європи.
2. Які чинники вплинули на утворення і розвиток міст Західної Європи XI – XII ст. У чому полягає сутність, так званих, "комунальних революцій"?
3. Як вплинули Великі географічні відкриття на розвиток капіталістичного виробництва в окремих країнах Західної Європи?
4. Розкрийте фактори розвитку і піднесення міст Західної Європи в XI – XV ст. Покажіть економічну раціональність цехового ладу в XII – XV ст.
5. Дайте оцінку розвитку торгівлі в країнах Західної Європи в епоху Середньовіччя.
6. Чому економічну думку Середньовіччя називають "наукою у монастирі"?
7. Економічна думка Августина Блаженного та Фоми Аквінського про справедливу ціну, торговий прибуток, лихварський процент.

Проблемне питання. Розкрийте сутність та наслідки "Революції цін" у Західній Європі у XVII ст.

Приклад відповіді на проблемне питання. Важливим наслідком великих географічних відкриттів була так звана "революція цін", зумовлена ввезенням з Америки до Європи великої кількості золота та срібла. Великий приплив відносно дешевого золота і срібла призвів до надзвичайно швидкого підвищення цін на сільськогосподарські і промислові товари в Західній Європі протягом XVI ст.

"Революція цін" сприяла і прискореному збагаченню заможної частини селянства, утворенню сільської буржуазії, оскільки знижувалася реальна заробітна плата сільськогосподарських робітників, а з падінням купівельної сили грошей зменшувалися реальні розміри грошового оброку

або орендної плати, що стягуються землевласниками, ціни ж на сільсько-господарські продукти нечувано зростали.

Разом з тим у результаті підвищення цін серйозно програвали феодалі, які одержували ренту грошима, сума яких була стабільною. Таким чином, соціально-економічні підсумки "революції цін" полягали в загальному погіршенні суспільного становища класів феодалів, зародженні класу найманих робітників і підйомі класу капіталістів.

Таким чином: "революція цін" мала велике значення:

1. Вона прискорила формування капіталістичного господарства.
2. Вона обумовила падіння феодальної системи.

Проблемне питання. Чим відрізнялися економічні погляди Фоми Аквінського і Августина Блаженного?

Приклад відповіді на проблемне питання. Загалом економічні погляди Фоми Аквінського і Августина Блаженного мали багато спільних рис, але також були й деякі відмінності:

- На думку Аврелія Августина, вид праці не має впливати на становище людини у суспільстві, Фома Аквінський навпаки вважав, що суспільний поділ праці та майнова нерівність як природні явища, зумовлені божественною волею.

- Фома Аквінський обґрунтував стану ієрархію феодального устрою, чого не було у працях його попередника.

- Якщо Аврелій Августин критично засуджував торгівлю і вважав її "несправедливим ділом", то Фома Аквінський припускав існування торгівлі як засобу до життя, але не як засобу наживи.

- Фома Аквінський у визначенні природи та функції грошей схилився не до думки Аврелія Августина, а до поглядів Аристотеля, вважаючи причиною виникнення грошей волевиявленням людей.

Темі есе

1. Розвиток феодальної економіки Західної Європи в XI – XV ст.
2. Економічний розвиток міст у період розквіту Середньовіччя. Магдебурзьке право.
3. Внутрішня і зовнішня торгівля. Купецькі гільдії. Гроші. Кредит.
- 4 Криза натуральної системи господарювання як початок становлення ринкового господарства.
5. Релігійна спрямованість економічної думки західноєвропейського Середньовіччя. Ранній та пізній канонізм.

6. Охарактеризуйте цеховий лад середньовічного ремесла і характер європейської торгівлі та її вплив на розвиток міст.

7. Назвіть основні фактори, які сприяли Великим географічним відкриттям. Охарактеризуйте їх економічні наслідки.

Тема 5. Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації

5.1. Меркантилізм як основа економічної політики держави в період становлення ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації.

5.2. Первісне нагромадження капіталу та розвиток мануфактурного виробництва в Європі.

5.3. Мануфактурний період в Україні.

Ключові поняття: меркантилізм, політика активного торгового балансу, протекціонізм, первісне нагромадження капіталу, мануфактура, мануфактурне виробництво, буржуазні революції, "пруський" та "американський" шляхи розвитку сільського господарства, мануфактурне виробництво в Україні.

Література: основна [2; 4; 7; 10]; додаткова [52; 80; 81].

Самостійне вивчення даної теми слід розпочати з економічної думки пізнього Середньовіччя, яка представлена меркантилізмом. Розповсюдження меркантилізму почалося з Західної Європи. У XV ст. він виник в Англії, а у Франції та Італії у XVI — XVII ст. Слід зазначити, що головними передумовами його виникнення були розпад феодалізму, епоха Великих географічних відкриттів (ВГВ) і становлення ринкового господарства. ВГВ поклали початок формування світового ринку, з розвитком якого почали зростати обсяги зовнішньої торгівлі.

Меркантилізм відображав інтереси торгової буржуазії. Предметом дослідження меркантилістів є сфера обігу. Навіть сам термін "меркантилізм" походить від італійського слова "mercante" – купець.

Студентам треба звернути увагу на те, що основними рисами меркантилізму є наступні положення:

- предметом вивчення є виключно сфера обігу;
- багатство ототожнюється з грошима, а гроші з золотом і сріблом;

- держава вважається тим багатшою, чим більше вона має грошей;
- активна участь держави в економічному житті;
- накопичення багатства здійснюється за допомогою державного регулювання зовнішньої торгівлі або видобутку дорогоцінних металів і каменів;
- негативне ставлення до конкуренції на внутрішніх і зовнішніх ринках.

Студенти повинні усвідомити, що економічні погляди меркантилістів не можна розглядати як єдину, цілісну, наукову теорію, адже авторами економічних праць були – купці, промисловці, фінансисти, службовці торговельних компаній.

У розвитку меркантилізму виділяють два етапи – ранній і пізній. Основним критерієм такого поділу є обґрунтування способів досягнення активного торговельного балансу, тобто позитивного сальдо в зовнішній торгівлі.

XV – XVI століття – період раннього меркантилізму (монетаризму). Основними представниками раннього меркантилізму були Вільям Стаффорд в Англії та Гаспар Скаруффі в Італії. Ранній меркантилізм ґрунтувався на теорії грошового балансу. Ця теорія ставила два основні завдання:

- залучити в країну більше грошей з-за кордону;
- зберегти гроші в країні.

У другій половині XVI ст. система монетарного меркантилізму змінюється системою меркантилізму мануфактурного, що досягла свого розквіту у XVII ст. Основними представниками його були Томас Мен у Англії, Антуан Монкретьєн у Франції, Антоніо С'єрра в Італії. В цей період виникла власне система меркантилізму, для якої характерною є теорія торгового балансу. Таким чином, пізні меркантилісти центр ваги перенесли у сферу товарного обігу. Вони вважали, що необхідним є:

- скасування заборони вивезення грошей;
- обмеження імпорту іноземних товарів;
- форсування експорту національної продукції передусім промислової;
- завоювання ринків, у тому числі колоніальних.

У центрі уваги всіх меркантилістів була проблема збагачення країни. І ранні, і пізні меркантилісти у своїх економічних уявленнях були єдині – справжнім багатством країни є гроші. Основна відмінність першого та другого етапу полягала у різних поглядах на суть активного балансу.

Проаналізувавши роль меркантилізму, можна зробити висновок, що цей напрямок економічної думки сприяв розвитку торгівлі, суднобудівництва, експортної промисловості, міжнародного розподілу праці.

Головним завданням у процесі вивчення другої частини теми, студентам слід звернути увагу на те, що генезис капіталізму бере свій початок з процесу первісного нагромадження капіталу.

Первісне нагромадження капіталу – історичний процес відділення працівника (насамперед селянина) від права власності на умови його праці, перетворення безпосередньо виробників на найманих робітників, перетворення засобів виробництва і життєвих засобів в капітал.

Вивчаючи цей процес студентам слід засвоїти його основні джерела та методи. Серед джерел, перш за все, необхідно назвати наступні:

- створення колоніальної системи;
- колоніальні війни;
- работоргівля;
- морське піратство;
- система державних позик;
- податкова система;
- система протекціонізму у виробництві;
- величезна потреба держави в грошах у зв'язку з війнами в XVI –

XVIII ст.

До методів первісного нагромадження капіталу належать:

- метод вигнання селян з землі;
- крадіжка общинних земель;
- податки, кредити, позики;
- нееквівалентна торгівля;
- секуляризація церковних земель і продаж їх за безцінь буржуазії.

У результаті Великих географічних відкриттів (далі ВГВ) окремі країни Західної Європи опинилися в максимально вигідних умовах для первісного нагромадження капіталу. Розвиток цього процесу в різних країнах мав свою специфіку.

Класичною країною первісного нагромадження капіталу стала Англія. Стисло схему вивчення матеріалу щодо цієї проблеми можна подати наступним чином. Розвиток міжнародної торгівлі призводить до різкого підвищення попиту на сукно, що стимулює ще більший розвиток вівчарства. Користуючись правом власності ленд-лорди зганяють селян з землі і пристосовують ці землі під пасовища. Цей процес одержав назву "огороджування". Землі здавалися в оренду фермерам, в обіг пускалися також землі, вилучені у церкви, таким чином, створювався ринок робочої сили і паралельно розширюється ринок товарів.

Одночасно відбувається процес концентрації великих грошових сум переважно шляхом насильства, грабежу та обману. Одним з головних методів накопичення багатства стала участь Англії в работоргівлі та піратстві. Крім цього, накопиченню сприяла і система державних позик, обумовлена частими позиками англійських королів у лихварів і купців, а також так звана політика сприяння розвитку вітчизняної промисловості, що забороняла експорт сировини і продуктів харчування, та накладала високі податки на ввезення готових виробів.

Студентам слід звернути увагу на те, що важливим свідченням розвитку нових, капіталістичних відносин стала поява мануфактурного виробництва. Мануфактурна стадія в розгорнутій формі була особливо властива Нідерландам, Англії та Франції.

Мануфактурою називається підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Ця стадія промисловості історично передувала великого машинного виробництва. Розрізняють два типи мануфактур: розсіяна (децентралізована) і централізована.

Розсіяна мануфактура ґрунтувалася на сільських промислах і дрібно-му ремеслі. Працівники в даному виробництві були просторово відособлені, проте пов'язані поділом праці: одні робили із сировини напівфабрикати, інші доводили їх до необхідної кондиції.

Централізована мануфактура характеризувалася територіальною єдністю виробництва і утвердилася в другій половині XVII ст. У ній існував поділ праці, спеціалізація робітників на виконанні певних операцій, що значно піднімало продуктивність праці. Всі робітники працювали в одному приміщенні під керівництвом підприємця або його майстрів.

З середини XVII ст. мануфактура стає панівною формою виробництва, охоплюючи все більшу кількість випуску різних видів товарів та поглиблюючи міжнародний поділ праці. Галузевий склад мануфактур значною мірою визначався природно-географічними умовами та історичним розвитком тієї чи іншої країни. Так, в Англії в основному переважали суконні, металургійні, металообробні та суднобудівельні мануфактури; у Німеччині – гірничі, металообробні та будівельні, у Голландії – текстильні та суднобудівельні.

Розвиток мануфактурного виробництва викликав погіршення умов праці робітників, збільшення тривалості робочого дня, застосування жіночої та дитячої праці, зниження реальної заробітної платні, що сприяло загостренню соціальних протиріч.

Таким чином, у мануфактурний період розвитку економіки в країнах Західної Європи під впливом Великих географічних відкриттів, швидкого первісного нагромадження капіталу, створення колоніальної системи та становлення світового ринку відбувався розклад натурального феодального господарства. Поряд з цим розвивалися ринкові відносини; значних обсягів набуває внутрішня та зовнішня торгівля, яка сприяє розширенню мануфактурного виробництва, яке заклало підвалини для переходу до індустріального суспільства.

Україна не була виключенням, бо в ній також відбувався перехід до мануфактурного виробництва. Важливе значення для розвитку ремесла та мануфактурного виробництва в Україні мав процес урбанізації. Міста були основними центрами товарного виробництва та обміну, носіями суспільно-економічного прогресу.

Структура міського ремесла включала ковальську справу, виробництво зброї, пороху, цегли, деревообробку, ткацтво, кравецтво, кушнірство та інші. З розвитком товарно-грошових відносин міські ремісники все більше орієнтуються на ринок. Посилюються їхні зв'язки із скупниками. Поступово на цій основі виникають передумови для формування розсіяної мануфактури.

У XVIII ст. в Україні співіснували сільське і міське ремесло, цехова форма організації виробництва та мануфактура. В Україні мануфактура мала свої особливості. Вона формувалася в умовах кріпосного права, яке стримувало розвиток товарно-грошових відносин, зростання попиту та розширення ринку. У цих специфічних умовах в Україні формуються три види мануфактур:

- капіталістична – заснована на використанні вільнонайманої робочої сили;
- кріпосна, або вотчинна – заснована на використанні праці кріпаків;
- посесійна – створена державою та передана приватним особам у спадкове користування. Тут використовувалася праця як поневільної, так і найманої робочої сили.

В окремих галузях промисловості XVIII ст. довгий час існували початкові форми мануфактурного виробництва у виготовленні залізних виробів, шкіровиробництві, солеварінні, виробництві та ремонті зброї, текстильній промисловості (суконне виробництво, виготовлення шовку) та ін.

Отже, упродовж XVI – XVIII ст. в Україні промислове та сільськогосподарське виробництво набули товарного характеру, поступово формувалася загальнонаціональний ринок.

Таким чином, поява різних видів мануфактурного виробництва в Україні у XVI – першій половині XVII ст. свідчить про початок кризи ремесла, про неспроможність останнього задовольнити зростаючі потреби ринку. Мануфактурне виробництво було засноване на ручній ремісничій техніці. Із подальшим його розвитком ручна техніка поступається місцем різним технічним пристроям, а також найпростішим машинам.

Питання для самодіагностики

1. Які основні риси теорії меркантилізму?
2. У чому відмінність поглядів меркантилістів раннього і пізнього періоду?
3. Що належить до основних джерел первісного нагромадження капіталу?
4. Які особливості первісного нагромадження капіталу у провідних країнах світу: Англії, Нідерландах, Франції, Німеччині?
5. Що ви знаєте про мануфактури та її типи?
6. Визначте особливості мануфактурного періоду у розвитку промисловості країн Західної Європи.
7. Розкрийте значення буржуазних революцій XVI – XVIII ст. в Західній Європі для становлення індустріального суспільства.
8. Особливості "пруського" та "американського" шляхів розвитку сільського господарства.
9. Що таке "політика торговельного балансу" та "протекціонізм"?
10. Які особливості розвитку мануфактурного виробництва України?

Тестові завдання

1. Об'єктом вивчення меркантилізму є:

- а) багатство та джерела його зростання;
- б) первісне накопичення капіталу;
- в) мануфактурне виробництво;
- г) усі відповіді правильні.

2. Меркантилізм – це:

- а) напрям економічної думки щодо значення торговельного капіталу і сфери обігу у процесі нагромадження багатства;
- б) процес концентрації великих грошових засобів у керівників великомасштабних виробництв;
- в) основне джерело первісного нагромадження капіталу;
- г) немає правильних відповідей.

3. Завданнями відповідно концепції раннього меркантилізму є:

- а) контроль за кваліфікацією робітників, якістю продукції, умовами виробництва та цінами на готову продукцію;
- б) розвиток мануфактурного виробництва;
- в) накопичення грошових коштів в країні та збільшення притоку грошей із-за кордону і зберігання у країні;
- г) немає правильних відповідей.

4. До представників раннього меркантилізму належить:

- а) Антуан Монкретьєн;
- б) Вільям Стаффорд;
- в) Дж. Кейнс;
- г) Дж. Робінсон.

5. Для пізнього меркантилізму характерна:

- а) теорія активного торгового балансу;
- б) теорія активного грошового балансу та утвердження монетарної системи;
- в) розширення бази оподаткування і нагромадження капіталу;
- г) немає правильних відповідей.

6. До представників пізнього меркантилізму належить:

- а) Гаспар Скаруффі;
- б) Беніто Даванцатті;
- в) Хуан де Маріана;
- г) Жан Батист Кольбер.

7. До передумов первісного накопичення капіталу належить:

- а) розвиток виробничих сил, формування широких національних ринків, зростання та розширення товарно-грошових відносин;
- б) виникнення у колоніях промислових та сільськогосподарських мануфактур дешевих товарів та сировини;
- в) економічна політика держави, спрямована на обмеження міжнародної торгівлі та розвиток власної промисловості;
- г) процес концентрації великих грошових засобів у керівників великомасштабних виробництв.

8. Основною рисою "американського" шляху розвитку сільського господарства є:

- а) підпорядкування сільського ремесла міському;
- б) існування приватної власності виробника-фермера на землю, виробництва та на продукцію;

- в) аграрний переворот;
- г) усі відповіді правильні.

9. До особливих рис "пруського" шляху розвитку сільського господарства належить:

- а) приватна власність виробника-фермера на землю, виробництва і продукцію;
- б) збереження поміщицького землеволодіння та поступове перетворення їх на капіталістичні господарства;
- в) економічна зацікавленість фермера у результатах своєї праці;
- г) усі відповіді правильні.

10. Мануфактури, що ґрунтуються на вільнонайманій та кріпосницькій праці притаманні:

- а) Англії;
- б) Франції;
- в) Італії;
- г) немає правильної відповіді.

11. Чому спікер палати лордів у парламенті Великобританії сидить на мішку з шерстю:

- а) до цього спонукає старовинна англійська традиція;
- б) це нагадування про ті часи, коли Англія займала лідируючі позиції у світовій торгівлі шерстю й суттєво збагатилася;
- в) на знак поваги англійців до овець як до священних тварин (за прикладом індійських священних корів чи єгипетських гнійних жуків);
- г) таке положення утверджено англійським законодавством?

12. Що відбувалося в процесі "огороження":

- а) на місці селянських наділів планувалося спорудження вугільних шахт і рудників, адже видобуток корисних копалин ставав для Англії все більш актуальним;
- б) на місці селянських наділів створювались пасовиська для овець, адже торгівля шерстю в той час ставала високодохідною;
- в) через підвищення цін на землю феодали стали відбирати її у селян і продавати;
- г) поступовий перехід від "привласнюючого" господарства до "відтворюючого"?

13. Англія вважається класичною країною первісного накопичення капіталу, а саме:

- а) вона була першою, порівняно з іншими, країною в накопиченні капіталу;

б) цей процес в Англії відбувався в найбільш рельєфній та завершеній формі;

в) К. Маркс вивчав первісне накопичення капіталу на прикладах саме цієї країни;

г) в Англії були наявні всі необхідні технічні та соціально-економічні передумови.

14. Які види мануфактур вам відомі (кінець XVIII ст.):

а) централізована;

б) суконна;

в) розсіяна;

г) децентралізована?

15. Протекціоністська економічна політика полягає в:

а) лібералізації зовнішньоторгівельних сил;

б) ослабленні податкового пресу на виробника;

в) цілеспрямованому захисті внутрішнього ринку від ввозу товарів іноземного виробництва;

г) системі економічних поглядів.

16. У ході якої буржуазної революції було прийнято "Гомстед-акт", який установив капіталістичні відносини в сільському господарстві:

а) Нідерландська буржуазна революція (1566 – 1609 рр.);

б) Англійська буржуазна революція (1642 – 1649 рр.);

в) перша буржуазна революція в США (1775 – 1782 рр.);

г) друга буржуазна революція в США (1861 – 1865 рр.).

Проблемні питання

1. Назвіть представників та основні відмінності концепції раннього та пізнього меркантилізму.

2. Розкрийте особливості буржуазних революцій країн Європи та значення для розвитку індустріальної цивілізації.

3. Чому саме Англія вважається класичною країною первісного накопичення капіталу?

4. Як розвиток мануфактур вплинув на формування української зовнішньої і внутрішньої торгівлі?

5. Розкрийте особливості розвитку мануфактурного виробництва в Україні.

6. Чому "пруський" шлях розвитку сільського господарства, на відміну від "американського", визнано неефективним?

Проблемне питання. Яким чином розвивалася зовнішня торгівля в країнах Західної Європи у період мануфактурного виробництва?

Приклад відповіді на проблемне питання. Розвиток торгівлі в XVII – XVIII ст. у таких країнах, як Голландія, Англія та Франція приводить до того, що торгівля, особливо колоніальна, стає однією з провідних галузей економіки, приносячи країнам величезні прибутки. Тому політика торговельного балансу та розширення торгових зв'язків між країнами набуває великого значення. Торговельний баланс розраховувався як різниця між експортом і імпортом товарів.

Отже, вже на початку розвитку світової торгівлі країни вважали, що потрібно більше експортувати товарів за кордон, ніж імпортувати, щоб мати позитивний баланс, який активно впливав на накопичення грошей в країні.

Щоб забезпечити позитивний торговельний баланс країни Західної Європи активно проводили політику протекціонізму, спрямовану на захист внутрішнього ринку від проникнення на нього іноземних товарів. Для цього використовувалися, перш за все, високі ставки мита на ввіз товарів з-за кордону. Водночас політика протекціонізму заохочувала розвиток національної економіки та захищала її від іноземної конкуренції. Політику протекціонізму, наприклад, активно проводила Англія, і це позитивно впливало на розвиток мануфактурного виробництва.

Проблемне питання. Назвіть причини виникнення меркантилізму та охарактеризуйте етапи його розвитку.

Приклад відповіді на проблемне питання. Ранній меркантилізм виник ще до Великих географічних відкриттів і був актуальним до середини XVI ст. На цьому етапі торговельні зв'язки між країнами були розвинені слабо і мали епізодичний характер. Для досягнення позитивного сальдо у зовнішній торгівлі ранні меркантилісти вважали за доцільне:

- 1) встановлювати максимально високі ціни на експортовані товари;
- 2) всіляко обмежувати імпорт товарів;
- 3) не допускати вивозу з країни золота і срібла.

Для раннього (монетарного) меркантилізму характерна теорія грошового балансу (монетарна теорія), яка ставила два завдання:

- 1) зберегти гроші в певній країні;
- 2) залучити якомога більше грошей з-за кордону.

Проте за часів раннього меркантилізму, як і в середні віки, уряд займався псуванням національної монети, знижуючи її цінність і вагу в надії

зацікавити іноземних купців обмінювати їхні гроші на тубільні і купувати більше товарів. Перетворення грошей в умовний знак, фіксоване співвідношення перебувавших в обігу золотих і срібних грошей (система біметалізму) виправдовувалися як фактами обігу неповноцінних грошей, так і помилковою констатацією того, що золото і срібло є грошима через свої природні властивості, виконуючи функції міри вартості, скарбу і світових грошей.

Пізній меркантилізм охоплює період початку XVII ст. – середину XVIII ст. На цьому етапі торговельні зв'язки між країнами стають розвиненими і регулярними, що було обумовлено заохоченням розвитку національної промисловості та торгівлі. Для пізнього меркантилізму характерна теорія активного торгового балансу, яка ґрунтується на таких положеннях:

- джерелом національного багатства є прибуток від зовнішньої торгівлі;
- держава збагачується тим більше, чим більше експорт товарів переважає над імпортом;
- головними засобами збільшення активного торговельного балансу країни вважаються: посередницька торгівля, експортні галузі, що працюють на вітчизняній сировині;
- заборона вивезення грошей за кордон і обмеження імпорту вважаються недоцільними.

Визнаючи товарну сутність грошей, їх цінність пізні меркантилісти вбачали в природних властивостях золота і срібла. Проте саме вони зумовили перехід від металевої до кількісної теорії грошей і системи монометалізму. І якщо ранні меркантилісти визначальною функцією грошей вважали функцію накопичення, то пізні – функцію засобу обігу.

Темі есе

1. Розвиток меркантилізму: етапи та основні завдання.
2. Первинне накопичення капіталу країн Західної Європи: основні джерела та складові.
3. Передумови та результати буржуазних революцій у країнах Західної Європи.
4. "Пруський" та "американський" шляхи розвитку сільського господарства.
5. Розвиток мануфактурного виробництва в Україні та Західній Європі.

Тема 6. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)

6.1. Епоха переходу до індустріального суспільства (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.).

6.2. Виникнення та еволюція класичної школи політичної економії (КШПЕ).

6.3. Загальна характеристика альтернативного КШПЕ напрямку політичної економії.

Ключові поняття: технічний прогрес, промисловий переворот, промислова революція, індустріалізація, машинне виробництво, "летючий човник", "мюль-машина", "фабрика світу", фритредерство, протекціонізм, парцела, фізіократія, "невидима рука ринку", "парадокс" Сміта, економічний романтизм, утопічний соціалізм, бабувізм, мутуалізм, конституційована вартість, "фаланстери (фаланги)", кооперативні виробничі асоціації.

Література: основна [1; 3; 7; 19; 20; 25]; додаткова [56; 65; 74].

Самостійне вивчення теми студентам слід розпочати з вивчення терміна "промисловий переворот". Промисловий переворот – це перехід від ручної праці до машинного виробництва, від мануфактури – до фабрики. Передумовами становлення великої машинної індустрії слугували: буржуазні революції у Західній Європі (у Голландії – у 1566 –1609 рр., в Англії – у 1640 – 160 рр., у Франції – у 1789 – 1794 рр.); процеси ПНК; державна політика протекціонізму і меркантилізму у Англії, Франції, Німеччині (захисту національного товаровиробника); технічні винаходи (1733 р. – летючий човник Кея, 1765 р. – механічна прялка "Дженні" Харгривса, 1767 р. – ватер-машина Аркрайта, 1779 р. – мюль-машина Кромптона, 1825 р. – локомотив Стефенсона, 1841 р. – швейна машина Зінгера, 1855 р. – телефонний апарат Юза). Цей процес охопив розвинуті країни світу (Велику Британію, Францію, Німеччину, США, Японію) у другій половині XVIII – XIX ст. Завершення промислового перевороту знаменувало собою становлення нової галузі економіки – машинобудівної. Інші техніко-економічні, соціально-економічні і організаційно-економічні зміни, спричинені промисловим переворотом, студентам слід розглянути самостійно.

Промисловий переворот як соціально-економічний процес відіграв важливу роль у подальшому розвитку провідних країн світу і мав як серйозні позитивні, так і певні негативні наслідки. Студентам слід розуміти, що позитивними наслідками промислового перевороту у загальносвітовому масштабі стали бурхливий розвиток промисловості і урбанізація (зростання) міст, звільнення працівників від важкої фізичної праці і підвищення суспільної продуктивності праці, зростання освітньо-кваліфікаційного рівня найманих працівників. Слід пам'ятати і про негативні наслідки, які були викликані промисловим переворотом. Насамперед, це залучення у виробничий процес праці дітей, поява проблеми безробіття; поява світових економічних криз; поглиблення відчуження безпосереднього виробника продукції від результатів своєї праці, загострення протиріч між двома основними класами – промислової буржуазією і промисловим пролетаріатом. Незважаючи на означені загальні наслідки, промисловий переворот мав свої особливості і налашки для кожної країни.

Студентам слід пам'ятати, що першою країною, де відбувся промисловий переворот, була Велика Британія (до 1700 р. – Англія). Те, що у цій країні машинне виробництво з'явилося раніше за інші країни, обумовлено такими факторами: сприятливі природно-кліматичні умови (великі поклади камінного вугілля та залізної руди, сировина для текстильної промисловості), політика протекціонізму, пограбування колоній і напівколоній (Америци, Австралії, країн Тихоокеанського басейну, Африканського континенту), процеси обезземелення ("огороджування") селян.

Промисловий переворот у Великій Британії розпочався з текстильної промисловості. Після цього він охопив й інші галузі економіки: металургію, вугільну промисловість, залізничний транспорт, сферу зв'язку. Важливу роль у становленні і розвитку британської металургії відіграв А. Дербі – інженер, який першим отримав чавун високої якості. Це стало поштовхом для формування транспортної системи Великої Британії, насамперед, залізничного транспорту. За період 1840 – 1870 рр. довжина залізничних шляхів збільшилася з 1,4 тис.км (у 1840 р.) до 25 тис.км (у 1870 р.). Після цього студентам необхідно визначити, яку роль відіграв промисловий переворот для подальшого економічного розвитку Великої Британії.

Тепер студентам можна перейти до вивчення особливостей промислового перевороту у інших країнах Західної Європи – Франції та Німеччині. У Франції промисловий переворот розпочався на початку XIX ст. і тривав до 70-х рр. XIX ст. Причинами запізнення промислового перевороту у Франції

було збереження цехової організації виробництва у промисловості і парцел у сільському господарстві; тривалі "наполеонівські" війни; слабкий розвиток інженерно-технічної думки. Промисловий переворот у Франції проходив у три етапи: 1805 – 1810 рр., 1815 – 1848 рр., 1848 – кінець 1960-х рр. слід пам'ятати, що на першому етапі (1805 – 1815 рр.) через континентальну блокаду Наполеоном британських машин і устаткування промисловий переворот відбувався доволі повільними темпами. І лише у 20 – 40 рр. XIX ст. (другий етап) цей процес суттєво прискорився: зросла кількість використовуваних механічних веретен, текстильні фабрики почали виробляти тканини масового споживання, мав місце динамічний розвиток металургії. Третій етап промислового перевороту у Франції ознаменував собою становлення самостійної галузі – машинобудування.

Щодо Німеччини, то запізнення промислового перевороту у цій країні пояснюється, насамперед, тим, що вона довгий час залишалася однією з найвідсталіших країн Західної Європи, ізольованою від світових товарних ринків. Виникнення і становлення масового промислового виробництва тут стало можливим у другій половині XIX ст. як і у Франції, промисловий переворот у Німеччині проходив у три етапи: 1810 – 1850 рр., 1850 – 1870 рр., 1870 – 1890 рр. Як і у інших країнах Західної Європи (Великій Британії і Франції) промисловий переворот у Німеччині розпочався з текстильної (бавовняної) промисловості. Важливо, що промисловий переворот у Німеччині дав потужний імпульс для розвитку усіх галузей промисловості (важкої, гірничої, металургійної, хімічної, електротехнічної) і формування військово-промислового комплексу (найбільш відомі – заводи Круппа). Іншим важливим моментом в економічному розвитку Німеччини було об'єднання розрізнених німецьких князівств і створення у 1871 р. Німецької імперії. Темпи економічного розвитку Німеччини після об'єднання німецьких земель почали стрімко зростати: продукція важкої промисловості – у три рази, видобуток вугілля – у чотири рази, протяжність залізничних шляхів – у 3,3 рази. Отже, Німеччина, менше, ніж за 100 років, пройшла шлях від цехів і мануфактур до великого машинного виробництва, що дозволило цій країні за багатьма показниками вийти на провідні економічні позиції в світі.

США промисловий переворот охопив наприкінці XVIII ст. Передумовами промислового перевороту у США було вигідне географічне розташування, відсутність цехових пережитків, збільшення чисельності населення майже у чотири рази, активний розвиток інженерно-технічної думки. Як і в країнах Західної Європи, у США промисловий переворот розпочався

з текстильної промисловості. Поступово цей процес охопив і інші галузі промисловості (харчову, взуттєву, швейну, шкіряну). Студентам слід звернути увагу і на роль залізничного транспорту у прискоренні економічного розвитку США у другій половині XIX ст. У цілому, у XIX ст. відбувся бурхливий розвиток американської економіки, що забезпечило підґрунтя для успішного подальшого розвитку цієї країни.

Динамічний розвиток промисловості, поява класу підприємців і промисловців сприяли появі нової економічної школи, яка представляла і захищала їх інтереси та пояснювала ці нові соціально-економічні процеси і явища. Такою школою стала класична школа політичної економічної (КШПЕ). КШПЕ ґрунтувалась на таких основних положеннях:

1) наукове вивчення сфери виробництва на основі використання причинно-наслідкового, абстрактно-дедуктивного і системного методів політичної економії;

2) принцип "*laissez faire, laissez passe*", який передбачав невтручання держави в економічні процеси;

3) трудова теорія вартості (ТТВ), сутність якої полягає в тому, що вартість товару визначається витратами праці на його виробництво.

Перший етап КШПЕ охоплює період з кінця XVII – до середини XVIII ст. і характеризується виникненням альтернативи меркантилізму – класичної школи політичної економії. Цей період представлений роботами як англійських (В. Петті), так і французьких економістів) П. Буагільбер, Ф. Кене).

Першим, хто звернув увагу на нездатність меркантилістської концепції пояснити нові соціально-економічні явища, був англійський економіст В. Петті. Основні роботи В. Петті – "Трактат про податки і збори" та "Політична арифметика". У цих роботах Петті започаткував використання в економічній науці економічного аналізу та економіко-статистичних методів. Також Петті довів, що національне багатство створюється не у сфері торгівлі (як у меркантилістів), а у виробничій сфері. Петті є і засновником трудової теорії вартості, адже саме йому належать відомі на увесь світ слова: "Праця є батьком багатства, а земля – його матір'ю". Важливий внесок В. Петті зробив і в теорію доходів: заробітну плату він визначав як природу ціну праці, що має триматися на рівні фізіологічного (прожиткового) мінімуму, а ренту – як різницю між вартістю товару і заробітною платою в цілому, хоча економічні погляди В. Петті характеризувалися обмеженістю і суперечливістю, вони заклали підвалини для розвитку КШПЕ.

П. Буагільбер був засновником КШПЕ у Франції. Основною роботою Буагільбера є "Детальний опис положення Франції, причини падіння її добробуту і прості засоби його відновлення". Незалежно від Петті, Буагільбер розробив власну трудову теорію вартості, виокремивши категорії "ринкова ціна" і "справжня вартість". "Істинна вартість", на думку Буагільбера, визначається робочим часом. Слід пам'ятати і те, що Буагільбер недооцінював роль грошей у ринковій економіці, вважаючи їх джерелом проблем для товаровиробника. Оскільки через використання грошей товари обмінюються не за "справжньою вартістю", а за "ринковою". Багатство, на думку Буагільбера, полягає не у накопиченні грошей, а у виробництві більшої кількості товарів. Виходом з цієї ситуації Буагільбер називав відмову від металевих грошей (золота і срібла) і заміну їх паперовими грошима. В цілому, Буагільбер зміг довести недоцільність "суб'єктивних" ідей меркантилістів і сприяв подальшому розвитку КШПЕ.

У середині XVII ст. у Франції отримала розвиток окрема складова КШПЕ – школа фізіократів. Основна ідея фізіократів полягала у вивченні "чистого продукту", що створюється у сільському господарстві. Ідеї фізіократизму розвивали Ф. Кене, Ж. Тюрбо, В. Мірабо, Д. де Немур, П. Мерсьє.

Ф. Кене є найвідомішим представником фізіократизму. Основна робота Ф. Кене – "Економічна таблиця", у якій він дослідив процес відтворення суспільного продукту. З цією метою Кене поділив усе суспільство на три основні класи: продуктивний клас (фермери і селяни, які обробляють землю), клас землевласників (поміщики, король, церква, які отримують "чистий продукт") і непродуктивний клас (інші категорії населення, економічна діяльність яких не пов'язана з сільським господарством).

Другий етап КШПЕ, який був характерний для другої половини XVIII ст. і полягав у становленні економічної теорії як науки. У найбільш завершеній і рельєфній формі цей період відображений у роботах англійського економіста А. Сміта. Основна робота А. Сміта – "Дослідження про природу і причини багатства народів". У цій роботі Сміт запропонував принципи "невидимої руки", сутність якого полягає у тому, що "економічна людина", діючи у власних інтересах, підвищуючи рівень власного добробуту, тим самим підвищує рівень національного багатства країни. Також на прикладі виробництва булавок Сміт проаналізував процес спеціалізації праці, довівши, що завдяки поділу праці і спеціалізації всередині мануфактури зростає продуктивність праці. Відомою є і смітівська теорія абсолютних переваг

у міжнародній торгівлі, сутність якої полягає в тому, що країна має спеціалізуватися на виробництві тих товарів, абсолютні витрати на виробництво яких у неї є нижчими. На думку Сміта, якщо в Англії витрати на виробництво сукна (вовни) є нижчими, ніж у Португалії, то вона має спеціалізуватися на виробництві сукна (вовни). Натомість, якщо в Португалії витрати на виробництво вина є нижчими, ніж в Англії, то вона має спеціалізуватися на виробництві вина. Самостійно студентам слід розглянути визначення Смітом категорій "капітал", "основний капітал", "оборотний капітал".

Третій етап КШПЕ характерний для першої половини XIX ст. і пов'язаний з переосмисленням і збагаченням наукової спадщини А. Сміта. У цей період ідеї КШПЕ розвивались в Англії (Д. Рікардо, Т. Мальтус, Н. Сенсор), Франції (Ж.-Б. Сей, Ф. Бастіа), США (Г. Кері). Слід розуміти, що у другій половині XIX ст. загострились соціальні суперечності в країнах Західної Європи і США, з'явилися економічні кризи, а тому наукова проблематика торкалася, насамперед, розподілу доходів у ринковій економіці.

Д. Рікардо – англійський економіст, відомий і як послідовник, і як опонент вчення А. Сміта. Основна робота Д. Рікардо – "Початки політичної економії та оподаткування". Слід пам'ятати, що в теорії доходів Рікардо був послідовником ідей Сміта, розкривши її через механізм розподілу національного доходу між власникам землі та власниками грошей. Також Рікардо визначив "ренду за родючістю", тим самим довівши існування диференційної ренти. Відомою є і смітівська теорія абсолютних переваг у міжнародній торгівлі, сутність якої полягає в тому, що країна має торгувати навіть якщо абсолютні переваги (витрати) у неї є вищими за всіма товарами, але спеціалізуватися на виробництві тих товарів, Порівняльні (відносні) витрати на які у неї є нижчими.

Т. Мальтус відомий своїм "законом народонаселення", який він сформулював у своїй роботі "Дослід про закон народонаселення". Цей закон базується на концепції спадної родючості землі, і полягає в тому, що населення збільшується у геометричній прогресії, а виробництво товарів (через спадну родючість землі) – в арифметичній. Саме тому Мальтус виступав за поширення бідності, голоду, епідемій, воєн, які обмежують природний приріст населення. Далі студентам слід перейти до самостійного розгляду "залізного закону заробітної плати" Мальтуса і визначити взаємозв'язок "законом спадаючої родючості землі" та "залізним законом заробітної плати" Т. Мальтуса.

Ж.-Б. Сей був першим французьким економістом, який розширив і збагатив економічне вчення А. Сміта. Основна робота Ж.-Б. Сея – "Трактат політичної економії". У цій роботі Сей запропонував розділити політичну економію на три окремі складові: виробництво, розподіл і споживання, тим самим підійшовши до визначення структури суспільного відтворення. Студентам слід пам'ятати, що у межах кожної з цих складових Сей відстоював технологічний підхід до аналізу економічних процесів і явищ. Також слід знати про "закон ринків" Сея, сутність якого полягає в тому, що попит на товари обумовлює пропозицію цих товарів. При цьому в процесі виробництва беруть участь три фактори: праця, земля і капітал. Відповідно власники цих факторів виробництва отримують заробітну плату, прибуток і ренту. Самостійно студентам слід розглянути визначення Сеєм категорій "заробітна плата", "прибуток", "рента".

Четвертий етап КШПЕ охоплює другу половину XIX ст. і завершує розвиток класичних ідей. У першу чергу, він пов'язаний з роботами англійського економіста Дж. Мілля. Основна робота Дж. Мілля – "Основи політичної економії". Вважаючи себе послідовником ідей Д. Рікардо, Дж. Мілля намагався поєднати свою теорію з теоріями Т. Мальтуса, Дж. Сея, Н. Сеніора. Як і інші класики, Мілля досліджував основні політекономічні категорії. Ренту він визначав як компенсацію за користування землею. Продуктивною він вважав працю, яка створює багатство. Як і Сей, Мілля відстоював ідею про можливість безкризового розвитку капіталістичної (ринкової) економіки, але погоджувався з тим, що зниження норми прибутку може спричинити депресію і застій в окремих галузях економіки. Самостійно студентам потрібно розглянути проект соціальних реформ Дж. Мілля.

Таким чином, класична школа політичної економії виступала на захист приватної власності, вільного ціноутворення і невтручання держави в економіку країни. Класики вірили, що у прогресивність капіталістичної (ринкової) економіки і існування потенційних можливостей її поступального (еволюційного) розвитку.

У першій половині XIX ст. в європейській економічній науці з'явився альтернативний КШПЕ напрям політичної економії на чолі з С. Сісмонді, П. Прудоном, К. Родбертусом-Ягцовим, Ф. Лассалем, Л. Бланом, З. Шраммом, Р. Штольцманом, У. Шульце-Делічем та ін. Представники цих теорій ідеалізували дрібне господарство як основу безбідного існування, а тому захищали інтереси дрібних виробників – селян, торговців, ремісників

та кустарів. Разом з тим, програми реформування суспільства, що пропонувалися у роботах кожного з них, суттєво різняться між собою за соціальним ідеалом.

Першим економістом, який звернув увагу на важке і безправне життя найманих працівників і виступив з безкомпромісною критикою капіталізму, був С. Сісмонді. Він вважав, що політична економія – це не наука про багатство і засоби його примноження, а моральна наука про виявлення законів і закономірностей в інтересах кожної людини. Предметом економічної науки Сісмонді визначав матеріальний добробут людей, який, на його думку, залежить не стільки від рівня розвитку продуктивних сил, скільки від методів розподілу створеного багатства. Як бачимо, у проведенні соціальних реформ і забезпеченні соціального захисту населення, Сісмонді віддавав перевагу державі і уряду. Уряд і державу він наділяв такими функціями: створення сприятливих умов для взаємодії між "міськими" і "сільськогосподарськими" робітниками на принципах взаємодопомоги і вільної споживчої кооперації; недопущення надмірного зниження відсоткової ставки; заборону найманої праці у вихідні дні; введення вікових обмежень на працю дітей у віці до 14 років; скорочення тривалості робочого дня для дорослих до 8 – 10 годин; звільнення від податків "класу сільськогосподарських робітників" і їх одночасне збільшення для "безплідних землевласників" і "великих фермерів"; зобов'язання підприємців оплачувати лікарняні, пенсії, а також допомогу по безробіттю; сприяння дрібленню спадщини, а не її накопиченню. Дані положення показують, що Сісмонді намагався вирішити соціальні конфлікти без ліквідації капіталізму і приватної власності на землю і засоби виробництва. З цією метою він навіть звертався до урядів провідних країн світу з проханням "припинити розвиток капіталізму" і тим самим сприяти встановленню "всезагальної справедливості і добробуту". Водночас заслугою вченого можна визнати симпатії до робітничого класу, його жорстку критику капіталізму та аргументи на користь активної ролі держави в економіці, яка допоможе ринковим силам діяти більш гармонійно.

Ще одним яскравим представником ідей дрібної буржуазії у XIX ст. був Л. Блан. Захищаючи власність і засуджуючи володіння, Блан вважав, що звільненню від капіталізму заважає відсутність у найманих робітників засобів виробництва. Тому головною функцією держави Блан називав забезпечення промислових робітників засобами виробництва і реорганізацію умов праці. Роль капіталістів (власників засобів виробництва) Блан розумів у наданні капіталу й отриманні за це відсотків. Л. Блан певний

час був головою німецької "Урядової комісії з робочого питання", яка мала на меті створення "національних майстерень" для безробітних. Ці майстерні мали стати основою формування нового суспільного устрою. Роботу "національних майстерень" у перший рік роботи мала контролювати держава, а у подальшому, отримавши досвід і необхідні знання, робітники мали самі навчитися ними керувати. Блан довів, що винагорода власників капіталу не повинна перевищувати заробітної плати кваліфікованих робітників.

Надалі, чистий прибуток "національних майстерень" він пропонував розподіляти так:

- 1) для рівномірного розподілу між усіма членами;
- 2) для утримання хворих, пенсіонерів, людей з обмеженими фізичними можливостями, а також на випадок економічної кризи;
- 3) для винагороди капіталістів у разі їхньої згоди увійти до асоціацій.

З викладеного вище видно, що "національні майстерні" розумілися Бланом як соціалістичні підприємства у межах капіталістичної держави.

Економічні погляди Р. Блана розвинув В. Родбертус. Під впливом бланівських радикальних ідей він висунув досить суперечливу економічну концепцію, що містила елементи гострої критики капіталізму, близькі утопічному соціалізму й головним положенням теорії соціального реформізму. Зокрема, Родбертус пропонував у законодавчому порядку визначити вартість усіх товарів та послуг у трудовому виразі, а після цього організувати випуск паперових грошей відповідно до їх "конституційної вартості". Функції ідеальних грошей Родбертус визначав такими ж як і звичайних з тією лише різницею, що ідеальні гроші були призначені виключно для оплати праці промислових робітників. Соціальні реформи Родбертус пропонував здійснити за допомогою зрівняльного розподілу, вбачаючи цей обов'язок у соціальних функціях "проінформованої держави" і справедливому розподілі національного продукту. Розвиваючи дане наукове положення, Родбертус виділив у розподілі багатства економічну і соціальну складову. Він заявляв про те, що економічна складова дає право власникам капіталу і землі привласнювати частину суспільного продукту у формі нетрудових доходів – відсотків, прибутку і ренти. Натомість соціальна – відбирає у робітників (безпосередніх виробників товарів) частину створеного тяжкою працею продукту, що є неприродним і виступає прямими порушенням родбертівського принципу "справедливого обміну". Спираючись на ідеалістичне трактування

ролі держави в економіці, Родбертус писав про те, що "державні закони повинні якомога більше позбавляти земельну і капітальну власність економічного повновладдя і віддавати його в руки держави".

Питання для самодіагностики

1. У чому полягає сутність промислового перевороту? Чи ідентичними, на ваш погляд, є поняття "промисловий переворот" і "технічні нововведення"?
2. Які технічні нововведення доби промислового перевороту вам відомі?
3. Яку роль відіграв промисловий переворот у становленні індустріального суспільства у Західній Європі?
4. Чим відрізняються принципи політики протекціонізму, меркантилізму, фритредерства?
5. Якими були економічні причини Громадянської війни 1861 – 1865 рр. у США? Яку роль вона відіграла в економічному розвитку цієї країни?
6. У чому полягає специфіка здійснення промислового перевороту у США? Які фактори зумовили економічне піднесення цієї країни у XIX ст.?
7. У чому полягає сутність вчення Ф. Кене про "чистий продукт"?
8. Які передумови зумовили появу класичної школи політичної економії?
9. У чому полягає принципова відмінність між теоріями міжнародної торгівлі А. Смита та Д. Рікардо?
10. Як трактує Дж. Мілль категорії "вартість", "продуктивна праця", "заробітна плата", "рента"? У чому полягає сутність доктрини соціальних реформ Дж. Мілля?

Тестові завдання

1. Батьківщиною промислового перевороту є:

- а) США;
- б) Німеччина;
- в) Велика Британія;
- г) Франція.

2. Промисловий переворот у Франції розпочався:

- а) на початку XVII ст.;
- б) в останній третині XVIII ст.;

в) у першій половині XIX ст.;

г) у другій половині XIX ст.

3. У своєму розвитку промисловий переворот у Німеччині пройшов:

а) один етап;

б) два етапи;

в) три етапи;

г) чотири етапи.

4. "Прусський шлях" розвитку сільського господарства, здебільшого, полягає в:

а) екстенсивному веденні сільського господарства і повній відсутності феодальних пережитків;

б) інтенсивному веденні сільського господарства і повній відсутності феодальних пережитків;

в) інтенсивному веденні сільського господарства і збереженні феодальних пережитків;

г) правильної відповіді немає.

5. Винахідником першої парової машини був:

а) Дж. Кей;

б) Дж. Харгрівс;

в) Дж. Ватт;

г) Д. Юз.

6. Винахідником швейної машини був:

а) Дж. Кей;

б) Дж. Харгрівс;

в) Дж. Ватт;

г) Е. Зінгер.

7. Промисловий переворот закінчився:

а) винайденням вогню;

б) одомашненням тварин;

в) появою ремесла;

г) появою машинобудування.

8. "Економічна таблиця" Ф. Кене будується на:

а) теорії про мінову вартість товару;

б) теорії про суспільне відтворення продукту;

в) теорії порівняльних переваг;

г) теорії граничної корисності.

9. У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо – це представники:

- а) трудової теорії вартості;
- б) утопічного соціалізму;
- в) класичної школи політичної економії;
- г) варіанти а) і в) разом.

10. А. Сміт є автором:

- а) теорії абсолютних переваг у зовнішній торгівлі;
- б) поділу капіталу на основний та оборотний;
- в) дослідження спеціалізації мануфактурного виробництва;
- г) усі відповіді правильні.

11. Вперше вчення про диференціальну земельну ренту було розроблено:

- а) Ф. Кене;
- б) Д. Рікардо;
- в) А. Тюрго;
- г) А. Смітом.

12. На думку Д. Рікардо заробітна плата має тенденцію до:

- а) збільшення;
- б) зменшення;
- в) спочатку до підвищення, а потім до зниження;
- г) спочатку до зниження, а потім до підвищення.

13. У теорії Ж.-Б. Сея основними факторами виробництва є:

- а) земля, людина, гроші;
- б) людина, праця, капітал;
- в) земля, праця, капітал;
- г) підприємець, капітал, праця.

14. Автором якого економічного вчення є С. Сісмонді:

- а) теорія криз виробництва;
- б) теорія корисності;
- в) теорія "третьох осіб";
- г) теорія факторів виробництва.

15. Політика фритредерства полягає в наступному:

- а) лібералізація зовнішньоторговельних цін;
- б) послаблення податкового пресу на виробника;
- в) захист державою національної промисловості за допомогою митної політики;
- г) усі відповіді правильні.

Проблемні питання

1. Чому Велика Британія вважається батьківщиною промислового перевороту? Як проходив у цій країні початок промислової революції?
2. Чому передумови промислового перевороту у Франції та Німеччині виникли пізніше, ніж у Великій Британії?
3. Чому Францію наприкінці XIX ст. почали називати "світовим лихварем"? Яку роль це зіграло у подальшому економічному розвитку цієї країни?
4. Визначте роль держави у становленні індустріального суспільства у США у XIX ст.
5. Чому У. Петті та П. Бугільбер негативно оцінювали роль торгівлі і торговельного капіталу у створенні національного багатства? Як вони обґрунтовували свою наукову позицію?
6. Дайте оцінку твердженню Д. Рікардо про тенденцію заробітної плати і прибутку до зниження в умовах "приватної власності і вільної ринкової конкуренції".
7. Доведіть взаємозв'язок між "законом спадаючої родючості землі" та "залізним законом заробітної плати" Т. Мальтуса.
8. Чому економічний романтизм виник саме у Франції і Швейцарії?

Проблемне питання. Чим обумовлена специфіка економічних поглядів П. Прудона? У чому ви бачите прогресивність і обмеженість економічних ідей П. Прудона?

Приклад відповіді на проблемне питання. У XIX ст. світ вступив у добу так званого "промислового капіталізму", яка була пов'язана з переходом до нового технологічного способу виробництва і супроводжувалася докорінною перебудовою системи виробничих відносин, розпадом і занепадом дрібного виробництва, періодичними кризами, масовим розоренням дрібних виробників, які не витримуючи конкуренції з дешевою фабричною продукцією або поповнювали лави найманих робітників, або ставали зубожілими безробітними. Ці проблеми поставили під сумнів принцип "laissez faire, laissez passer", здатний, на думку класиків, забезпечити гармонійний розвиток і суспільний добробут, і створили сприятливі умови для формування та поширення нових економічних ідей. Одним з таких виразників цих ідей був французький економіст П. Прудон.

Економічні погляди П. Прудона мали реформістський (прогресивний) характер. Про це яскраво свідчать такі ідеї Прудона як співчуттєве ставлення

до так званих "третьох осіб" – селян, торговців, ремісників, кустарів; визнання пріоритетної ролі в економіці "дрібною власності і дрібного виробництва"; дотримання принципу соціальної справедливості і солідарності; виключення із законодавства принципу нерівності під умовою "різних здібностей"; заборону концентрації капіталу, експлуатації найманої праці капіталом як основи рівності в економічних системах. Не зупиняючись на вищих етапах цієї полеміки, основну причину соціальних протиріч Прудон пов'язував з проблемами обміну, недосконалістю системи збуту, оскільки саме обмін є загальною й абсолютною формою суспільного поділу праці. Тому перетворення у сфері обміну мають бути спрямовані на скасування привілейованого стану грошей як товару і їх прирівнювання до усіх товарів. У зв'язку з цим він пропонував модель держави без грошей і поділу суспільства на "асоціації" (автономні одиниці). В цьому, на думку автора, полягає обмеженість економічних поглядів П. Прудона. З метою встановлення суспільної рівності Прудон навіть спробував створити "Народний банк" на засадах муtualізму (взаємодопомоги), який би видавав робітникам "робочі квитанції" (трудова талони) із засвідченням кількості витраченої праці. За ці "гроші" працівник міг би одержати у банку усі необхідні йому товари. Отже, "Народний банк" вів би не тільки облік витрат часу, а й здійснював контроль за мірою споживання його клієнтів. Обґрунтовуючи цю думку, Прудон виступав і за надання "дарового кредиту", оскільки це, на його думку, позбавило б простих людей позичати гроші "під відсотки" і у такий спосіб ліквідувало експлуатацію найманої праці капіталом. Зрештою, надання кожному "дарового кредиту" мало б призвести до "злиття класів", оскільки залишаться лише працівники, які будуть обмінюватися товарами на основі справедливої ціни. Уряд теж стане непотрібним, оскільки у країні буде гарантовано справедливості в обміні, усі стануть рівними, зникнуть джерела соціальних протиріч. Такі дрібнобуржуазні ілюзії були породжені неповним розумінням Прудоном таких історичних категорій як гроші, товар, прибуток, капітал й самої сутності капіталізму.

У цілому, дрібнобуржуазний реформізм Прудона багато в чому є утопічним, оскільки встановлення справедливого суспільного устрою за умови збереження приватної власності на землю і засоби виробництва є неможливим. Водночас прогресивність економічних ідей П. Прудона і його внесок в європейську науку не можна недооцінювати, оскільки він намагався реалізувати справедливість у свободі, що стало основою соціальних концепцій ХХ ст.

Проблемне питання. У чому ви бачите нерозуміння Ф. Лассалем класового характеру держави й історизму капіталістичної системи?

Приклад відповіді на проблемне питання. Ф. Лассаль запропонував своєрідну модель соціального устрою країн у ХІХ ст. Своїм основним завданням Лассаль вважав пошук такого соціального устрою, який би забезпечив максимізацію користі для найбільшої кількості людей. Як і інші дрібнобуржуазні апологети, Лассаль відмічав безправне трудове життя промислових робітників і приділив основну увагу питанню про розмір винагороди за працю. На думку Лассала, підвищенню заробітної плати у промисловості заважає так званий "залізний закон заробітної плати", згідно з яким робітник отримує не увесь продукт своєї праці. Скасувати цей закон неможливо, але можна певною мірою зменшити його негативний вплив через організацію добровільних асоціацій і перетворення у такий спосіб "найманих робітників на підприємців. Отже, передусім, на думку Лассала, експлуатація полягає у "розрахунку частини трудового доходу" власниками засобів виробництва. Тому можна впевнено стверджувати, що Лассаль просто змішує економічну сутність категорій "праця" і "робоча сила", адже науково доведено, що вирішальну роль в обміні між капіталістами і найманими робітниками відіграє товар "робоча сила". В цілому, концепція Лассала мала реформістський характер, оскільки заперечувала революційні методи і форми класової боротьби. На нашу думку, власне у цьому й відобразилося характерне для усіх представників альтернативних КШПЕ теорій ХІХ ст. нерозуміння класового характеру держави і історизму капіталістичної системи.

Темі есе

1. Порівняльна характеристика "пруського" та "американського" шляхів розвитку капіталізму в сільському господарстві (друга половина ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.).
2. Значення моделі Ф. Кене для сучасного макроекономічного аналізу.
3. Практичні рекомендації Ф. Кене та А. Тюрго щодо реформування економічної політики Франції у ХVІІІ ст.
4. Порівняльна характеристика класичних шкіл політичної економії Англії та Франції.
5. Спільні риси та розбіжності в економічних поглядах західноєвропейських соціалістів-утопістів (А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена).

Змістовий модуль 2. Розвиток ринкової економіки та економічної думки у XIX – на початку XXI ст.

Тема 7. Ринкове господарство країн у період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст.)

7.1. Господарство провідних країн світу в другій половині XIX – початку XX ст.

7.2. Марксистська економічна теорія. Загальна характеристика вчення К. Маркса.

7.3. Німецька альтернативна школа політекономії. Історична школа: предмет, метод та основні етапи розвитку.

7.4. "Маржинальна революція".

Ключові поняття: науково-технічна революція, "колоніальний" імперіалізм, юнкерсько-буржуазний імперіалізм, лихварський імперіалізм, "хижацький", військово-феодальний імперіалізм, монополія, марксизм, теорія додаткової вартості, історична школа Німеччини, маржиналізм

Література: основна [6; 7]; додаткова [47; 57; 64; 66].

Індустріалізація була наслідком промислового перевороту розвинутих країн світу і відбувалася на основі науково-технічної революції виробництва в другій половині XIX – на початку XX ст. Для промислового перевороту були характерні структурні зміни в економіці окремих країн. З'явилися нові та були модернізовані старі галузі виробництва, змінювалась їхня роль в економіці. У виробництво запроваджувалися нові механізми. Індустріалізація забезпечувала перевагу промисловості над сільським господарством, важкої індустрії над легкою в усіх галузях господарства, де переважало машинне виробництво. Відбувалися також зміни в організації та управлінні виробництвом.

Більш важливі винаходи були впроваджені в останній третині XIX – на початку XX ст. в економіку. Це, наприклад, використання електричної енергії у виробництві (Т. Едісон, США). Електричну енергію почали використовувати у різних сферах господарського життя. Ця можливість виникла після винаходу динамо-машини В. Сіменсом у 1867 р., Німеччині), генератора електричного струму (Т. Едісоном у 1883 р.) та трансформатору

для передачі електричного струму на відстань і електродвигуна (Т. Едісон – 1891 р.).

Нові досягнення запроваджувалися в галузі електротехніки: електроплавлення сталі (1877 р.), електролітичний спосіб отримання кольорових металів (кінець 80-х рр.), лампа розжарювання (1876 р.), електрозварювання (1877 р.). У 1879 р. був винайдений електричний трамвай. Електрична енергія стала витіснити парову. В США у 1898 р. з'явилася перша ГЕС, на якій було встановлено гідравлічні турбіни. Були розроблені двигуни внутрішнього згорання, які використовували бензин та нафту. У 1877 р. німецький вчений Н. Отто розробив карбюратор (чотиритактний двигун внутрішнього згорання), а А. Р. Дизель – дизель-мотори, які використовували в різних галузях. Вони могли працювати на мазуті, газі, касторці, нафті, тваринних жирах. Їх використовували на транспорті. У 1885 р. К. Бенц і Г. Даймлер (Німеччина) створили перший автомобіль. У. Райт та О. Райт у 1903 р. (США) створили літак з двигуном внутрішнього згорання, розпочалося будівництво теплоходів.

Значні досягнення були у розвитку хімічної технології: створені штучні матеріали, пластмаси, синтетичні барвники, кислоти, фарбувальні, лікарські, парфумерні та інші вироби. З кінця XIX ст. ці відкриття дозволили збільшити продуктивність і у сільському господарстві, де почали використовувати мінеральні добрива. Підвищилась продуктивність праці в металургії і сталелітейному виробництві. У 1885 р. (Г. Бесемером, Англія) були отримані нові способи одержання сталі з чавуну, алюмінію з використанням електроліту (П. Ером і Ч. Холом), розроблений (А. Вільмом) дюралюміній. У 1864 р. П. Мартен (Франція) збудував мартенівську піч, в якій можна було одержувати сталь, а наприкінці XIX ст. було збудовано першу електричну піч. Великий вплив на розвиток продуктивності праці здійснили технічні та технологічні винаходи в металообробці. В США був винайдений автоматичний револьверний верстат, удосконалений токарний та металорізальні механізми. Нові технічні винаходи збільшили продуктивність праці у сфері легкої, поліграфічної та інших галузях промисловості. Розроблено автоматичний ткацький верстат, автомат для виробництва пляшок. У 1876 р. А. Беллом (США) розробив телефон та телеграф, а у 1895 р. Г. Марконі (Італія) і О. Попов (Росія) винаходили радіо, з'явився кінематограф.

Технічні та технологічні відкриття підвищили ефективність праці, почалося масове виробництво товарів, знизилася їх собівартість. Технічні зрушення в машинобудуванні сприяли створенню масового автоматизованого виробництва, укрупненню підприємств, випуску стандартизованих виробів.

Це виробництво із застосуванням конвеєра вперше використали на заводах Г. Форда в 1912 – 1913 рр. в автомобілебудівній промисловості США. Збільшилась потужність і швидкохідність паровозів. Світова залізнична мережа збільшилася у другій половині XIX ст. майже в 4 рази (особливо в США, Росії, Німеччині). Широкий розвиток отримала військова техніка, з'явилася автоматична стрілкова зброя, зросла потужність вибухових речовин. На початку XX ст. почали виготовляти хімічні снаряди, отруйні речовини. Упровадження нової техніки й удосконалення технологій, розвиток економіки різних країн світу призвели до завершення промислового перевороту, зросла роль міжнародних економічних зв'язків та виникла нова система господарювання.

Розвиток продуктивних сил у промисловості зумовив структурні зміни економіки, прискорився процес індустріалізації і важка промисловість стала провідною. Однак для розвитку важкої індустрії, потрібні були значні капітали. Акціонерні товариства акумулюють вільні кошти і посилюють централізацію капіталів. В останній чверті XIX ст. відбувається зростання великих і розорення дрібних підприємств. Це привело до прискореного зростання економіки провідних індустріальних країн, зокрема Сполучених Штатів, Німеччині. Спостерігалися деякі темпи спаду в економічному розвитку Англії та Франції.

Перше місце за обсягом промислового виробництва у світовій економіці в кінці XX ст. належало США, друге – Німеччині. Таким чином, за динамікою промислового розвитку склалося три типи промислово розвинених країн: американський – з відносно високими, німецький – з середніми, та англійський – з найнижчими темпами розвитку промислового виробництва.

Період розвитку капіталістичної системи господарювання на початку XX ст. назвали "імперіалізм" (від лат. *imperium* – влада), більш усталеною є поняття "монополістичний капіталізм".

Англія зберігала провідні позиції в багатьох галузях економіки, особливо у світовій торгівлі та експорті капіталу. Фунт стерлінгів виконував роль світової валюти, а Лондон був фінансовою і торговою столицею світу. Але у промисловості Англія почала втрачати лідерські позиції, їх в різних галузях виробництва займають Німеччина і США (приблизно 1/3 світового промислового виробництва).

Англія мала найбільші колонії, які забезпечували їй переваги над іншими країнами, але стримували розвиток економіки. Концентрація виробництва та утворення монополій здійснювалися в Англії низькими темпами.

Це були трести і концерни (вони спочатку з'явилися у військовій промисловості). Сільське господарство Англії було лише приміське, вирощувалися переважно свіжі фрукти та овочі, 2/3 сільськогосподарської продукції завозилася з колоній. Доходи від вивозу капіталу були в 4 рази більшими, ніж доходи від промисловості. Імперіалізм Англії отримав назву *колоніального*.

У Франції склався "*лихварський*" імперіалізм. За обсягом промислового виробництва Франція займала четверте місце у світі. Вона експортувала одяг, взуття, меблі. Виробництво цих товарів мало низький технологічний рівень. Розвивалась важка промисловість, вона була на першому місці в Європі з автомобілебудування та виробництва гідроелектроенергії. Монополії отримали найбільший розвиток у військовій промисловості у формі концернів. У сільському господарстві Франції селяни мали невеличкі земельні ділянки, часто потрапляли в боргову кабалу. У сільському господарстві Франції розвивались молочне скотарство та городництво, особливо виноградарство. Важливу роль в економіці Франції відігравав експорт капіталу, доходи від його якого були більшими, ніж доходи від промисловості. Капітал вивозився у формі грошових позик іншим державам і тому Францію називали "*лихварем світу*".

Імперіалізм у Німеччині отримав назву "*юнкерський*" або "*воєнно-державний*" Імперіалізм. Така назва німецької економіки була зумовлена провідною роллю в економіці поміщиків-юнкерів. Причиною мілітаризації промисловості Німеччини і приготувань до війни було бажання перерозподілити колоніальні володіння інших країн на користь Німеччини. З цією метою посилилась роль держави у розвитку економіки.

На межі XIX – XX ст. економіка Німеччини розвивалась дуже швидко, що дозволило зайняти друге місце у світовій економіці після США. Цьому сприяло об'єднання германських земель в єдину державу у 1871р. Після модернізації економіки головними галузями промисловості Німеччини стали металургія та хімічна промисловість, електротехнічна промисловість вийшла на перше місце в світовій економіці. Монополії у формі картелей з'явились у 70-х рр. XIX ст. у сфері обігу. Концерни отримали розвиток у електротехнічній промисловості, але переважали монополії низького рівня – синдикати. Розвивався банківський капітал. На початку XX ст. у Німеччині почав формуватися надлишок капіталу, який не знаходив застосування в країні. Загострився переділ колоній.

Імперіалізм США отримав назву "*хижацького*". У 60-ті рр. XIX ст. у США завершилася промислова революція та індустріалізація, відбувалося

становлення якісно нової ринкової економіки. Будівництво залізниць залучило в господарський товарообіг нові землі, що сприяло розвитку сільськогосподарства, основане на використанні нової техніки, прогресивних технологій та найманій праці (американській шлях розвитку). Для цього був використаний акціонерний капітал, який став головним джерелом утворення монополістичних об'єднань у вигляді трестів та концернів. Їх діяльність та її наслідки призвели до того, що США стала першою країною, де наприкінці XIX ст. було розроблено антимонопольне законодавство (антитрестовський закон Шермана у 1890 р.). Здійснювалося злиття промислового і банківського капіталів та створення фінансово-промислових груп.

У США на межі XIX – XX ст. імпорту капіталу був майже вдвічі більшим за експорт, він ефективно застосовувався в країні. США не втручалися в боротьбу за колонії, з початку XX ст. вони проголосили "доктрину Монро" ("Америка для американців") і проводили політику неокolonіалізму щодо менш розвинених країн американського континенту. Це означало, що формально суверенна держава потрапляла в економічну залежність від американського капіталу і дозволяло США експлуатувати її ринки та національні багатства.

Японія почала перехід до індустріального суспільства пізніше, ніж країни Західної Європи та США. До середини XIX ст. вона була аграрною країною, з феодальною системою господарства та мануфактурним виробництвом. У 1868 – 1869 рр. в Японії здійснилася буржуазна революція "Мейдзі", яка ліквідувала феодальний лад. Була проведена аграрна реформа, що створила умови для розвитку промисловості; створена приватна власність і приватне підприємництво; уряд став сприяти розвитку системи загальної освіти. У Японії почався промисловий переворот і одночасно індустріалізація. Важливу роль в індустріалізації країни мав іноземний капітал. Однак, напередодні Першої світової війни Японія залишалася аграрно-індустріальною країною. Імперіалізм, який склався у цій країні, отримав назву *військово-феодального*.

Об'єднання банківського і промислового капіталу у розвинених країнах зумовило формування фінансової олігархії. Капіталізм вільної конкуренції перетворився в монополістичний капіталізм.

Монополії – це великі господарські об'єднання, які здійснюють контроль над ринками ресурсів та товарів з метою отримання монопольного прибутку. Основними формами монополістичних об'єднань є: картелі, синдикати, трести, концерни (табл. 7.1).

Розвиток світової торгівлі, будівництво залізничних ліній, а також прагнення отримати монопольний прибуток приводять до переділу світового ринку на сфери впливу, виникненню міжнародних монополій, ТНК і монопольних союзів.

Виникнення і розвиток монополій відбувалося не тільки в розвинених країнах, але в країнах з відносно невисоким рівнем індустріального розвитку. Отримання прибутку здійснювалося у вигляді вивезення капіталу в нерозвинені країни, де робоча сила і сировина були дешевше, широке розповсюдження вивіз капіталу отримав в Англії, Франції, Німеччині і в США. Відбувалося зрощення монополій з державою, виник державно-монополістичний монополізм. За допомогою міжнародних угод монополії розділили світовий ринок на сфери впливу, посилювались протиріччя між державами, що привело до Першої світової війни.

Таблиця 7.1

Форми монополістичних об'єднань

Форми монополії	Ознаки
1	2
Картель (від фр. <i>cartel</i> – угода)	Об'єднання кількох підприємств однієї галузі виробництва, які укладають угоду про регулювання обсягів виробництва, умови збуту продукції та найму робочої сили. Учасники картелів зберігають комерційну і виробничу самостійність, домовляються про частину кожного учасника в загальному обсязі виробництва, ринки збуту, ціни, обмінюються патентами на нові технології
Синдикат (від лат. <i>sindicatus, indicus</i> – повірена особа)	Об'єднання підприємств, в якому розподіл замовлень на купівлю сировини та реалізації продукцію здійснюється через єдину збутову контору або іншу організацію. Учасники даного об'єднання втрачають комерційну самостійність але зберігають виробничу
Трест (від англ. <i>trust</i> – довіра)	Повне об'єднання підприємств однієї або декількох пов'язаних між собою галузей промисловості. Учасники об'єднання підкоряються єдиному контролю, втрачаючи свою виробничу та комерційну самостійність. Створення тресту означає передачу контролю над незалежними підприємствами (у формі контрольного пакета акцій) його засновників

1	2
Концерн (від англ. <i>concern</i> – турбота)	Об'єднання підприємств або трестів різних галузей промисловості, торгівлі, банків, транспорту, науково-дослідних центрів і т. д. Учасники об'єднання зберігають формальну самостійність, однак підкорюються контролю фінансової групи, яка очолює концерн, управління здійснює рада директорів

З переходом світової економіки в монополістичний капіталізм посилилась циклічність виробництва, економічні кризи стали більш глибокими. Зросла нерівномірність економічного розвитку різних країн та регіонів, що сприяло переміщенню світового центру економічного розвитку з Англії в США. В другій половині XIX – на початку XX ст. найбільш високі темпи розвитку економіки мали США і Німеччина. Колоніальні володіння Англії та Франції набагато перевищували за розміром і багатством колонії Німеччини і США, тому розподіл ринків збуту і джерел сировини здійснювався нерівномірно. Посилювались суперечності між провідними країнами. В кінці XIX ст. вже не було вільних територій і почалася боротьба за переділ світу. Основною причиною Першої світової війни було загострення суперечностей між провідними країнами світу, змінилося співвідношення сил у світовій економічній системі.

Монополізація у США здійснювалася у вигляді трестів. У 80 – 90 рр. XIX ст. процес монополізації охопив такі галузі промисловості, як електротехнічна, текстильна, тютюнова, харчова та ін. Монополії контролювали транспорт і зв'язок. Розвиток монополістичного капіталізму сприяв розвитку фінансового капіталу. У Німеччині були розповсюджені такі форми монополій як картелі та синдикати, тому що була відсутня концентрація великих капіталів. В Японії основною формою були концерни.

Таким чином, в останній третині XIX ст. з'явилися нові галузі промисловості, змінювалася структура економіки, відбувалася централізація капіталу.

Економічне вчення марксизму займає важливе місце у економічній думці. Воно відображає та захищає інтереси робітничого класу. К. Маркс і Ф. Енгельс створили *пролетарську політичну економію*. Вони досліджували соціально-економічні відносини суспільства і поєднали наукову теорію з робітничим рухом.

Карл Генріх Маркс (1818 – 1883 рр.) народився в Німеччині у м. Трір. Закінчив юридичний факультет у Берлінському університеті та здобув науковий ступінь доктора філософії. *Фрідріх Енгельс* (1820 – 1895 рр.) народився у Німеччині, в сім'ї фабриканта, не мав вищої освіти.

Економічна теорія марксизму формувалася не відразу. Основними віхами в її становленні стали такі роботи К. Маркса, як "Убогість філософії" (1847), "Наймана праця і капітал" (1847), спільні роботи К. Маркса і Ф. Енгельса "Маніфест комуністичної партії" (1848), "До критики політичної економії" (1859).

Основне дослідження економічного вчення К. Марксом проведено у його головній праці "Капітал", що складається з чотирьох томів і трьох рукописних варіантів. I том "Капіталу" вийшов у світ у 1867 р. у Лондоні англійською мовою. Важливою економічною роботою Маркса, що присвячена проблемам соціалістичної економіки, є "Критика Готської програми" (1875).

Активну участь у розробці економічної теорії брав і Ф. Енгельс. Заслужують на особливу увагу такі його твори: "Становище робітничого класу в Англії" (1845), "Анти – Дюрінг" (1878), "Походження сім'ї, приватної власності та держави" (1884). Ф. Енгельс підготував до видання II та III том "Капіталу" К. Маркса, які автор не встиг видати за життя.

Виникнення і розвиток марксистського економічного вчення були історично обумовлені капіталістичною системою відносин. В 40-х р. XIX ст. капіталізм вступив у новий етап свого розвитку, коли в Англії, Франції і Німеччині проявилися його внутрішні антагоністичні протиріччя, закономірності історичного розвитку. Марксизм науково обґрунтував історичну роль і місце в суспільному розвитку робітничого класу.

Створення такої теорії вимагало наявності певного рівня філософських, соціологічних і економічних знань. К. Маркс і Ф. Енгельс критично дослідили філософські вчення давніх греків і римлян, англійських, французьких і німецьких вчених XVII – початку XIX ст., матеріалізм та діалектику Л. Фейєрбаха та Г. Гегеля й творчо розвинули їх. Вони осмислили вчення про соціалізм французьких та англійських соціалістів-утопістів та класичної політичної економії англійських і французьких вчених. Марксизм є науковою системою, в якій філософія, соціологія та економічна теорія внутрішньо нерозривно пов'язані між собою. К. Маркс і Ф. Енгельс вперше обґрунтували, що в основі розвитку суспільства лежать матеріальні об'єктивні відносини людей та їх протиріччя. Суспільство розвивається на основі властивих йому об'єктивних законів, але тільки через суб'єктивну діяльність людей.

Матеріалістичне розуміння історії і теорія додаткової вартості – найважливіші відкриття марксизму. Концепція матеріалістичного розуміння історії є методологічною базою теорії додаткової вартості. Відкриття К. Марксом закону руху капіталістичного способу виробництва – теорії додаткової вартості стало основою для подальшого обґрунтування і підтвердження матеріалістичного розуміння історії.

Марксизм ці два великих відкриття поєднує розробкою системи закономірних взаємозв'язків і взаємозалежностей суспільного розвитку. Основою існування і розвитку суспільства є його матеріальне виробництво, продуктивні сили. Людина, робітник – головна продуктивна сила, яка своєю працею створює все багатство суспільства. Продуктивні сили існують і розвиваються в економічній формі. Формою їх розвитку є виробничі відносини, тобто економічні відносини власності між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання благ. Єдність продуктивних сил і виробничих відносин є способом виробництва. Сукупність виробничих відносин та продуктивних сил складає базис суспільства і визначає його надбудову. Головною рушійною силою розвитку виступає діалектичне протиріччя та взаємодія його продуктивних сил і виробничих відносин. Продуктивні сили за своєю природою більш рухливі і своїм розвитком випереджають зміни у виробничих відносинах. Зміни виробничих відносин залежать від розвитку продуктивних сил. Порушення відповідності між продуктивними силами і виробничими відносинами згодом загострюється. Конфлікт, що наступив між ними, вирішується революційною зміною застарілих виробничих відносин новими, а також переворотом у надбудові суспільства. Зміна виробничих відносин історично повторюється кожен раз, коли вони перестають бути формою розвитку продуктивних сил. Сукупність історично визначеного типу відносин суспільства характеризується як суспільно-економічна формація. Предметом політичної економії виступають виробничі відносини у зв'язку з продуктивними силами і надбудовою суспільства.

К. Маркс є прихильником *трудової теорії вартості*. Він вважав, що в основі товарного обміну лежить вартість товару, яка визначається витратами праці на його виробництво і реалізацію. Ринкові відносини регулюються дією вартості. На базі концепції трудової вартості були розроблені основні категорії політичної економії. У К. Маркса товар розглядається не просто як річ, що купується і продається, а як категорія, що у зародковій формі має можливість виникнення капіталізму, а після виникнення капіталізму є носієм його відносин. Концепція трудової вартості висуває на перший

план не капітал, а працю; розглядає живу працю як джерело багатства і нової вартості. Носіями живої праці є трудящі, робітничий клас. Отже, аналіз вартості безпосередньо пов'язаний із розкриттям ролі і місця найманої праці в суспільному виробництві та розвитку суспільства. К. Маркс високо оцінив концепцію трудової вартості, розвинув її. Він дослідив двоїстий характер праці, що міститься у товарі. До К. Маркса вартість товару зводилася до витрат праці. Вартість у К. Маркса є не природною категорією, а суспільною, історичною. Вона виникає тільки в умовах товарного виробництва, коли праця внутрішньо розподіляється на приватну і суспільну. Таким чином, вартість у трактуванні К. Маркса виражає собою виробниче, суспільне відношення товаровиробників, обумовлене кількістю суспільно необхідних витрат праці. Напрямок розвитку концепції трудової вартості є дослідження особливостей дії закону вартості в умовах капіталізму. Аналізуючи міжгалузеву конкуренцію К. Маркс показує, що боротьба за середню норму прибутку модифікує дію закону вартості; він виступає як закон цін виробництва.

"Капітал" К. Маркса присвячений розробці теорії додаткової вартості і дослідженню закону виникнення, розвитку і заперечення капіталізму як соціально-економічної системи і зміни його соціалістичними (комуністичними) відносинами виробництва. Марксизм виходить із того, що соціально-економічна система капіталізму ґрунтується на експлуатації найманої праці капіталом. У ході історичного розвитку товарного виробництва конкурентна боротьба призводить до того, що одні товаровиробники збагачуються, а інші, навпаки, розоряються. Робоча сила стає товаром, предметом купівлі-продажу. Суть споживчої вартості робочої сили полягає в тому, що цей товар повинен створити більше вартості, ніж він сам коштує. Вартість, яка створена найманим робітником понад вартості робочої сили і яка привласнена капіталістом, К. Маркс називає *додатковою вартістю*. Таким чином, підхід К. Маркса базується на тому, що вартість робочої сили і вартість, яку вона створює в процесі праці, величини різні. Робочий день найманої людини об'єктивно розпадається на дві частини: протягом необхідного робочого часу він створює заробітну плату, а протягом додаткового робочого часу – додаткову вартість, яку привласнює капіталіст. Збільшення додаткової вартості здійснюється, по-перше, шляхом абсолютного подовження робочого дня і дозволяє виробити більше додаткової вартості. По-друге, шляхом підвищення продуктивності праці. Перший том "Капітала" К. Маркса в 1872 р. був перекладений російською мовою.

В. І. Ленін розвинув складові частини марксизму, марксистську політичну економію. Соціально-економічні дослідження *В. І. Леніна* були присвячені таким проблемам, як наукове осмислення шляхів розвитку капіталізму в Росії; розробка вчення про монополістичний капіталізм та розвиток теорії соціалістичної економіки.

У другій половині XIX ст. у Росії одним із найбільш актуальних питань було питання про шляхи розвитку капіталізму після скасування кріпацтва в 1861 р. Вважалось, що в Росії капіталізм не може розвиватися. В роботі "Розвиток капіталізму в Росії" (1899) *В. І. Ленін* на історичному матеріалі аналізує особливості розвитку простої капіталістичної кооперації, мануфактури і машинного виробництва в специфічних умовах Росії, а також шляхи перетворення поміщицького господарства в капіталістичне. Важливим напрямом розвитку марксистської політичної економії є створення *теорії монополістичного капіталізму*. Це вчення розроблялося протягом ряду років; йому присвячено декілька творів. Узагальнено це вчення викладене в роботі *В. І. Леніна* "Імперіалізм як вища стадія капіталізму" (1917). Виникнення і посилення ролі монополій було закономірним процесом розвитку капіталістичної економіки. Об'єктивною основою виникнення монополій був розвиток продуктивних сил суспільства наприкінці XIX – на початку XX ст., концентрація і централізація суспільного виробництва й капіталу, конкурентна боротьба, загострення протиріч капіталізму, кризи надвиробництва. Монополії виникають в Росії спочатку в сфері виробництва, потім здійснилася монополізація банківського капіталу та його зрощування з монополістичним промисловим капіталом в фінансовий капітал. *В. І. Ленін* розкриває єдність двох протилежних основ розвитку монополістичного капіталізму – монополії і конкуренції. Монополії поширюють свою владу на світову економіку, захоплюють джерела сировини, ринки збуту. *В. І. Ленін* виділяє п'ять основних ознак імперіалізму: концентрація виробництва і капіталу, яка досягла такого високого ступеня розвитку, що створила монополії, які відіграють вирішальну роль у господарському житті; злиття банківського капіталу з промисловим і створення на базі цього фінансового капіталу фінансової олігархії; вивіз капіталу, на відміну від вивозу товарів; утворюються міжнародні монополістичні союзи капіталістів, що поділяють світ; завершується територіальний поділ землі капіталістичними державами.

Монополістичний капіталізм є вищою і останньою стадією розвитку капіталістичного суспільства. Його історичне місце визначене тим, що монополії

загострюють основне протиріччя капіталізму, гальмують розвиток продуктивних сил, до межі підсилюють паразитизм, соціальну нерівність, нерівномірність розвитку країн, породжують війни, в тому числі світові. У ході класової боротьби на зміну монополістичному капіталізму приходять нове суспільству, соціалістичне. В. І. Ленін розробив вчення про перехід до соціалізму на виключно добровільних засадах дрібних товаровиробників, селян та теоретичні основи нової економічної політики (непу). Він вважав, що можна поєднати суспільне виробництво з товарним виробництвом, суспільну власність з особистою матеріальною зацікавленістю, господарським розрахунком, соціалістична держава повинна контролювати і регулювати ринок.

Економічна думка XIX ст. у Німеччині мала особливості, тому що Німеччина пізніше вступила на шлях капіталістичного розвитку; феодальні пережитки і роздрібненість зберігалися до 1871 р. Значний вплив на формування економічної думки в Німеччині мала філософія Г. Гегеля (1770 –1831), який вважав державу найвищим втіленням духу народу.

Засновником німецької економічної школи вважають *Фрідріха Ліста* (1789 – 1846). Головні ідеї його праці "Національна система політичної економії" (1841) – це теорія продуктивних сил, концепція економічного прогресу нації відповідно про послідовні зміни стадій виробництва: стан дикості, пастуший побут, землеробство, землеробсько-ремісницький стан, коли нації приходять до заключної стадії, в якій гармонійно розвиваються сільське господарство, промисловість і торгівля. Ф. Ліст обґрунтував активну економічну політику держави. Державна влада узгоджує і спрямовує зусилля окремих ланок національного господарства. Він вперше сформулював положення про нерівномірність розвитку різних країн і використав історичний метод дослідження.

Історична школа виникла, отримала свій розвиток і закінченість у 40 – 70-ті рр. XIX ст. в Німеччині. Своєрідна "німецька реакція" на класичну школу і на марксизм, проявилася у старій, новій (молодій) школі і так званій "третьої хвилі".

Представники "старої школи" на початку 70-х років XIX ст. – *Фрідріх Ліст*, *Вільгельм Рошер* (1817 – 1894), *Карл Кніс* (1821 – 1899), *Бруно Гільдебранд* (1812 – 1878). Вони обґрунтували необхідність відображення в економічній теорії особливостей національних господарств, відстоювали ідею історичного підходу до економіки, врахування конкретних історичних факторів при дослідженні економічних систем.

Нова історична школа вивчала господарське життя, взаємозв'язок економіки, етики, психології. Її представники – *Густав Шмоллер* (1838 – 1917), *Луї Брентано* (1844 – 1931) та *Карл Бюхер* (1847 – 1930). Вони звинувачували марксизм у недостатній увазі до аналізу реальних факторів, відстоювали ідеї більш гнучкої соціальної політики держави.

Під впливом нової історичної школи і марксизму, загострення соціальних відносин у 90-х рр. XIX ст. отримали розповсюдження погляди "третьої німецької хвилі". Її представники – *Макс Вебер* (1864 – 1920), який з'єднав релігійні цінності й економіку та *Вернер Зомбарт* (1863 – 1941), він робив наголос на ролі господарського духу та необхідності організованого капіталізму.

Усіх представників історичної школи об'єднують загальні підходи, ідеї, методологія, цілі та інструментарій дослідження, але роз'єднують бачення конкретних завдань, ряд теоретичних положень, висновків і практичних рекомендацій. На їх думку, важливо враховувати умови, специфіку окремих країн, кожної епохи. Головне – історичні факти, які використовуються як аргументи. Стару, молоду та школу "третьої хвилі" поєднує цілісне уявлення про предмет економічної науки – національну економіку, розвиток її продуктивних сил, вивчення питань економіки в зв'язку з правом, мораллю, етикою, психологією для соціально-економічного та промислового розвитку Німеччини. Представники історичної школи використовували *історичний метод* дослідження економічних процесів і явищ. Вперше особливості історичного методу були сформульовані В. Рошером у його роботах "Короткі основи політичної економії з точки зору історичного методу" (1849), "Начала народного господарства" у чотирьох томах (1854, 1860, 1881, 1886).

Б. Гільдебранд у роботі "Національна економія сучасного і майбутнього" (1848) вважає завданням політичної економії закони господарського розвитку націй. *К. Кніс* у 1853 р. у роботі "Політична економія з точки зору історичного методу" відкидає повторюваність економічних явищ в історії різних народів і можливість існування загальних законів економічного розвитку.

Представники нової історичної школи не заперечували існування економічних законів, але стверджували, що відкрити закони за допомогою логічних обґрунтувань не можна. Узагальнення теоретичного характеру повинні спиратися на досвід і факти. У цій школі сформувалася *історія народного господарства*. Глава цієї школи – *Г. Шмоллер*. Його основні

праці: "Історія дрібного ремісничого виробництва в Німеччині у XIX ст." (1870), "Про головні питання права і народного господарства"(1875) та "Народне господарство, наука про народне господарство та її методи" (1897). Г. Шмоллер дійшов висновку, що приватна власність справляє стимулюючий вплив на виробництво. Народне господарство він розглядає як спілкування, засноване на концентрації і злагоді психічних сил суспільства. К. Бюхер досліджував виникнення господарства і проблеми організації праці. Найбільш відомі його роботи: "Виникнення народного господарства" та "Робота і ритм" (1923), у яких запропонована схема розвитку економічних систем: домашнє, міське і народне господарство. Л. Брентано у роботах "Сучасні робітничі гільдії" (1872), "Про відносини заробітної плати і робочого часу до продуктивності праці" (1877), "Аграрна політика" (1897) захищав ідеї про можливість змін положення робітників і скасування класової нерівності в капіталістичному суспільстві за допомогою організації професійних спілок, споживчої кооперації, фабричного законодавства і різноманітних реформ.

"Третя хвиля" історичної школи Німеччини з'єднала основні положення старої і молоді шкіл. В. Зомбарт після приходу до влади нацистів написав книгу "Німецький соціалізм", а в 1938 р. – "Книгу про людину", в яких оспівував расизм і ненависть до людей. Його ранні теоретичні роботи "Соціалізм і соціальний рух XIX ст." (1897), "Сучасний капіталізм" (1902) і "Устрій господарського життя" (1926). Класифікація господарських систем, у якій за критерій виступає ступінь розвитку господарських зв'язків елементів системи актуальна і на сьогодні. Зомбарт розрізняє індивідуалістичне господарство, перехідне і соціальне господарство. Він заперечує можливість пізнання об'єктивних економічних законів; експлуатацію, наголошуючи на понятті "співпраця" і припускає, що криза не є обов'язковою фазою циклу, а розвиток підкоряється дії хвиль, які підвищуються і знижуються. М. Вебер висовує концепцію "ідеальних типів", щоб простежити ступінь відхилення реальної системи відносин. Це метод дослідження історичного розвитку народів, порівняння національної практики і загальнотеоретичної моделі. У роботі "Протестантська етика і дух капіталізму" (1905) М. Вебер продемонстрував вплив зовнішніх факторів на формування економічних відносин і економічного розвитку. В праці "Історія господарства" сформульована думка про існування загальних законів, які прокладають собі шлях скрізь усі національні особливості й умови.

Соціальний напрям політичної економії 90-х років XIX ст. та його представники: *Р. Штольцман* (1852 – 1930) у роботі "Мета господарства" (1909), *Р. Штаммлер* (1856 – 1938) у роботі "Господарство і право з точки зору матеріалістичного розуміння історії" (1896) та *Ф. Оппенгеймер* (1864 – 1943) критикували маржиналізм за індивідуалізм та політекономію марксизму за переоцінку ролі виробництва. Прихильники цієї школи особливу увагу приділяли діяльності інститутів, формам і засобам вирішення протиріч капіталізму. Саме завдяки цьому вони вважаються попередниками інституціоналізму. Представники соціального напрямку дійшли висновку, що економіка регулюється людиною; приватна власність є недоторканою. Економічні відносини вони розглядали тільки як відносини правові.

У 70 – 90-ті рр. XIX ст. виникла маржинальна економічна теорія. *Маржиналізм* досліджує граничні економічні показники як взаємозв'язані явища економічної системи в масштабі окремого підприємства, галузі та всього народного господарства. Маржиналізм вивчає граничну продуктивність, граничну корисність, граничну прибутковість, визначає вартість (цінність) граничною корисністю благ. Маржинальна революція – це перехід економічних досліджень в останній третині XIX ст. з макроекономічного рівня на мікроекономічний. Маржиналізм (від слова "marginale" – граничний) заснований на методі математичного економічного аналізу. Маржиналісти розглядають економіку як систему взаємозалежних суб'єктів, які господарюють, розпоряджаються матеріальними благами, фінансовими і трудовими ресурсами. У здійсненні маржинальної революції в економічній літературі виділяють два етапи. *Перший етап* охоплює 70 – 80-ті роки XIX ст., коли виникли узагальнені ідеї маржинального економічного аналізу в працях *К. Менгера*, *У. Джевонса* і *Л. Вальраса*. Теорія граничної корисності проголошувала головною умовою визначення цінності, цей етап прийнято називати "суб'єктивним напрямком" політичної економії. *Другий етап* маржинальної революції припадає на 90-і роки XIX ст., коли економісти відмовились від суб'єктивізму 70-х років. Представники маржинальних ідей почали називатися неокласиками, а їхня теорія одержала назву неокласичної. На цьому етапі маржинальної революції найбільший внесок зробили *А. Маршалл*, *Дж. Б. Кларк* та *В. Парето*. В останній третині XIX ст. *У. Джевонс*, *К. Менгер*, *Л. Вальрас* незалежно один від одного висунули ідеї та опублікували роботи з теорії аналізу граничних економічних показників. Маржиналізм мав своїх попередників та отримав розвиток у працях німецького вченого *І. Г. фон Тюннена*, французьких дослідників *Ж. Дюпюї*

та О. Курно, німецького економіста Г. Госсена. *Йоган Генріх фон Тюнен* (1783 – 1850) у праці "Ізольована держава" (1826) вивів закон граничного аналізу в "економічній системі" для досягнення максимуму в значеннях функції з багатьма змінними. Таким чином, він поклав початок нової теорії розподілу, заснованої на теорії граничної продуктивності. *Жюль Дюпюї* (1804 – 1866) – автор наукових праць з соціально-економічної ефективності технічних проектів. *Антуан Огюстен Курно* (1801 – 1877) – автор книги "Дослідження математичних принципів у теорії багатства" (1838). Він започаткував застосування математичних методів у економічній теорії, сформулював поняття "економічна рівновага", увів у науковий оборот поняття "функція попиту", "еластичність попиту" і графічно проілюстрував криву попиту. *Герман Генріх Госсен* (1810 – 1858) у 1854 році у книзі "Розвиток законів громадського життя і правил людської діяльності, що впливають звідси" розглянув принципи, названі першим і другим законом Госсена. Сутність першого закону у тому, що зі збільшенням наявності даного блага гранична корисність його зменшується. Відповідно до другого закону оптимальна структура споживання досягається при рівності граничних корисностей усіх споживацьких благ.

Маржиналізм отримав розвиток у школах маржиналізму: австрійської, англійської, американської та математичної.

Австрійська школа виникла в 70-х роках XIX ст. Засновником її був *Карл Менгер*, а відомі представники цієї ж школи – *Фрідріх фон Візер*, *Ойген фон Бем-Баверк*. Вчення австрійської школи характеризується суб'єктивно-психологічним підходом до пояснення економічних явищ. Головною ознакою економічних явищ і процесів вона визнавала психологію господарських суб'єктів; суб'єктивні оцінки. Прихильники австрійської школи використовують поняття "матеріальне благо" і "цінність" (суб'єктивну і об'єктивну). Під *суб'єктивною* розуміється цінність матеріальних благ для даного суб'єкта, а під *об'єктивною* – ринкова оцінка цих матеріальних благ, цінність блага визначається його "граничною корисністю". Згідно з цією теорією, на величину цінності блага впливає також відносна рідкість. *К. Менгер* (1840 – 1921) – голова "австрійської школи" маржиналізму. В 1871 р. він видав працю "Основи політичної економії". Потім "Дослідження про метод суспільних наук і політичної економії". Він використав базову категорію, якою вважається вартість, вважав первинною не сферу виробництва, а сферу обігу, тобто попит, споживання. *О. фон Бем-Баверк* (1851 – 1914) опублікував "Основи теорії цінності господарських благ" (1886), а також

"Капітал і прибуток". Він продовжив дослідження впливу ціноутворення на фактори виробництва. Але в сферу дослідження включив категорії цілісного ринку, в тому числі, розподіл і виробництво. О. Бем-Баверк характеризував ціну товару як наслідок суб'єктивних оцінок матеріальних благ учасниками обміну, різниця і є тією "складовою", в якій знаходиться прибуток на капітал. Він вважав, що процентний капітал є загальноекономічною категорією, яка виникає не тільки при капіталізмі, а й там, де має місце обмін товарами поточного і майбутнього споживання. Ф. фон Візер (1851 – 1926) у працях "Про походження та головні закони економічної цінності" (1884), "Природна цінність" (1899) і "Теорія суспільного господарства" (1914) ввів у науковий обіг терміни "закони Госсена", "гранична корисність", "осудність". Головну увагу приділяв характеристикам таких категорій, як "приватна організація господарства", "приватна власність".

Кембриджська (англійська) школа виникла у 70-ті рр. XIX ст. в умовах концентрації та монополізації виробництва. Засновником цієї школи був *Альфред Маршалл* (1842 – 1924). Найбільш відомі його праці "Економіка промисловості" (1879), "Промисловість і торгівля" (1919), "Гроші, кредит і торгівля" (1923). Головною працею А. Маршалла, якій він присвятив усе життя, є "Принципи економічної науки" (1890). Важливе місце в концепції А. Маршалла посідає *проблема ринкового ціноутворення*. Основою ціноутворення, за Маршаллом, є твердження, що попит і пропозиція – рівнозначні чинники, жоден з них не має пріоритету в ринковому ціноутворенні. Ціна попиту залежить від корисності товару. А. Маршалл сформулював закон: чим більшу кількість товару має людина, тим нижче буде гранична корисність в грошовому виразі. Ціна пропозиції визначається витратами виробництва, ціна рівноваги встановлюється в точці перетину кривих попиту й пропозиції, коли попит урівноважується пропозицією. А. Маршалл зазначав, що принцип витрат виробництва та принцип граничної корисності є складовими одного загального закону попиту та пропозиції, кожний з них можна порівняти з лезом ножиць. Це твердження увійшло в економічну науку як "ножиці Маршалла". А. Маршалл створив також *концепцію "еластичності попиту"*. Саме А. Маршалл дав категорії "еластичність попиту" чітке тлумачення. Попит на товар буде еластичним, якщо він змінюється більшою мірою, ніж ціна даного товару. Якщо зміна попиту на товар відбувається меншою мірою, ніж зміна ціни, попит вважається нееластичним. А. Маршалл вивів формулу розрахунку еластичності,

зробив аналіз еластичності попиту на різні товари для різних верств населення в залежності від рівня їх доходів. Він сформулював закон коливання еластичності попиту. Концепція еластичності набула подальшого розвитку. Поняття "еластичність" почали використовувати не тільки для попиту, а й у дослідженні проблем ціни і пропозиції товару, процента і пропозиції капіталу, заробітної плати і пропозиції робочої сили. Розрахунки еластичності попиту для різних товарів набули практичного значення при розробці оптимальної цінової стратегії фірми, дослідженні кон'юнктури ринку, прогнозуванні ефективної діяльності господарського механізму. А. Маршалл запропонував ввести в економічний аналіз фактор "часу", розрізняв три періоди часу: короткостроковий, упродовж якого виробничі потужності не змінюються; тривалий, протягом якого можна змінити обсяги виробництва шляхом використання нових технологій; довгостроковий – достатній для того, щоб могли змінитися кількість населення, виробничі потужності, розміри капіталу. А. Маршалл встановив динаміку витрат виробництва залежно від його обсягів на окремих підприємствах, розробив і впровадив у дослідження математичні та графічні методи аналізу. Його вважають засновником сучасних графічних методів економічної науки. Теорія кембриджської школи панувала в економічній науці до початку 30-х рр. ХХ ст.

Американська маржиналістська школа виникла у 90-ті рр. ХІХ ст. Засновник школи *Джон Бейтс Кларк* (1847 – 1938), його головні праці: "Філософія багатства" (1886), "Можливість створення наукового закону заробітної плати" (1889), "Проблеми монополії" (1901), "Основи економічної теорії" (1901). Д. Б. Кларк розробив *теорію граничної продуктивності*. Вона ґрунтується на законі спадаючої продуктивності. Останній найнятий робітник, який має найменшу продуктивність, вважається "граничним робітником". Саме за його граничною продуктивністю повинна встановлюватися заробітна плата. Згідно з законом спадаючої продуктивності, нерівномірне зростання окремих факторів виробництва порушує пропорції між ними, що призводить до сповільнення загального зростання виробництва. Д. Б. Кларк поділив економічну науку на три розділи: формулювання "універсальних законів"; аналіз економіки в статичному стані; вивчення економічних законів у динаміці. Моделі статичного і динамічного розвитку були побудовані за принципом теоретичної механіки. Статичний стан характеризується відсутністю технічного прогресу, незмінними розмірами капіталу, це уявна модель, необхідна для вивчення умов

ринкової рівноваги у чистому вигляді. Економічна динаміка, на думку Кларка, має визначити причини порушення ринкової рівноваги. *Модель статичної і динамічної* Д. Б. Кларк використав під час розроблення теорії розподілу, яка спирається на сформульований ним закон продуктивності. Вчений виділяє чотири фактори виробництва: капітал у грошовій формі; капітальні блага, до яких відносяться засоби виробництва і земля; підприємництво; праця робочих. Кожен із цих факторів створює певну частку доходу, яку отримує власник фактора виробництва. Метод граничного аналізу був використаний вченим також на макроекономічному рівні. Він запропонував такі нові категорії, як *соціальна праця* (загальна кількість зайнятих у народному господарстві), *соціальний капітал* (сукупність капіталів, які використовуються в суспільному виробництві), *зони байдужості* (граничні одиниці соціальної праці та соціального капіталу або робітники і засоби виробництва, які приносять найменші граничні продукти). Д. Б. Кларк вважав, що макроекономічна рівновага може встановитися, якщо буде оптимальною пропорція між затратами соціальних факторів виробництва. Окремі положення його теорії, пов'язані з граничною продуктивністю праці й капіталу, знайшли застосування при вирішенні реальних економічних задач оптимізації виробництва в умовах обмеженості ресурсів.

У 90-х роках XIX ст. виникла "математична школа", яка вивчала рівновагу економічної системи. Найбільш відомими представниками математичної школи є швейцарський економіст Л. Вальрас та італійський економіст В. Парето. *Леон Марі Еспрі Вальрас* (1834 – 1910) у роботі "Елементи чистої політичної економії" зобразив економічну рівновагу системою лінійних рівнянь, кожне з яких є алгоритмом виробництва окремого товару (послуги). Складовими рівняння є ціна, витрати, попит і пропозиція. Ціни розглядалися ним як умови економічної рівноваги. Математична модель економічної рівноваги складена Л. Вальрасом для умов вільної конкуренції. Він вважав, що економічна система, яка має змогу діяти самостійно, рухається до цін, що забезпечують рівновагу, а вільне підприємництво веде до монополії, державне регулювання економіки необхідне. Л. Вальрас дотримувався позиції теорії граничної корисності. У теорії цін він намагався сполучити принцип граничної корисності з теорією попиту та пропозиції, а також з теорією витрат. Він негативно ставився до приватної власності на землю і на засоби виробництва, був переконаний у прогресивності соціалізму. *Загальна економічно-математична модель народного господарства* Л. Вальраса стала першою спробою кількісного аналізу економічної

рівноваги. Вона недосконала і абстрактна, але головні принципи побудови цієї моделі використовуються на практиці представниками математичної школи при упорядкуванні міжгалузевих балансів. *Вільфредо Парето* (1848 – 1923) основні результати досліджень виклав у книгах "Курс політичної економії" (1897) і "Підручник політичної економії" (1906). В. Парето досліджував теорію загальної рівноваги і застосовував математичні методи, щоб довести наявність економічної рівноваги і можливість її здійснення. Він був переконаний, що можна створити загальну економічну теорію рівноваги і розробити теорії для суспільства або з вільною конкуренцією, або з монополіями, або з колективною власністю. Заслугою В. Парето є також те, що він привернув увагу економістів до проблем, пов'язаних з монополіями.

Найбільш відомими представниками *шведської школи* є К. Віксель і Г. Кассель. *Кнут Віксель* (1851 – 1926) опублікував основні результати свого дослідження у книзі "Лекції з політичної економії" (1901 – 1906). Він вважав, що вільна конкуренція не створює найкращих умов для зростання добробуту, доводив, що конкурентна система цін перешкоджає створенню максимально можливої корисності. У роботах К. Вікселя міститься нове трактування капіталу як сукупності заощаджених продуктів праці та зекономлених ресурсів. У його роботах ставиться під сумнів спроможність капіталістичної економіки автоматично відновлювати рівновагу. Діяльність монополій повинна задовольняти інтереси суспільства за допомогою цін і системи податків. При прийнятті рішень К. Віксель відводив головну роль ринковій ефективності. *Густав Кассель* (1866 – 1944) був також представником шведської школи. Найважливішою його роботою є "Теорія суспільного господарства" (1918). Головну увагу Г. Кассель приділяв теоретичному аналізу вартості грошей, економічного розвитку. Вчений вважав, що розподіл продукту між власниками факторів виробництва відбувається відповідно до "принципу рідкості", тобто рідкість чинників виробництва визначають їхні ціни. Причину економічних криз Г. Кассель бачив у порушенні пропорції розвитку економіки. Він вважав, що циклічний розвиток неминуче породжується технічним прогресом, був противником соціалізму і державного регулювання економіки.

Запитання для самодіагностики

1. Назвіть основні здобутки науки, техніки технології виробництва в останній третині XIX ст., вкажіть їх наслідки.

2. Розкрийте основний зміст процесу індустріалізації та його наслідки.
3. Назвіть основні форми монополій.
4. Якими були передумови та наслідки створення монополістичних об'єднань?
5. У чому причини концентрації промислового та банківського капіталу?
7. Які форми монополістичних об'єднань переважали у США, Німеччині?
8. Назвіть причини Першої Світової війни.
9. У чому особливості історичної школи політекономії та її етапів розвитку?
10. Теорія додаткової вартості та "Капітал" К. Маркса.
11. У чому полягає сутність "маржинальної революції"?

Тестові завдання:

1. Індустріалізація в розвинутих країнах світу характеризувалася:

- а) зменшенням обсягів фабрично-заводської промисловості;
- б) концентрацією виробництва та капітальними змінами в організації й управлінні виробництвом;
- в) використанням старих галузей виробництва;
- г) зменшенням частки промислових підприємств у виробництві ВВП і НД.

2. Основними причинами поступового переростання капіталізму вільної конкуренції в монополістичний капіталізм були:

- а) якісно нові зміни в організації та управлінні виробництвом;
- б) початок контролювання банками грошового капіталу та промислового виробництва;
- в) виникнення монополістичних об'єднань;
- г) усі відповіді правильні.

3. Об'єднання підприємств, в якому розподіл замовлень на купівлю сировини і реалізацію продукції здійснюється через єдину збутову контору або інший аналогічний орган – це:

- а) синдикат;
- б) концерн;
- в) трест;
- г) картель.

4. Об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт, домовляються про частку кожного у загальному обсязі виробництва – це:

- а) концерн;
- б) картель;
- в) синдикат;
- г) трест.

5. У який період відбувалася друга технологічна революція:

- а) 1870 – 1918 рр.;
- б) 1819 – 1928 рр.;
- в) 1910 – 1958 рр.;
- г) 1861 – 1865 рр.?

6. Яка країна наприкінці XIX ст. стала "світовим банком":

- а) Франція;
- б) Англія;
- в) США;
- г) Японія?

7. Об'єднання підприємств різних галузей промисловості зі спільною власністю та єдиним фінансовим контролем, метою якого є здійснення спільної діяльності – це:

- а) концерн;
- б) картель;
- в) трест;
- г) синдикат.

8. Автор теорії додаткової вартості – це :

- а) В. Петті;
- б) А. Сміт;
- в) К. Маркс;
- г) К. Кніс.

9. Основними причинами поступового переростання капіталізму вільної конкуренції в монополістичний капіталізм були:

- а) якісно нові зміни в організації та управлінні виробництвом;
- б) початок контролювання банками грошового капіталу та промислового виробництва;
- в) виникнення монополістичних об'єднань;
- г) усі відповіді правильні.

10. Основною ознакою відсталості Німеччини було:

а) політична роздробленість країни та складна соціальна структура суспільства;

б) перехідний період розвитку національної економіки;

в) наявність вільних економічних зон;

г) існування митних кордонів між окремими державами конфедерації.

11. Засновником історичної школи в Німеччині по праву вважають:

а) Г. Гегеля;

б) Ф. Ліста;

в) В. Рошера;

г) усі відповіді правильні.

12. Основний метод дослідження маржиналізму є:

а) емпіричний;

б) статистичний;

в) математичний аналіз економічних явищ та процесів;

г) історичний.

13. Представниками австрійської школи маржиналізму, яка сформувалась у 70-ті роки XIX ст., були:

а) К. Менгер, Ф. Візер;

б) Ф. Лист, В. Рошер;

в) Л. Вальрас, В. Парето;

г) А. Сміт, Д. Рікардо.

14. До економістів-представників математичної школи маржиналізму належить:

а) А. Маршал;

б) Дж. Б. Кларк;

в) В. Парето;

г) К. Менгер.

15. Найвагоміша праця А. Маршала – це:

а) "Політична економія сучасного і майбутнього";

б) "Короткі основи курсу політичної економії з погляду історичного методу";

в) "Економічна теорія добробуту";

г) "Принципи політичної економії".

Проблемні питання

1. Порівняйте процес монополізації виробництва економіки США та Німеччини.

2. У чому полягають основні відмінності організації господарської діяльності трестів, картелів, синдикатів, концернів?

3. Які структурні зміни відбулися в економіці провідних країн світу протягом останньої третини XIX ст. – на початку XX ст.?

4. Як і чому Англія втратила промислову гегемонію?

5. Як можна пояснити економічне відставання Франції?

6. Якими були передумови та наслідки створення монополістичних об'єднань? Назвіть основні форми монополій.

7. Назвіть провідних вчених першого та другого етапів "маржинальної революції", визначте спільні риси та суттєві відмінності у їх економічних поглядах.

Проблемне питання. Охарактеризуйте соціально-економічні перетворення у суспільстві під час переходу до монополістичної економіки.

Приклад відповіді на проблемне питання. Упровадження нової техніки й удосконалення технологій протягом останньої третини XIX ст. – на початку XX ст., розвиток економіки різних країн світу призвели до завершення промислового перевороту, зросла роль міжнародних економічних зв'язків та сформувалась нова система господарювання.

Розвиток продуктивних сил у промисловості зумовив структурні зміни економіки, прискорився процес індустріалізації і важка промисловість стала провідною. Для розвитку економіки потрібні були значні капітали, які накопичувались у акціонерних товариствах, що посилювало централізацію капіталів. В останній чверті XIX ст. відбувається зростання великих підприємств і одночасно спостерігається процес розорення дрібних підприємств. Це привело до прискореного зростання економіки провідних індустріальних країн. Перше місце за обсягом промислового виробництва у світовій економіці в кінці XX ст. належало США, друге – Німеччині. Таким чином, за динамікою промислового розвитку склалося три типи промислово розвинених країн: американський – з відносно високими, німецький – з середніми, та англійський – з найнижчими темпами розвитку промислового виробництва.

Період змін у капіталістичній системі господарства на початку нового XX ст. отримав назву "імперіалізм" (від лат. *imperium* – влада), або "монополістичний капіталізм".

Проблемне питання. Охарактеризуйте метод дослідження історичної школи Німеччини та погляди представників старої школи.

Приклад відповіді на проблемне питання. Представники історичної школи Німеччини використовували історичний метод дослідження економічних процесів і явищ. Використовував його Ф. Ліст, особливості історичного методу вперше були сформульовані В. Г. Ф. Рошером. "Стара школа" виникла на початку 70-х років XIX ст., її представники – Ф. Ліст, В. Рошер, К. Кніс, Б. Гільдебранд. Вони досліджували особливості національного господарства, історичний підхід до економіки. Їх об'єднують загальні підходи, методологія, та інструментарій дослідження, використання історичних фактів. Представників старої, молодшої школи та школи "третьої хвилі" поєднує вивчення національної економіки, розвиток її продуктивних сил.

Тему есе

1. Основні здобутки науки, техніки та технології виробництва в останній третині XIX – на початку XX ст. Вкажіть їх наслідки.
2. Охарактеризуйте розвиток монополістичної економіки в США (кінець XIX – початок XX ст.)
3. Охарактеризуйте розвиток монополістичної економіки Німеччини (кінець XIX – початок XX ст.).
4. Охарактеризуйте економічний розвиток Англії в кінці XIX ст.
5. Охарактеризуйте процес монополізації у Франції кінець XIX ст.
6. Характерні риси становлення індустріального суспільства в Японії після революції Мейдзі.
7. Економічна теорія К. Маркса.
8. Німецька історична школа та метод її дослідження.
9. Маржинальна революція, її сутність та особливості.

Тема 8. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрямки економічної думки в Україні (XIX – початок XX ст.)

- 8.1. Особливості розвитку господарства України.
- 8.2. Економічна думка в Україні у XIX – на початку XX ст.

Ключові поняття: аграрна реформа, казенні підприємства, монополія, картель, синдикат, акціонерне товариство, кредитні установи, приватні акціонерні банки, міські комерційні банки, товариства взаємного

кредитування, позиково-ощадні товариства, патріархальне господарство, товарне господарство, кооперативний рух, кооперативні підприємства, хутір, відруб, цінність, гранична корисність, закон "мінової цінності", державний соціалізм, комунальний соціалізм, синдикальний соціалізм.

Література: основна [5 – 7]; додаткова [53; 59; 75; 85].

Промисловий переворот в Україні відбувався у два етапи: 20 – 40-ті рр. XIX ст. (перший етап) і 60 – 80-ті рр. XIX ст. (другий етап). Він розпочався з харчової промисловості (галузі цукроваріння). Машинне виробництво у цукроварінні сформувалося з так званих "парових заводів" (або вотчинних мануфактур). У середині XIX ст. з'явилися перші парові українські гуральні. З 40-х рр. XIX ст. виробництво в цій галузі почало набувати форм великої капіталістичної промисловості. Поряд з іншими харчовими виробництвами порівняно швидко розвивалося олійне, сировиною для якого було насіння льону, коноплі, соняшнику. Технічне переоснащення відбувалося і в тютюновій промисловості України. Цьому сприяла ефективна акцизна політика уряду.

У текстильній галузі України найбільш розвиненим було виробництво сукна. Впродовж 20 – 40-х рр. XIX ст. збільшилася кількість суконних мануфактур, заснованих на вільнонайманій праці. Центр текстильного виробництва перемістився з Правобережжя на Лівобережжя (у посад Клинці). Вже у 1845 р. у Клинцях на 10 мануфактурах застосовувалося 283 машини різних найменувань. Водночас з усіх 15 операцій технологічного процесу виготовлення сукна машини застосовувалися фактично лише у двох – чесанні та прядінні.

Досить успішно на першому етапі промислового перевороту розвивалася і добувна промисловість, зокрема кам'яновугільна промисловість. Втім, енергетична забезпеченість українських шахт залишалася вкрай низькою, і майже усі виробничі процеси засновувалися або на ручній праці, або на гужовій тязі.

Другий етап промислового перевороту відбувся після скасування кріпацтва (1848 р. – у Західній Україні, 1861 р. – у Східній Україні). Звільнені з кріпацтва селяни отримали деякі права: купівлі-продажу рухомого й нерухомого майна, вести не тільки сільськогосподарське виробництво, але й займатися торгівлею, відкривати промислові підприємства. Внаслідок цього капіталістичні підприємства майже повністю витіснили поміщицькі.

З огляду на це, модернізація української промисловості мала наздоганяючий характер і свої особливості: гіпертрофований розвиток важкої промисловості; гальмування розвитку галузей легкої промисловості; паралельне існування різних форм організації виробництва (поряд з великими фабриками, заводами, копальнями, функціонували невеликі мануфактури і ремісничі майстерні); значний вплив іноземного капіталу; державний контроль за всіма сферами економіки.

Скасування кріпосництва сприяло формуванню ринкових відносин в Україні і розвитку промисловості. Так, 60 – 70-ті рр. XIX ст. – це період економічного піднесення в Україні, у який була створена система залізничного транспорту і сформована потужна промислова база. Впродовж 80-х рр. XIX ст. у Східній Україні сформувалися два основні центри українського машинобудування: Херсонсько-Катериславський і Києво-Харківський.

Бурхливий розвиток промисловості позначився і на інших галузях економіки України. Так, розширився як внутрішній, так і зовнішній ринок. Україна експортувала зерно до Туреччини, Греції, Італії, Франції; вовну, масло, сало – до Іспанії та Португалії; мед, віск, рибу – до Німеччини. Відбулися суттєві зрушення і у формах внутрішньої торгівлі. З'явилися перші товарні біржі, а також торговельні посередники, які охоплювали мережу стаціонарних магазинів і складів.

Певні зміни торкнулися і банківської системи України. У 60-ті рр. XIX ст. з'явилися нові форми кредитних установ: приватні акціонерні банки, міські комерційні банки, товариства взаємного кредитування, позиково-ощадні каси. Це сприяло розвитку товарно-грошових відносин і посилювало монополістичні процеси в економіці України. Перші монополістичні об'єднання з'явилися в Україні наприкінці 70-х рр. XIX ст. Основною формою монополій в Україні були синдикати (1902 р. – "Продмет", 1903 р. – "Продруд", 1904 р. – "Продвугілля").

Розвиток товарно-грошових відносин у галузях промисловості, торгівлі, фінансів сприяв прискоренню реформ і у сільському господарстві. У 1906 р. була розпочата Столипінська аграрна реформа. Основними напрямками цієї реформи були:

- 1) руйнування спільної земельної власності (общини) і створення дрібної приватної власності на землю;
- 2) забезпечення селян кредитами (через Селянський поземельний банк);
- 3) переселення частини українського селянства 1,2 млн осіб) у мало-заселені райони Сибіру, Далекого Сходу Північного Кавказу, Середньої Азії.

Згідно з умовами Столипінської аграрної реформи кожний селянин отримав право приватної власності на частину спільних (общинних) земель, які раніше були у його постійному користуванні. Також селянин міг викупити у общини "надлишок землі". Окрім того, отримавши право на землю, селянин міг вимагати від общини зведення його земельних ділянок у єдиний наділ у межах "відруба" або "хутіра". Селяни, які вийшли з общини, могли переселятися з села на "хутір", будувати житло і вели домашнє господарство. Впродовж 1907 – 1915 рр. на Правобережній Україні цим правом скористалися 48 % селян, на Півдні – 42 %, на Лівобережній Україні – 16,5 %.

Проведена А. Столипіним реформа в сільському господарстві мала як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, це розширення внутрішнього ринку, зростання попиту на сільськогосподарську продукцію, але, з іншого, збільшення чисельності обезземелених селян і поповнення ними найманої робочої сили.

Таким чином, економіка України в кінці XIX – на початку XX ст. розвивалася доволі успішно, хоча й продовжувала зберігати колоніальний характер.

Економічна думка в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. розвивалася під впливом наукових поглядів західноєвропейських економістів і характеризувалася плюралізмом (різноманітністю) економічних ідей. У цей період в українській науці розвивалася класична школа політичної економії, маржиналістська економічна теорія, політична економія марксизму, соціальний напрям політичної економії.

У 50 – 80-ті рр. XIX ст. домінуючим напрямком економічної науки залишалася класична школа політичної економії (КШПЕ). Ідеї КШПЕ розвивали М. Бунге, І. Вернадський, Т. Степанов, які виступали на захист приватної власності, вільного ціноутворення і невтручання держави в економічні процеси.

Т. Степанов є одним із фундаторів класичної економічної теорії в Україні. В роботах "Про теорію та практику політик економії" і "Про джерела багатства політичній економії" Степанов захищав свободу праці і підприємництва, виступав проти надмірного оподаткування найбідніших верств населення і пропонував оподатковувати тих, хто отримує прибутки (надприбутки), а не стягувати їх з кожної людини. Степанов був одним з перших українських економістів, який чітко визначив мету капіталістичної (ринкової) економіки – прагнення до збагачення. Цікаво, що Степанов намагався

модифікувати вчення економістів-класиків, зокрема А. Сміта. Так, він вважав, що нематеріальне виробництво є не менш продуктивним, ніж матеріальне. Також Степанов вказував на необхідність посилення соціального аспекту політичної економії і більш справедливий розподіл доходів у ринковій економіці, що також не було характерним для КШПЕ.

І. Вернадський, незважаючи на прихильність класичній економічній теорії, не повністю заперечував державне регулювання економіки. На думку Вернадського, державне втручання є доцільним у створенні умов для звільнення від феодальних пережитків і меркантилістських обмежень. Вернадський активно підтримував тих, що виступав за скасування кріпосництва, виділення селянам дрібних земельних ділянок. У роботах "Перспектив політичної економії" і "Курс політичної економії" він розглядав форми праці, співвідношення потреб і праці, закони обміну і обігу. З таких позицій Вернадський визначав і сутність заробітної плати, що залежить від співвідношення праці і капіталу і має обов'язково включати витрати на розвиток сім'ї, зростання її духовності.

М. Бунге, спираючись на роботи Т. Мальтуса, розглядав вартість товару як вартість засобів, які людина не може отримати безкоштовно. У подальшому в роботах "Основи політичної економії" і "Нариси політико-економічної літератури" Бунге почав трактувати цінність благ з позицій "закону ринків" Сея, а, зрештою, дійшов висновку, що цінність товарів і послуг визначається суб'єктивною оцінкою їх корисності. Бунге вважається засновником суб'єктивно-психологічного напрямку в українській економічній науці (так звана "київська економічна школа").

Наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. в Україні почали поширюватися ідеї "маржинальної революції", яка в цей період мала місце у західній економічній думці. В Україні ідеї маржиналізму розвивали О. Білімович, М. Вольський, Р. Орженцький, Д. Піхно та Є. Слуцький.

О. Білімович розвинув положення "київської" суб'єктивно-психологічної школи політичної економії. У своїй основній роботі "До питання про розцінку господарських благ" Білімович доповнив австрійську теорію граничної корисності ідеями теорії витрат виробництва, а також категорією "зумовленої" вартості. Окрім того, Білімович виявив залежність рівня заробітної плати від продуктивності праці, а рівня прибутку – від продуктивності капіталу. Також Білімович розробив статистико-математичні моделі встановлення економічної рівноваги на товарних ринках.

М. Вольський у роботі "Завдання політичної економії та її співвідношення з іншими науками" дослідив предмет політичної економії. Він дійшов висновку, що політична економія має бути наукою про людину, її діяльність, що спрямована на задоволення як її матеріальних, так і духовних потреб. Таке розуміння предмета політичної економії перегукується з трактуванням маржиналістів. Вартість товару М. Вольський виводив із суспільної корисності благ.

Р. Орженцький, ґрунтуючись на теорії граничної корисності К. Менгера, дав історико-філософське трактування психологічного напрямку в дослідженні економічних явищ, оцінив його переваги перед класичною школою політичної економії, розкрив сутність теорії граничної корисності австрійської школи маржиналізму. Орженцький ввів у науковий обіг категорію "об'єктивна оцінка ціни" (або "розцінка"), визначив її максимальне та мінімальне значення, критерій поділу благ на споживчі та продуктивні. Тут Р. Орженцький поширив принцип граничної корисності на оцінку витрат виробництва за теорією продуктивності ресурсів, звернув увагу на взаємозалежність між ціною та витратами виробництва благ.

Д. Піхно у роботах "Закон попиту і пропозиції: до теорії цінності" та "Основи політичної економії" досліджував роль потреб у формуванні попиту, їх конкретні форми, класифікуючи їх за родами та видами.

Певне поширення в кінці ХІХ ст. в Україні отримало і марксистське вчення. Ідеї марксизму в Україні активно підтримував М. Зібер. Основні роботи М. Зібера – "Давид Рікардо і Карл Маркс в їх суспільно-економічних дослідженнях" і "Нариси первісної економічної культури". Як і Маркс, Зібер у своїх роботах досліджував проблеми сутності праці, заробітної праці, капіталу, прибутку, типів і форм власності. Теорію додаткової вартості К. Маркса Зібер розглядав як вище досягнення економічної теорії, але водночас вважав, що марксистська теорія є по суті еволюцією основних засад економічної науки, що були закладені представниками КШПЕ.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в українській економічній науці з'явився так званий "соціальний напрям", який розвивали В. Косинський, В. Левитський, О. Русов, М. Соболев, М. Туган-Барановський. Основою соціального напрямку політичної економії в Україні склала теза про необхідність дослідження економічних проблем у тісному взаємозв'язку з соціальними і історичними аспектами.

Найбільший внесок в економічну науку здійснив М. Туган-Барановський, який виступав за поєднання теорії трудової вартості і теорії граничної

корисності. Посилаючись на те, що теорія Рікардо підкреслює об'єктивні фактори цінності, а теорія Менгера – суб'єктивні, М. Туган-Барановський обґрунтовував положення про те, що граничні корисності вільно відтворених благ є пропорційними до їх трудових вартостей. Дане положення в економічній науці отримало назву "теорії Туган-Барановського". М. Туган-Барановський є і автором соціальної теорії розподілу. На його думку, розподіл є соціальним феноменом, який передбачає спільні дії різних соціальних груп у боротьбі за розподіл "суспільного пирога". Розмір частки визначається кількістю вироблених благ і "соціальною силою" даного класу. При цьому роль держави Туган-Барановський зводив до приросту маси розподілу продукції, а тому усі класи, що задіяні у суспільному виробництві, мають бути зацікавленими у підвищенні продуктивності праці.

Цікавим є і аналіз Туган-Барановським типів соціалізму, які він поділяв на такі:

1) державний – характеризується тим, що основною господарською одиницею економіки є держава;

2) синдикальний – характеризується тим, що засоби виробництва належать окремим групам робітників, причому кожна з цих груп є автономною і саморегульованою;

3) комунальний – характеризується тим, що держава майже не виконує економічних функцій.

Глибоко проаналізувавши означені типи соціалізму, Туган-Барановський дійшов висновку про те, що в ідеалі система державного соціалізму має бути доповнена елементами синдикального і комунального соціалізму. Така економічна система, на думку Туган-Барановського, така форма організації праці найбільшою мірою відповідає ідеалу вільної людини, оскільки є спілкою вільних людей – кооперативом.

Таким чином, економічна думка в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. розвивалася під впливом наукових поглядів західноєвропейських економістів (класиків, марксистів, маржиналістів). Українські вчені, ґрунтуючись на досягненнях світової економічної думки, модифікували їх і зробили свій неоціненний внесок у світову скарбницю наукових ідей.

Питання для самодіагностики

1. Яку роль відіграло скасування кріпосництва у промисловому розвитку України у другій половині XIX ст.?

2. Коли і з якою метою була проведена Столипінська аграрна реформа?

3. Які соціально-економічні прояви кризи кріпосництва знайшли своє відображення в роботах В. Каразіна?

4. З чим була пов'язана так звана "криза економічної теорії" в кінці XIX – на початку XX ст.? Які економічні фактори вплинули на розвиток української економічної думки у цей період?

5. Яку роль відіграв М. Зібер у поширенні марксистської економічної теорії? У чому полягають особливості сприйняття ним марксизму?

6. Як М. Туган-Барановський визначав предмет політичної економії і основні політекономічні категорії ("вартість", "заробітна плата", "капітал", "прибуток")?

7. Який внесок зробив М. Туган-Барановський у теорію циклів і криз? У чому він вбачав причину циклічності капіталістичної (ринкової) економіки?

8. Які основні ідеї роботи І. Вернадського "Нариси політичної економії" і в чому полягає її значення для економічної науки?

9. Що вам відомо про "закон Подолинського"?

10. Що вам відомо про економічні погляди прибічників соціального напрямку політичної економії в Україні (В. Косинський, В. Левитський, О. Русов, М. Соболев)?

Тестові завдання

1. Коли у Західній Україні відбулося скасування кріпацтва:

- а) у 1776 р.;
- б) у 1848 р.;
- в) у 1861 р.;
- г) у 1906 р.

2. Коли у Східній Україні відбулося скасування кріпацтва:

- а) у 1776 р.;
- б) у 1848 р.;
- в) у 1861 р.;
- г) у 1906 р.

3. Коли в Україні відбувся промисловий переворот:

- а) XVIII ст.;
- б) XIX ст.;
- в) XX ст.;
- г) на початку XIX ст.

4. Промисловий переворот у Східній Україні проходив у два етапи:

- а) 20-40-ті рр. XIX ст. та 60-80-ті рр. XIX ст. відповідно;
- б) 20-50-ті рр. XIX ст. та 90-ті рр. XIX ст. відповідно;
- в) 50-60-ті рр. XIX ст. та 80-90-ті рр. XIX ст. відповідно;
- г) правильна відповідь відсутня.

5. Особливістю промислового перевороту у Східній Україні було те, що він розпочався з:

- а) текстильної промисловості;
- б) харчової промисловості;
- в) виробництва предметів розкоші;
- г) металургії.

6. У результаті грошової реформи 1897 р. в Україні:

- а) кредитні білети почали обмінюватися на золото;
- б) золото почало обмінюватися на кредитні білети;
- в) казначейські білети почали обмінюватися на золото;
- г) золото почало обмінюватися на казначейські білети.

7. Коли відбулася Столипінська аграрна реформа:

- а) у 1776 р.;
- б) у 1918 р.;
- в) у 1933 р.;
- г) правильна відповідь відсутня.

8. Столипінська аграрна реформа не передбачала:

- а) надання кредитів через Земельний банк;
- б) переселення на вільні землі Сибіру;
- в) об'єднання селян у колективи для спільної роботи на землі;
- г) ліквідацію особистої залежності селян.

9. Один з основних напрямків аграрної реформи П. Столипіна:

- а) переселення на вільні землі Сибіру;
- б) закріпачення селян;
- в) секуляризація земель;
- г) розпад царизму.

10. Перше монополітичне об'єднання в Україні мало таку назву:

- а) "Стальний трест";
- б) "Вугільний синдикат";
- в) "Цукровий синдикат";
- г) "Синдикат смаку".

11. За рівнем монополістичної концентрації Україна в кінці XIX – на початку XX ст.:

- а) була країною із високим рівнем концентрації монополій;
- б) була країною із середнім рівнем концентрації монополій;
- в) була країною із низьким рівнем концентрації монополій;
- г) в Україні в цей період монополій не існувало.

12. Прихильником класичного напрямку політичної економії в Україні був:

- а) В. Навроцький;
- б) Т. Степанов;
- в) О. Міклашевський;
- г) В. Каразін.

13. Назвіть представника математичної школи маржиналізму в Україні:

- а) М. Туган-Барановський;
- б) Є. Слуцький;
- в) О. Чаянов;
- г) Т. Степанов.

14. Хто з українських вчених кінця XIX – початку XX ст. намагався синтезувати теорію трудової вартості і теорію граничної корисності:

- а) М. Туган-Барановський;
- б) Є. Слуцький;
- в) О. Чаянов;
- г) Т. Степанов.

15. Автором закону "мінової цінності" був:

- а) М. Бунге;
- б) І. Вернадський;
- в) М. Косовський;
- г) М. Туган-Барановський.

Проблемні питання

1. Чому модернізація української промисловості у XIX ст. мала на-здоганяючий характер?

2. Визначте особливості промислового розвитку східних та західних регіонів України в кінці XIX – на початку XX ст.

3. Чому в середині XIX ст. основним напрямом економічної думки в Україні стала класична політична економія?

4. Чому українського економіста В. Навроцького вважають критиком французького економіста Ф. Баста?

5. До яких напрямів економічної думки можна віднести наукову спадщину М. Бунге? Чи згодні ви з твердженням про те, що еклектизм є визначальною характеристикою його економічних ідей?

6. Доведіть, що І. Вернадський був представником класичної школи політичної економії (КШПЕ).

Проблемне питання. Чим зумовлено запізнення промислового перевороту в Україні? Чи згодні ви з думкою про те, що незважаючи на кріпосницькі обмеження, перший етап промислового перевороту в Україні відбувся успішно, хоча й повільніше, ніж у Західній Європі?

Приклад відповіді на проблемне питання. Промисловий переворот в Україні розпочався на початку 20-х рр. XIX ст. Для порівняння: у Великій Британії промисловий переворот мав місце з останньої третини XVIII ст. до середини XIX ст. Таке запізнення промислового перевороту в Україні обумовлювалося наступними причинами:

1) домінування як у російському, так і австроугорському урядах ідеї "аграрності", згідно з якою Україна мала залишатися відсталою сільсько-господарською країною;

2) повільне формування армії вільнонайманих робочих рук;

3) відсутність з боку держави підтримки промислового підприємництва.

Перший етап промислового перевороту пов'язаний з якісними змінами у промисловому розвитку України. Зросла кількість мануфактур, чисельність найманих робітників. Почали використовуватися механічні робочі машини, зросла зацікавленість поміщиків і купців у збільшенні виробництва і підвищенні його ефективності. У XIX ст. динамічно розвивалися галузі харчової промисловості (цукроваріння, борошномельна, олійна, тютюнова), текстильна, кам'яновугільна.

Внаслідок завершення першого етапу промислового перевороту в Україні підприємства фабрично-заводського типу витіснили мануфактури. Примусову працю замінила вільнонаймана. Поряд з помітним зростанням чисельності промислових підприємств виникли нові галузі виробництва. Основне місце у структурі української промисловості посіли галузі важкої промисловості: добувна, металургія, машинобудування. Отже, можна впевнено стверджувати, що незважаючи на кріпосницькі обмеження,

перший етап промислового перевороту в Україні відбувся доволі успішно, хоча і повільніше, ніж у країнах Західної Європи і США.

Проблемне питання. Чому економічні ідеї Є. Слуцького вважають основоположними для розвитку теорії поведінки споживача і сучасної економетрики?

Приклад відповіді на проблемне питання. Є. Слуцький здійснив неоціненний внесок у формування математичного напрямку маржиналізму в Україні. Наукові інтереси вченого були надзвичайно широкими – дослідження економічних поглядів У. Петті, аналіз теоретичних і методологічних засад маржиналізму, найскладніші проблеми математичної статистики. По-перше, Слуцький започаткував принципово новий підхід до проблеми взаємозв'язку між ціною попиту і функцією корисності. У своїй основній роботі "До теорії збалансованого бюджету споживача" він поставив завдання "звільнити" функцію корисності від суто суб'єктивного трактування і використовував категорію "переваг споживача", в якій і закладена корисність товару. По-друге, Слуцький є засновником нової галузі економічної науки – праксеології, предметом якої є вивчення раціональної поведінки споживача при різних комбінаціях умов. По-третє, Слуцький формалізував корисність двох товарів як величину, яка може бути тим більшою, чим кращим є поєднання цих товарів. Послідовний прихильник ідей маржиналізму, Слуцький, проте, не поділяв поглядів деяких його представників на неможливість встановлення кількісної величини граничних корисностей. Слуцький вважав необхідним звільнити функцію корисності від чисто суб'єктивного трактування, тому він вперше в світовій економіці зробив можливим її кількісний аналіз. З огляду на це, економічні ідеї Є. Слуцького вважають основоположними для розвитку теорії поведінки споживача і сучасної економетрики.

Темі есе

1. Роль аграрних реформ середини XIX ст. у становленні ринкових відносин в Україні.
2. Особливості становлення індустріального суспільства в Україні у XIX ст.
3. Розвиток ідей КШПЕ в роботах Т. Степанова та І. Вернадського.
4. Вплив маржиналістських ідей на розвиток економічної думки України в кінці XIX – на початку XX ст.
5. Теорія соціального розподілу М. Туган-Барановського і сучасність.

Тема 9. Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації

9.1. Економічні наслідки Першої світової війни.

9.2. Економічна ситуація у світі в 20-ті роки ХХ ст.

9.3. Світова економічна криза: причини виникнення та шляхи виходу. Становлення різних систем регульованого капіталізму.

9.4. Особливості розвитку економічної теорії в першій половині ХХ ст.

Ключові поняття: етатизація, репарації, контрибуції, милітаризація, економічна криза, інституціоналізм, неокласицизм, кейнсіанство, нео-лібералізм.

Література: основна [6; 8]; додаткова [47; 53; 54; 76].

Вивчення теоретичного матеріалу даної теми слід розпочати з розгляду наслідків Першої світової війни, що тривала з літа 1914 по осінь 1918 року та мала значний вплив на подальший розвиток економіки країн Європи. До основних економічних наслідків війни слід віднести: великі матеріальні і людські втрати, посилення етатизації економіки, розпад економічних зв'язків, що склалися на той час, та як наслідок цього втрата іноземних ринків, скорочення обсягів міжнародної торгівлі, посилення протекціонізму в торговій політиці держав, порушення спеціалізації європейських країн на виробництві певної продукції та розвиток економічного націоналізму, криза у фінансовій сфері, грошово-кредитна криза, розгортання соціальних і політичних криз, встановлення Версальської системи устрою.

У результаті Європа перестає бути головним світовим центром промислового та сільськогосподарського виробництва. На зміну їй приходять США. Європа також втратила статус головного центра фінансового життя.

Вивчаючи дане питання студенти повинні звернути увагу на те, що процес етатизації, або іншими словами, становлення і розвиток системи державного регулювання економіки, розпочався на початку ХХ ст. Це виражалося у повсюдному скороченні ліберального режиму ринкових відносин. Перша світова війна прискорила розвиток цієї тенденції. Для виконання воєнно-політичних завдань в умовах постійно зростаючих

втрат економічних ресурсів єдиною можливою умовою продовження війни було введення жорсткої державної регламентації господарчих відносин. Так у цей період уряди як воюючих, так і деяких невоюючих країн встановили прямий контроль над цінами, виробництвом і використанням робочої сили. До моменту завершення війни у багатьох країнах склалася яскраво виражена етатична система господарчих відносин.

Але слід зазначити, що не всі країни, що брали участь у війні, однаково постраждали, тому студентам необхідно здійснити порівняльну характеристику економічних наслідків Першої світової війни для її основних учасників: Великобританії, Франції, США та Німеччини.

У післявоєнному економічному розвитку важливу роль став відігравати Версальський договір (1919 р.), який був підписаний між країнами-переможницями та Німеччиною, що була визнана єдиною винуватицею війни. Згідно з цим договором встановлювалася нова система устрою світу, на карті Європи з'явилися нові держави. Виходячи з цього необхідно окремо розглянути основний зміст Версальського договору.

Особливий вплив результати Першої світової війни здійснили на розвиток країн-учасниць в 20-ті роки 20 сторіччя. Як раніше зазначалося, наслідки Першої світової війни для країн-учасниць були неоднаковими, тому подальший їх розвиток слід вивчати відокремлено.

США. Раніше за всіх подолали наслідки війни США. З 1920 р. по 1929 р. у країні спостерігається невпинне економічне піднесення, основою якого було переважання основних засобів виробництва в таких галузях економіки як хімічна, електрична, приладобудівна, автомобільна та радіотехнічна; повсюдне застосування стандартизації і конвеєризації (система Тейлора). Будувалися нові фабрики і заводи. Все це сприяло насиченню товарами національного і світового ринків. Зросла також частка США в світовому експорті капіталу, вони випередила всі країни по вивозу капіталу, збільшивши його в 5 разів. Західна півкуля відчула на собі фінансовий вплив американських монополій. Завдяки бурхливому розвитку промисловості склалися сприятливі умови для реформування сільського господарства, яке в той час відставало. Структурні перетворення в аграрному секторі відбувалися за двома напрямками, з одного боку, йшло швидке витіснення дрібних виробників, а, з іншого – продовжувався процес індустріалізації ферм. Так вже наприкінці 20-х років на полях фермерів працювало 920 тис. тракторів і 61 тис. комбайнів. В цей період відбувався перехід від екстенсивного до інтенсивного способу сільськогосподарського виробництва.

Тому що, у конкурентній боротьбі виживали тільки ті ферми, які застосовували найдосконалішу техніку, добрива, найновіші досягнення агрономічної науки. В результаті таких перетворень в 20-ті роки 20 ст. сільське господарство Сполучених Штатів не мало собі рівних щодо технічного устаткування, продуктивності праці та кількості випущеної продукції. Піднесення промисловості й сільського господарства стимулювало розвиток торгівлі. Розширилася сфера споживчого кредиту та інших форм фінансових послуг населенню.

Англія. Економічний розвиток Великобританії в 20-х роках відбувався повільніше ніж Сполучених Штатів, хоча вона і домоглася для себе значної частки репарацій і декілька колоній, що зміцнило її позиції в Африці і на ближньому Сході.

Англія була єдиною з індустріальних країн, де до середини 20-х років довоєнний рівень виробництва не був відновлений. Він був досягнутий тільки в 1929 році, коли промислове виробництво склало 100,5 % стосовно рівня 1913 року. І це відбулося за рахунок активного розвитку нових галузей: автомобільної, електротехнічної, авіаційної, завдяки державному інвестуванню. Старі галузі (металургійна, вугледобувна, суднобудівна, текстильна) майже не розвивалися тому і не досягли довоєнного рівня. Технічне відставання ряду галузей у результаті того, що основний капітал в них майже не оновлювався, призвело до зниження конкурентоспроможності англійських товарів на світовому ринку. Англійська промисловість випускала дорогі товари, які відрізнялися високою якістю та довговічністю (дорогі тканини; взуття, автомобілі) однак попит на них був обмежений. Весною 1925 року уряд відновив золотий стандарт фунтів стерлінгів при довоєнному паритеті. Одним з найбільших недоліків післявоєнної економіки Англії був дисбаланс між імпортом і експортом, який негативно впливав на загальний стан господарства країни. Англія мала значну залежність від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини.

Франція. У війні Франція зазнала значно більших втрат, ніж Великобританія. Але, отримані репарації (у вигляді Ельзасу, Лотарингії, німецьких та турецьких колоній, понад 8 млрд золотих марок у вигляді натуральних поставок лісу, цементу, вугілля тощо) сприяли тому, що вже в 1924 році країна вступила в період економічного піднесення, яке продовжувалося до 1930 р. Мільярдні репарації сприяли відбудові зруйнованих північно-східних департаментів, відновленню старих заводів і фабрик, появі найсучасніших індустріальних галузей, стабілізації французької національної

валюти, спорудженню великої кількості гідроелектростанцій в Альпах та Піренеях. З колоній надходила велика кількість сировини, в які натомість Франція постачала продукцію промисловості (в кінці 20-х рр. такий експорт складав близько 40 % всього обсягу промислової продукції). Для такого товарообміну будувалися нові і реконструювалися старі порти. Перебудова промислової структури мала свої особливості. Якщо у США і Англії структурна перебудова супроводжувалась уповільненням або застоєм традиційних галузей, то у Франції структурні зміни сприяли розвитку як традиційних, так і нових галузей промисловості. Найшвидше розвивалися такі галузі, як хімічна, автомобільна, авіаційна, нафтопереробна, приладобудівна, електромеханічна. Проте в легкій промисловості спостерігався застій, за виключенням виробництва предметів розкоші.

Сільське господарство, в якому переважали дрібні та з низьким технічним рівнем ферми, відставало від промисловості за темпами зростання. В аграрному секторі переважала ручна праця, що обумовлювало низьку конкурентоспроможність французьких сільськогосподарських товарів на європейських ринках. В таких умовах селяни розорялися і йшли в міста шукати роботу на промислових підприємствах. І тільки великі ферми, на яких застосовувалися механічні методи обробки землі, відзначалися стабільністю. Але, не зважаючи на таку ситуацію, сільське господарство все ж таки досягло свого довоєнного рівня.

Німеччина. Підписання Німеччиною Версальського договору ще більшою мірою погіршило її стан. Економічна і політична дестабілізація, різке падіння життєвого рівня народу – такою була Німеччина в перші роки після війни.

Тягар репарацій був для Німеччини непід'ємним. Для відновлення її економіки було вирішено надати їй допомогу. Був прийнятий план Дауеса (1924 р.). Вивчаючи це питання, слід звернути увагу, основним змістом плану є наступні положення:

- щорічні внески в рахунок репарацій були суттєво зменшені: до 1 млрд марок у перші роки після прийняття плану, а потім поступово збільшувалися до 2,5 млрд;
- припинена окупація Францією Рурського вугільного басейну;
- США (і менше Англія) надавали позики для інвестування в промисловість, а з розвитком німецької промисловості її прибутки повинні були йти на збільшення репараційних внесків;

- за 1924 – 1929 рр. іноземні інвестиції в німецьку промисловість склали 21 млрд золотих марок;

- основна маса промислової продукції Німеччини повинна була спрямовуватися в Радянський Союз, а, в свою чергу, СРСР повинен був за промислові товари розплачуватися сировиною.

Основними результатами дії плану Дауеса стали:

- стабілізація господарського життя країни та подолання інфляції;

- з 1926 р. розпочалося промислове піднесення, швидкими темпами розвивалася вугільна, хімічна, газова, електротехнічна галузі, обробка металів, масове поширення конвеєрної системи, модернізація промисловості;

- підвищення конкурентоспроможності німецької продукції на світовому ринку;

- повернення до золотого стандарту;

- зміцнення монополій: на перший план виходять трести і концерни;

- випередження Англії в експорті машин та індустріального устаткування;

- за період з 1924 по 1929 випуск промислової продукції збільшився в два рази і перевищив на 13 % рівень 1913 р.;

- зросла роль Німеччини не тільки у світовій торгівлі, а й у розвитку таких галузей, як хімія та електроніка;

- за 1924 – 1929 рр. виплатила 10,2 млрд золотих марок репарацій, причому за рахунок спеціальних облігацій німецьких залізниць і промисловості та підвищення непрямих податків;

- Німеччина стала займати перше місце в Європі і друге місце у світі після США за обсягом промислового виробництва.

Однак всі досягнення, які спричинило впровадження плану Дауеса, були зведені нанівець світовою економічною кризою 1929 – 1933 рр.

Слід зазначити, що на сьогодні не існує єдиної точки зору щодо причин світової економічної кризи, що отримала назву "Велика депресія". Але більшість економістів вважають, що Перша світова війна привнесла дисбаланс у виробничі відносини. Випуск великої кількості зброї та військової техніки призвів до концентрації виробництва, до порушення принципу перерозподілу прибутків між галузями промисловості. Одні галузі прогресували інші уповільнювали свій розвиток і навіть занепадали. Робітники не встигали перекваліфіковуватися, значна їх частина втрачала роботу. Посилили свої позиції монополії, які диктували ціни на сировину, продукцію тощо.

Неминучою за таких умов була анархія, вона й спричинила перевиробництво.

Першою країною, яку уразила світова економічна криза, була США. Та дуже швидко вона перекинулася на інші континенти: економіка багатьох країн світу опинилася на межі краху.

Першою ознакою "великої депресії" прийнято вважати різке падіння цін на акції на Нью-Йоркській фондовій біржі у жовтні 1929 р. Насамперед економічна криза охопила важку індустрію. Промисловість США було відкинута до рівня 1911 р. У 1933 р. кредитна система була повністю паралізована. Сільське господарство також зазнало значних втрат.

Економічна ситуація погіршувалася і завдяки діям уряду президента Г. Гувера, який виступав проти будь-якого втручання держави в економіку. Невмілі дії уряду спричинили соціальну кризу: розпочалися масові страйки, так звані "голодні" походи на Вашингтон безробітних, яким не надавалося ніякої допомоги з боку держави.

У зв'язку з економічною кризою у 30-х роках в індустріальних країнах почала підвищуватися роль держави в економіці і налагоджувалося державне регулювання. Одним з варіантів переходу до державного регулювання, програмування економіки був "Новий курс" – антикризова програма, яку запропонував Ф. Рузвельт коли прийшов до влади у 1932 році. Вивчаючи це питання теми, студентам слід докладно розглянути основний зміст та заходи цієї програми:

- в рамках банківської і фінансової реформи були проведені наступні заходи: було закрито на вісім днів всі банки і відкрито тільки ті, що були визнані "здоровими"; прийнято закон про розділення банків на інвестиційні і депозитні, які не могли вкладати довірені їм гроші в ризиковані операції; створено федеральну страхову корпорацію, яка страхувала великі вклади; припинено обмін купюр на золото, таким чином воно вилучалося з обігу; прийнято закон про заборону вивозу золота закордон і обов'язковий продаж громадянами золота державі;

- в рамках реформування промисловості було прийнято "Закон про відновлення національної промисловості", згідно з яким всі галузі промисловості були поділені на 17 груп і повинні були діяти в рамках "кодексу чесної конкуренції", в якому встановлювалися розміри виробництва, ціни, рівень заробітної плати робітникам та службовцям, розподілялися ринки збуту;

- в рамках реформування сільського господарства було прийнято "Закон про регулювання сільського господарства". Він передбачав підвищення

цін на сільськогосподарську продукцію, зменшення поголів'я тварин і посівних площ;

- для боротьби з безробіттям була впроваджена система суспільних робіт, яка передбачала будівництво автострад, мостів та інших державних споруд. Для безробітної молоді віком від 18 до 25 років створювалися трудові табори, в яких вони мали безкоштовне житло, форму, продукти харчування та одержували за працю долар/день.

У результаті таких дій вже у 1934 р. Сполученим Штатам вдалося подолати економічну кризу, а у 1939 році вони зайняли перше місце у світі з випуску промислових товарів, "оздоровилися" фінансово-кредитна система, сільське господарство, торгівля і вони знову стали світовим лідером.

Великобританія. У зв'язку з тим, що економічній кризі в Англії не попереджував бурхливий промисловий підйом, промислове виробництво тут скоротилося лише на 32 %, водночас у капіталістичному світі в цілому цей показник складав 44 %.

У період кризи в Англії посилюється процес монополізації економіки. Особливостями англійських монополій були колоніальний і міжнародний характер.

Особливості економічної політики в Англії в період Світової кризи можна визначити наступними положеннями:

- У 1931 році було створено "стерлінговий блок" (Великобританія та її колонії, Голландія, Скандинавські країни, Португалія, Греція), учасники якого домовилися в торгівлі між собою використовувати англійські фунти стерлінгів. У Лондоні зберігалися і валютні резерви країн "стерлінгового блока".

- Посилення політики протекціонізму: з одного боку, в 1932 році було введено 10 % мито на всі імпортні товари, а в деяких випадках воно могло бути збільшено до 100 % від вартості товару, а, з іншого боку, в 1932 році в Оттаві на конференції країн британської імперії, що отримали назву Британська співдружність націй, було прийнято рішення про введення преференцій, тобто знижених тарифів при торгівлі всередині Співдружності, і, в першу чергу, при торгівлі з Англією.

- Незначне посилення державного втручання в економіку країни, однією з особливостей якого була організація змішаних державно-капіталістичних компаній, які були підпорядковані державі.

- Англійська грошова одиниця стала обслуговувати майже половину світового товарообігу.

Після кризи в Англії розпочалася фаза підйому, який здебільшого був пов'язаний з гонкою озброєнь перед Другою світовою війною. Готуючись до війни, Англія в основному розвивала авіаційну та суднобудівну промисловість.

Слід зазначити, що під час Другої світової війни роль держави зростає, навіть створюється система державних органів для управління господарською діяльністю. Держава взяла на себе розподілення сировини, палива, енергії, робочої сили і забезпечувала усім цим, в першу чергу, великі компанії, які виконували держзамовлення. Деякі дрібні фірми були ліквідовані або підпорядковані великим компаніям для надання допомоги у виконанні воєнних заказів. Таким чином, під час війни держава стає головним замовником і споживачем промислової продукції. Але, незважаючи на зростання воєнної промисловості, металургія та вугільна галузь, що були її базою, скоротили своє виробництво. Слід також зазначити, що імпорт сировини і продовольства також зменшився, а експортна торгівля практично припинилася.

Франція. Економічна криза у Франції розпочалася пізніше ніж у інших країнах (у другій половині 1930 року), при цьому вона і закінчилася пізніше (1936 р.).

Після кризи розпочалася депресія, а потім незначне промислове пожвавлення, яке значною мірою було пов'язане з підготовкою до Другої світової війни. Якщо до кризи Франція була лідером за темпами зростання промислового виробництва, то після кризи вона втрачає свої позиції. Студенти повинні засвоїти, що основними причинами відставання промислового виробництва Франції від інших країн були наступні:

- переважання дрібних підприємств (особливо у легкій промисловості, що відігравала в цей період все ще панівну роль), які мали низький технічний рівень;

- дефіцит ресурсів, перш за все, вугілля, нафти, кольорових металів. Нестача ресурсів ускладнювала висування важкої промисловості на перший план в економіці Франції.

Сільськогосподарське виробництво в основному базувалося на дрібних селянських господарствах, що стало головною причиною застою у даній галузі економіки.

Слід звернути увагу на те, що відстаючи за темпами зростання в промисловості і сільському господарстві, Франція зберігає лідерство в сфері концентрації банківського капіталу. Разом з приватними банками, що займають

панівне положення, за ініціативою держави створюються напівдержавні банки, які повинні були сприяти розвитку господарства.

Для ліквідації наслідків затяжної депресії уряд встановив контроль над банком Франції та залізницею; націоналізував ряд галузей промисловості, в тому числі воєнну; підвищив зарплатню робітникам і службовцям; ввів 40-годинний робочий тиждень і двотижневі щорічні відпустки.

Напередодні Другої світової війни промислове виробництво Франції було на тому ж рівні, що й напередодні Першої світової війни. Сільськогосподарське виробництво теж не відзначалося значним зростанням.

У період Другої світової війни Франція стала економічним додатком Німеччини. Така ситуація сприяла зростанню державних витрат та інфляції, скороченню промислового і сільськогосподарського виробництва.

Німеччина. У зв'язку з тим, що Німеччина ще не повною мірою оправилася від наслідків Першої світової війни, економічна криза в цій країні проявилася в особливо гострій формі. За обсягом промислового виробництва Німеччина знову стала на 5-те місце в капіталістичному світі. Сільське господарство знаходилося також у важкому стані.

У Німеччині як і в інших країнах уряд намагався боротися з кризою, але ця боротьба мала здебільшого антинародний характер: було зменшено допомогу по безробіттю; в трудових таборах, де збирали безробітних був встановлений жорсткий воєнний режим. У результаті в країні виникла революційна ситуація. Для збереження стабільності в країні за ініціативою США план Дауеса було замінено планом Юнга, який було прийнято на конференції у січні 1930 р. у Гаазі. Основний зміст цього плану склали наступні положення:

- дострокове припинення окупації Рейнської області;
- скорочення загальної суми репарацій до 113,9 млрд марок (розмір річних платежів у середньому знижено до 2 млрд марок строком на 37 років);
- відміна репараційного податку на промисловість і скорочення оподаткування транспорту (репарації повинні були виплачувати не з прибутків промисловості, а з державного бюджету);
- ліквідація всіх форм і видів контролю над економікою і фінансами з боку США.

У 1931 р. Німеччина, яку підтримала США, посилаючись на економічну кризу, відмовилася від сплати воєнних репарацій, а в 1932 році на конференції в Лозанні сума репарацій була скорочена до 3 млрд марок, які треба було сплатити протягом 15 років.

У 1933 році до влади приходять нацисти на чолі з Гітлером. У цей період держава починає відігравати значну роль в економічному житті суспільства, складається тоталітарна модель регульованого капіталізму, особливостями якої були:

- значне втручання держави в економіку з використанням адміністративних методів регулювання;
- об'єднання всіх підприємств у галузеві картелі і підпорядкування їх Імперському міністерству господарства;
- прискорений розвиток військової промисловості, мілітаризація економіки;
- жорсткий контроль над ринком робочої сили, введення загальної трудової повинності;
- істотне обмеження свободи підприємництва;
- жорсткий контроль над зовнішньою торгівлею.

Для динамічного економічного зростання економіка Німеччини потребувала сировини, ринків збуту і родючих земель, які вона мала в недостатній кількості. До того ж вона прагнула воєнного і політичного реваншу за Першу світову війну. В цілому все це і стало основними причинами розгортання Другої світової війни.

Наступним етапом вивчення теоретичного матеріалу даної теми є розгляд особливостей розвитку економічної теорії в першій половині ХХ ст. Перш за все слід зазначити, що економічна теорія ХХ століття представлена наступними основними напрямками:

- неокласичний;
- інституціональний;
- кейнсіанський;
- неоліберальний;
- соціал-реформістський (соціал-демократичний);
- радянська економічна думка.

Історично першими є неокласичний і інституціональний напрямки.

Неокласичний напрямок є суб'єктивною школою в економічній науці, об'єктом досліджень якої була поведінка "економічної людини". Представники неокласицизму намагалися поєднати у своєму економічному аналізі теорії класичної школи політекономії з концепціями маржиналізму та теорією факторів виробництва Ж. Б. Сея.

Неокласичний напрямок панував у світовій економічній думці до 30-х років ХХ століття. Але ті процеси, що відбувалися в суспільно-економічному

житті, процес монополізації економіки і особливо криза 1929 – 1933 рр. спричинили крах неокласичної теорії.

Слід зазначити, що до значного послаблення позицій неокласичного напрямку призвели не тільки нові, названі вище, зрушення, що відбувалися в економіці. Також велику роль у цьому процесі відіграли розвиток в цей період кейнсіанської теорії та практики реалізації марксистської ідеї.

Однак така ситуація зовсім не означала відмови від неокласичної методології аналізу економічних явищ і процесів. Постають теорії, які мали на меті довести, що дія об'єктивних законів економічного розвитку, сформульованих неокласичною школою, триває і вони ні на що не зважаючи залишаються актуальними. До таких теорій можна віднести теорії монополії і конкуренції. Серед авторів концепцій недосконалої конкуренції слід назвати таких вчених-економістів, як Дж. Робінсон, Е. Чемберлен, Й. Шумпетер.

Суттєві зміни в неокласичному напрямку ознаменувала собою робота теорії економічного зростання. Студентам слід запам'ятати, що методологічною основою неокласичної теорії економічного зростання були головні постулати неокласиків, зокрема, теорія факторів виробництва, що бере початок від Сея, Міля, Кларка. Серед авторів моделей економічного зростання слід назвати таких вчених-економістів як Дж. Мід, Р. Солоу, Е. Денісон.

Інституціоналізм – це критичний напрямок економічної думки, який досліджує економічні проблеми в їх тісному зв'язку з соціальними, політичними, моральними, правовими та етичними проблемами. Слід зазначити, що основною причиною виникнення цього напрямку економічної науки є перехід капіталізму до монополістичної стадії, котрий супроводжувався значною централізацією виробництва та капіталу, що і спричинило соціальні протиріччя у суспільстві.

За деякими оцінками інституціоналізм виник наприкінці XIX століття і ознаменувала його появу публікація монографії Т. Веблена "Теорія бездіяльного класу" (1899 р.). Однак, слід звернути увагу, що період чіткого формування ідей і концепцій цього напрямку економічної теорії в одне ціле припадає все ж таки на 20 – 30-ті роки XX століття.

Термін інституціоналізм походить від латинського слова "*institutio*" (звичай, настанова) і близького до нього слова "інститут" (зовнішнє втілення "інституцій", закріплення їх у вигляді законів, установ, спілок).

До інститутів інституціоналісти відносили різноманітні категорії та явища (наприклад, держава, конкуренція, монополія, сім'я, підприємництво, профспілки, релігія тощо), що зумовлюють звичаї, етику, правові рішення, суспільну психологію і головне – еволюцію економіки. Тобто прихильники інституціоналізму інститутам надають вирішальну роль у суспільному розвитку.

У формуванні теоретично-методологічних основ інституціоналізму велику роль відіграли американські філософи Ч. Пірс, Дж. Дьюї та Ж. Леб, які були засновниками прагматизму, а також німецька історична школа. Інституціоналізм також увібрав у себе основані на математиці та математичному апараті маржинальні принципи економічного аналізу неокласиків, зокрема при виявленні тенденцій в розвитку економіки та змін кон'юнктури ринку.

Однією з особливостей інституціоналізму є те, що він не має єдиних теоретичних засад, а об'єднує прихильників цього напрямку методологія і критичне ставлення до ортодоксальної класичної і неокласичної теорій. Так зокрема, інституціоналісти виступають проти теорії економічної людини А. Сміта, вважаючи, що у своїх діях люди керуються не тільки егоїстичними, грошовими інтересами, а і факторами морального, етичного і психологічного порядку.

Інституціоналісти також виступають проти ідеалізації ринкової економічної системи, підкреслюють недоліки ринку і займаються пошуком шляхів їх подолання.

У рамках інституціоналізму виділяються три основні напрямки:

- 1) соціально-психологічний (технократичний) – засновник Торстейн Веблен;
- 2) соціально-правовий (юридичний) – засновник Джон Р. Коммонс;
- 3) кон'юнктурно-статистичний (емпірико-прогностичний) – засновник Уеслі Клер Мітчелл.

Вивчаючи інституціоналізм, студентам слід приділити особливу увагу економічним поглядам Веблена. Так, на його думку інститути, що є предметом економічної науки – це "результати процесів, які відбувалися в минулому, вони пристосовані до обставин минулого, а отже, не повною мірою відповідають вимогам теперішнього часу". Таким чином, постає необхідність оновлення інститутів відповідно до законів еволюції та "вимог теперішнього часу", тобто звичних способів мислення та загальноприйнятої поведінки.

Веблен вважав, що економічна поведінка людини залежить від норм поведінки, традицій, батьківських почуттів, духу суперництва, підсвідомих мотивів і под. Він вважав, що людину треба розглядати як особистість і досліджувати історичний розвиток суспільного середовища, в якому вона перебуває. Тому Веблен ставить завдання – розширити сферу дослідження за рахунок вивчення суспільної психології інстинктів, навичок і схильностей людей.

Виступаючи з гострою критикою капіталізму, Веблен не був його противником. Головним протиріччям капіталізму, за Вебленом, є протиріччя між індустрією та бізнесом, яке можна вирішити шляхом здійснення більшменш радикальних реформ. До індустріалів він відносив інженерно-технічну інтелігенцію, робітників та інших учасників виробництва, а до бізнесменів – фінансистів та крупних підприємців. Метою індустріалів є оптимізація та підвищення ефективності виробництва, збільшення багатства суспільства, а метою бізнесменів – отримання максимального прибутку.

Веблен ввів в науковий обіг поняття престижного споживання, яке отримало назву "ефект Веблена", останній характеризує ситуацію, коли зниження ціни на товар сприймається покупцем як погіршення його якості або втрату його "актуальності" чи "престижності" серед населення, і тоді цей товар перестає користуватися попитом. В іншому випадку, навпаки, об'єм покупок зі зростанням цін може збільшуватися.

На зміну неокласицизму прийшло кейнсіанство. Засновником цього напрямку економічної теорії був Джон Мейнард Кейнс, який на відміну від неокласиків, вважав, що держава повинна втручатися в процес економічного розвитку. Теорія Кейнса не тільки внесла нові підходи в теоретичне мислення, але й обґрунтувала практичні рекомендації, які в той час були конче потрібні.

Головною з умов виникнення теоретичної системи кейнсіанства була монополізація виробництва, в результаті якої ринкова система втратила здатність до саморегуляції. Практичним свідченням цього стала світова економічна криза 1929 – 1933 рр. та наступна депресія 30-х рр. У зв'язку з цими негативними явищами постала необхідність в посиленні ролі держави в економіці. Опублікувавши у 1936 році свою роботу "Загальна теорія зайнятості, процента і грошей" Джон Мейнард Кейнс став засновником нового напрямку в економічній науці, котрий обґрунтовує неможливість саморегулювання ринкової економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси. Студенти повинні розуміти, що на той час вчення Дж. М. Кейнса носило значний новаторський характер.

Так новаторським в економічному вченні Дж. М. Кейнса є надання переваги макроекономічному аналізу перед мікроекономічним підходом. Це зробило його засновником макроекономіки, як самостійного розділу економічної теорії.

Другою складовою економічного новаторства Дж. М. Кейнса є концепція про так званій "ефективний попит", тобто потенційно можливий та стимульований державою. Згідно з цією теорією платоспроможний попит визначає майбутні обсяги виробництва і забезпечується заробітною платою, прибутками, процентами і рентою. Слід зауважити, що обґрунтування цієї концепції здійснювалося на основі дії "психологічного закону". Сутність цього закону полягає в тому, що зі зростанням доходу збільшується і споживання, але меншою мірою, ніж збільшується дохід, оскільки зростає схильність до заощадження.

Серед економічних досягнень Дж. М. Кейнса особливої уваги заслуговує його концепція мультиплікатора інвестицій. Мультиплікатор інвестицій характеризує положення про те, що "коли відбувається приріст загальної суми інвестицій, то дохід збільшується на суму, котра у K разів перевищує приріст інвестицій".

На думку Дж. М. Кейнса державне регулювання охоплює три основні сфери: грошовий обіг та грошову політику, нагромадження капіталу та інвестування і реалізацію вироблених товарів. Ефективність державного регулювання, за Кейнсом, залежить від об'ємів коштів державних інвестицій, досягнення повної зайнятості населення, зниження та фіксування норми відсотку. У разі недостатності державних інвестицій вони повинні гарантуватися випуском додаткових грошей, а можливий дефіцит бюджету буде уникатися завдяки зростанню зайнятості та падінню норми відсотка.

Майже одночасно з кейнсіанством у 30-ті роки ХХ століття виник неолібералізм. Це напрямок економічної думки, який базується на ідеї пріоритету створення умов для необмеженої вільної конкуренції не всупереч, а завдяки певному втручанням держави в економічні процеси. Таким чином цей напрямок поєднує в собі теорії вільного ринкового господарства з теорією державного регулювання економіки.

Одною з характерних рис неоліберального напрямку є використання подвійної методології. Так для формулювання основ економічного ладу неолібералісти використовують неокласичний метод. Але вважаючи, що суспільне середовище суттєво впливає на взаємовідносини між економічною і соціальною сферою, вони використовують історичний метод для визначення конкретних форм цих взаємовідносин.

Фундаментом неолібералізму є два основні положення:

1) ринок як найбільш ефективна система господарювання, створює найкращі умови для економічного зростання;

2) свобода суб'єктів економічної діяльності має пріоритетне значення.

Заперечуючи державне втручання в економічний механізм саморегулювання представники неоліберального напрямку вважали, що держава повинна сприяти поверненню правил вільної конкуренції і забезпечити їх виконання всіма господарськими суб'єктами. Умови пріоритету приватної власності, свободи угоди і свободи ринків могли бути переглянуті державою лише в екстремальних випадках, таких як війна, стихійне лихо, катастрофа тощо.

Таким чином, основним завданням економічної науки, на думку неолібералістів, є моделювання раціональної економічної і соціальної політики держави.

Протидіючи кейнсіанським ідеям державного регулювання економіки, що обмежували систему вільної конкуренції, в деяких країнах були створені неоліберальні центри. Ці центри займалися розробкою альтернативних засобів державного втручання в економіку. Найбільш крупні центри знаходилися у Німеччині, Англії, Франції та Сполучених Штатах. Таким чином, в рамках неоліберального напрямку виникли наступні школи:

- англійська (лондонська) школа;
- німецька (фрейбуржська) школа (ордолібералізм);
- французька (паризька) школа (дирижизм);
- американська школа (монетаризм).

Завершити вивчення даного питання слід з'ясуванням особливостей кожної із наведених вище шкіл неолібералізму.

Питання для самодіагностики

1. Проаналізуйте економічні наслідки Першої світової війни. Як вони вплинули на економіку індустріально розвинутих країн Світу?

2. У чому полягає суть планів Ч. Дауеса та О. Юнга? Якими були їх причини і наслідки?

3. Охарактеризуйте особливості протікання світової економічної кризи 1929 – 1933 рр. у провідних країнах світу.

4. Назвіть реформи "Нового курсу" президента Ф. Рузвельта.

5. Охарактеризуйте "старий американський інституціоналізм": причини виникнення, предмет дослідження та основні напрямки.

6. У чому полягає новизна економічного вчення Дж. М. Кейнса у методологічному плані ?
7. Теоретична система та економічна програма Дж. М. Кейнса.
8. Визначте спільні риси та відмінності кейнсіанства і неокласицизму.
9. Історія виникнення, загальна характеристика та різноманіття теоретичних шкіл неолібералізму.
10. Досвід застосування неолібералів в економіці різних країн.

Тестові завдання

1. Хто є автором поняття "мультиплікатор інвестицій":

- а) Дж. М. Кейнс;
- б) М. Фрідмен;
- в) Дж. Робінсон;
- г) Дж. Коммонс?

2. Хто є засновником інституціоналізму:

- а) Дж. Коммонс;
- б) Т. Веблен;
- в) У. Мітчелл;
- г) Дж. Робінсон?

3. Який мирний договір, підписаний у 1919 р., офіційно завершив

Першу світову війну:

- а) Версальський договір;
- б) Лондонський договір;
- в) Амстердамський договір;
- г) Ліонський договір?

4. Коли відбувалася "Велика депресія":

- а) 1923 – 1926 рр.;
- б) 1926 – 1929 рр.;
- в) 1929 – 1933 рр.;
- г) 1933 – 1936 рр.?

5. Який план передбачав ліквідацію всіх форм контролю над економікою Німеччини і зниження суми репараційних виплат на 20 %:

- а) план Маршалла;
- б) план Юнга;
- в) план Дауеса;
- г) план Гувера?

6. Яким сферам Рузвельт приділяв найбільшу увагу з метою виведення держави з кризи:

- а) кредитування і торгівля;
- б) промислове і сільськогосподарське виробництво;
- в) кредитування і сільськогосподарське виробництво;
- г) промислове виробництво і торгівля?

7. Яку назву отримала французька школа неолібералізму:

- а) дирижизм;
- б) ордолібералізм;
- в) монетаризм;
- г) немає правильної відповіді?

8. Основним ідеологом англійської школи неолібералізму є:

- а) Ф. Хайск;
- б) М. Фрідмен;
- в) М. Алле;
- г) Л. Ерхард.

9. Яка країна стала світовим лідером після Першої світової війни:

- а) Англія;
- б) Франція;
- в) США;
- г) Італія?

10. В якому напрямку економічної думки отримав теоретичне обґрунтування "Новий курс" Рузвельта:

- а) неолібералізм;
- б) інституціоналізм;
- в) кейнсіанство;
- г) неокласицизм?

11. Для якої з країн були розроблені плани Дауеса і Юнга:

- а) Англія;
- б) Франція ;
- в) Німеччина;
- г) США?

12. Назвіть традиційне географічне "яблуко розбрату" між Францією і Німеччиною:

- а) провінція Шампань;
- б) Ельзас і Лотарингія;

в) Саарський вугільний басейн;

г) немає правильної відповіді.

13. План Дауеса – це:

а) програма послаблення умов Версальського миру для Німеччини, яка була розроблена США і підтримана Англією;

б) програма повоєнного відродження економіки США;

в) програма модернізації вугільної промисловості Великобританії;

г) програма повоєнного відродження економіки Франції.

14. Назвіть причини Другої світової війни:

а) локальні конфлікти в різних регіонах світу;

б) переділ вже розділеного світу між союзами найбільших монополістів;

в) реваншистські наміри фашистської Німеччини при сприянні Англії і США;

г) усі відповіді правильні.

15. Пріоритетними методами дослідження в інституціональній теорії були:

а) каузальний;

б) історико-економічний;

в) функціональний;

г) наукової абстракції.

Проблемні питання

1. Чому зовнішню політику Ф. Рузвельта історики назвали політикою "доброго сусіда"?

2. Чи можна вважати політику "Нового курсу" Ф. Рузвельта американським варіантом регульованого капіталізму?

3. Розкрийте зміст "кейнсіанської революції" в економічній теорії. Чому вона стала утворюючим фактором нового напрямку в економічній науці?

4. Чим відрізняються політика "Нового курсу" Ф. Рузвельта і економічна політика фашистської Німеччини?

5. Обґрунтуйте теоретичне і практичне значення кейнсіанства в світовій економічній думці.

6. Чому Т. Веблена називають американським Марксом?

7. Порівняльний аналіз "Нового курсу" та економічної політики фашистської Германії.

Проблемне питання. Чи можна вважати "Велику депресію" однією з причин Другої світової війни?

Приклад відповіді на проблемне питання. "Велику депресію" можна вважати однією з причин Другої світової війни, бо вона сприяла приходу до влади в Німеччині націонал-соціалістів на чолі з Гітлером, а в Італії поклала початок становленню фашизму.

Після встановлення нової влади основна увага була зосереджена на прискореному розвитку військової промисловості. За 1933 – 1938 роки військові витрати зросли з 620 млн до 15,5 млрд рейхсмарок.

Протягом 1933 – 1939 рр. нацистському керівництву вдалося через систему громадських робіт, розширення будівництва шосейних доріг, мостів, залізниць, літовищ, бомбосховищ, бункерів, резервних підземних цехів для старих і новостворюваних заводів ВПК тощо значно зменшити безробіття.

Німеччина набрала дуже швидких обертів, та все це потребувало сировини, ринків збуту і родючих земель, які вона мала не в достатній кількості. До того ж вона прагнула воєнного і політичного реваншу за Першу світову війну. В цілому все це і стало основними причинами розгортання Другої світової війни.

Проблемне питання. Чому Джона Кейнса називають рятівником капіталізму?

Приклад відповіді на проблемне питання. Значення його теорії полягає в тому, що Кейнс став рятівником капіталізму і направив розвиток капіталізму по новому шляху. Кейнс запропонував, щоб, з одного боку, уряд регулював економічне життя, а з іншого боку, зберіг в економіці ринкову конкуренцію і приватну власність. Такі ідеї викладені в його книзі "Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей", яка була опублікована в 1936 році. Його ідеї про розширення функцій уряду могли здатися економістам XIX століття страхітливим замахом на основи індивідуалізму, але саме ці ідеї дозволили зберегти ринок і приватну власність. Теоретичні погляди Кейнса склалися в період небезпечної кризи капіталізму. Концентрація і централізація капіталу породили перші великі корпорації, здатні монополізувати виробництво та галузеві ринки. З іншого боку, зміцнилися позиції профспілок, діяльність яких різко обмежувала ринкові процеси у визначенні заробітної плати. Тією чи іншою мірою, профспілки стали власноруч призначати заробітну плату робітникам, що знищувало економічний контроль підприємців над робітниками. Економічна система капіталізму

втратила гнучкість. Результатом стала найглибша криза перевиробництва 1929 – 1933 років, за ним пішла тривала депресія, яка тривала аж до початку Другої світової війни.

Темі есе

1. Вплив Першої світової війни на економічний розвиток провідних країн світу.
2. Проблеми реалізації програм економічного розвитку в міжвоєнний період (1918 – 1939 рр.).
3. Сутність репараційних планів Ч. Дауеса та О. Юнга. Їх причини та наслідки.
4. Загальна характеристика "старого американського" інституціоналізму: предмет дослідження, теоретичні напрямки та ідеї їх засновників.
5. Лондонська школа неолібералізму.
6. Теоретичні концепції Фрайбурзької школи ордолібералізму.
7. Чиказька школа монетаризму.
8. Французька (паризька) школа неолібералізму. Дирижизм.

Тема 10. Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина ХХ ст.)

- 10.1. Структурні зміни в економіці країн-учасниць Другої світової війни.
- 10.2. Загальна характеристика країн, що розвиваються.
- 10.3. Інтеграційні процеси у світовій економіці.

Ключові поняття: Друга світова війна, "план Маршалла", науково-технічна революція, кейнсіанська теорія, програма "нові рубежі", японське "економічне диво", концепція "соціального ринкового господарства", західнонімецьке "економічне диво", націоналізація, політика "дирижизму", індикативне планування, сировинна криза, "рейганоміка", "тетчеризм", деколонізація, країни, що розвиваються, нові індустріальні країни, інтеграція, транснаціональні корпорації, Європейський союз.

Література: основна [4; 6; 7; 12; 14; 17; 20; 25]; додаткова [43; 47; 50; 51; 55; 96].

Розпочинаючи вивчення наступної теми, студентам необхідно звернути увагу на те, що визначальний вплив на розвиток, як окремих держав, так і світової економіки в цілому в другій половині ХХ ст. здійснила Друга світова війна (1939 – 1945 рр.). Серед її економічних наслідків слід назвати наступні:

- значні людські втрати (загинуло більше 55 млн чол. та більше 100 млн чол. стали інвалідами);
- знищено національного багатства на суму більш ніж 316 млрд дол.;
- занепад країн Європейської цивілізації (особливо тих, на території яких велися воєнні дії): деформація структури виробництва, зниження рівня промислового і сільськогосподарського виробництва, дезорганізація роботи транспорту, фінансова дестабілізація, руйнування інфраструктурних споруд і житла, значне погіршення якості життя населення;
- руйнування механізму міжнародних валютних відносин;
- початок розпаду колоніальної системи;
- створення світової соціалістичної системи, що вступила в жорстке протистояння з капіталістичною системою. Таке протистояння ("холодна війна") здійснювало значний вплив на подальший розвиток країн Європи і світу в цілому;
- посилення економічної могутності США.

Слід зазначити, що післявоєнний розвиток світової економіки можна умовно розділити на два етапи. Перший етап розпочався після закінчення Другої світової війни і продовжувався до світової економічної кризи 70-80-х рр., а другий – 70-90-ті рр. ХХ століття. Виходячи з цього необхідно окремо розглянути особливості першого та другого етапів розвитку.

Перший етап можна охарактеризувати наступним чином:

- зростання ролі держави в економіці та формування змішаної моделі економіки: етатичний варіант (французька, англійська та японська моделі) і ліберальний варіант (американська та німецька моделі);
- проведення політичних економічних і соціальних реформ;
- удосконалення міжнародних валютно-фінансових і торгових відносин, у зв'язку з чим була затверджена Бреттонвудська валютна система (1944 р.) та підписана угода про тарифи і торгівлю (ГАТТ 1947 р.);
- розробка і реалізація програм відновлення та розвитку економік Європи та Азії на основі економічної допомоги з боку США;
- розгортання третьої науково-технічної революції;

- подальше поглиблення міжнародного поділу праці, інтернаціоналізація господарської діяльності, економічна інтеграція і створення нових міжнародних економічних інститутів, таких, як МВФ та міжнародний банк реконструкції та розвитку, які почали функціонувати у 1946 р.;

- деколонізація та створення десятків самостійних держав ("третій світ") на територіях колишніх колоній.

Вивчаючи дане питання, студентам слід запам'ятати, що однією з найбільш успішних програм відновлення економік країн Європи і Азії на основі економічної допомоги з боку США у другій половині ХХ ст. став "план Маршала" (1948 – 1951 р.). Основною метою цієї програми було забезпечення швидкого економічного відродження країн Європи, з одного боку, та оздоровлення американської економіки, з іншого боку. За допомогою реалізації цього плану США мали надію уникнути фінансової кризи та спаду виробництва за рахунок збільшення експорту товарів та послуг в країни Європи. Загальна сума фінансової допомоги у вигляді дотацій, позик, та фінансування поставок товарів під гарантії уряду США складала 17 млрд доларів. У рамках зазначеного вище необхідно розглянути умови надання допомоги та результати реалізації плану.

Серед основних умов надання фінансової допомоги за планом Маршала слід назвати наступні:

- відмова від націоналізації промисловості;
- надання повної свободи приватному підприємництву;
- зниження митних тарифів на американський імпорт;
- гальмування конкуруючих з США галузей європейської промисловості;
- поставки в США дефіцитних видів сировини;
- відмова від торгівлі з країнами соціалістичного табору;
- заохочення приватних американських інвестицій;
- витрата отриманих коштів на придбання обладнання і матеріалів у США та ін.

Серед основних результатів реалізації плану Маршала можна відзначити:

- відновлення економіки країн-учасниць програми;
- досягнення контролю над інфляцією;
- країни змогли виплатити зовнішні борги;
- підвищення конкурентоспроможності європейських товарів на зовнішньому ринку та значне розширення європейської зовнішньої торгівлі;
- відновлення та укріплення середнього класу в країнах Європи;

- американізація економік країн-учасниць;
- США звільнилися від надлишків "інфляційних доларів" та товарів, що не могли бути реалізованими на внутрішньому ринку та ін.

Продовжуючи розгляд даної теми студентам слід звернути увагу на те, що одним з основних чинників розвитку світового господарства у післявоєнний період стала третя науково-технічна революція. Серед основних досягнень третьої НТР слід назвати наступні: широке застосування електроніки та електронно-обчислювальних машин, тобто комп'ютерів, ядерної енергії та квантових генераторів (лазерів), реактивної техніки, полімерних матеріалів з заданими властивостями, генної інженерії тощо. НТР сприяла автоматизації виробництва, в результаті чого з'явився новий тип промислового виробництва, характерними для якого стали автоматичні лінії, цехи і навіть цілі підприємства.

Застосування електроніки, крапельне зрошення, хімізація, виведення за допомогою генної селекції особливо врожайних злаків ("зелена революція") сприяли значному піднесенню сільського господарства.

У ході третьої НТР наука стала безпосередньою продуктивною силою суспільства і завдяки революції індустріальна епоха почала змінюватися епохою інформаційною.

Подальше вивчення даної теми потребує розгляду ще одного з визначальних чинників економічного розвитку в післявоєнний період, яким стала інтеграція в різних її формах, розпочинаючи з зони вільної торгівлі до повної інтеграції в рамках Європейського Союзу.

Слід зазначити, що Другий етап післявоєнного розвитку світової економіки розпочинається світовою сировинною кризою (1973 – 1975 рр.), що здійснила значний вплив на подальший економічний розвиток розвинутих країн і світової економіки в цілому. На думку вчених, основною причиною цієї кризи став ціновий дисбаланс, що виник на світових ринках енергоресурсів та низки промислових товарів. Сировинна криза стала основою для появи стагфляції, яка дезорганізувала фінансово-кредитну систему країн, сприяла скороченню інвестицій та соціальних витрат, а також збільшенню дефіциту державних бюджетів. З метою боротьби з кризою індустріальні держави поступово обмежували імпорт нафти за рахунок використання енергозберігаючих технологій, розробки власних енергоресурсів, заміни нафти вугіллям або ядерним паливом. Криза примусила уряди провідних країн світу розпочати кардинальні реформи.

Наступним етапом вивчення даного питання є розгляд тенденцій економічного розвитку провідних індустріальних країн світу: США, Німеччини, Франції, Великобританії.

Як було зазначено вище, Друга світова війна укріпила позиції Сполучених Штатів Америки як світового лідера країн капіталістичного блоку. У післявоєнні роки в США продовжувала панувати етатична модель економіки. Основними напрямками економічних програм урядів США були вплив держави на економіку за допомогою важелів фіскальної і кредитно-грошової політики, регулювання руху основних макроекономічних показників. Економічна політика держави впливала на сукупний попит та споживання. Завдяки таким діям 1960-ті рр. відзначалися високими темпами економічного зростання, низькими темпами показника безробіття і досить стабільним рівнем інфляції. Однак, прискорення темпів економічного зростання за допомогою стимулювання сукупного попиту, дій уряду Л. Джонсона (реформи направлені на боротьбу з бідністю – програма "Великого суспільства" (1963 р.), війна у В'єтнамі (1965 – 1973 рр.)) сприяли розвитку інфляції, яка ще більше посилилася під впливом сировинної кризи.

У 1970-х рр. економічний стан США погіршився. У другій половині 1970-х рр. економіка США характеризувалася наступними показниками: спад виробництва; зниження темпів зростання продуктивності праці; високий рівень інфляції; зростання кількості безробітних, що призвело до появи стагфляції; структурна криза господарства; загострення валютної проблеми і міжнародної конкуренції; погіршення позицій США у світовій економіці. Економічна програма уряду Дж. Картера, яка передбачала активне втручання держави в економіку не змогла вивести США з нестабільного функціонування. У зв'язку з цим з'явилася необхідність переходу до нової економічної політики, яку запропонував новий уряд на чолі з Рональдом Рейганом (1981 – 1988 рр.). Необхідно звернути увагу, що основними напрямками даної політики були наступні:

- обмеження зростання урядових витрат з метою зменшення дефіциту державного бюджету та зниження інфляції;
- скорочення ставок федеральних податків і податків на підприємців, що повинно було призвести до збільшення заробітної плати і прибутку;
- послаблення регулюючих функцій держави щодо економічної діяльності;
- проведення стабільної грошово-кредитної політики, заснованої на принципах монетаризму, що передбачало жорсткий контроль над кількістю

грошей в обігу, з метою зниження темпів інфляції і стабілізації фінансового ринку.

Вивчаючи економічні наслідки політики Рейгана студенти спочатку повинні розглянути позитивні, а потім негативні. Серед позитивних слід зазначити:

- удосконалення і модернізація механізму державного регулювання соціально-економічної сфери, в його адаптації до інформаційної революції останньої третини ХХ ст.;

- тривалий період економічного зростання;
- зростання продуктивності праці;
- низький рівень інфляції;
- створення нових робочих місць;
- зниження рівня безробіття;
- скорочення податків;
- обмеження зростання урядового апарату;
- приплив у країну іноземних інвестицій;
- створення стимулів для розвитку підприємницької діяльності;
- підвищення рівня життя населення.

Негативні наслідки можна представити у вигляді наступних положень:

- зростання дефіциту федерального бюджету;
- збільшення величини державного боргу;
- зниження конкурентоспроможності американських товарів на світовому ринку;
- збереження зовнішньоторгового дефіциту;
- погіршення стану частини малозабезпеченого населення.

Слід зазначити, що на відміну від США, після Другої світової війни економіка Німеччини опинилася у надзвичайно важкому стані і потребувала негайного реформування. До того ж країна була поділена на дві частини: ФРН і НДР. І це визначало особливості її подальшого розвитку.

Архітектором реформ західної частини Німеччини (ФРН) став Людвіг фон Ерхард. Студентам необхідно дуже ретельно дослідити основні напрямки реформування:

- 21 червня 1948 р. розпочалася грошова реформа: місто рейхсмарки зайняла нова дойчмарка;

- 24 червня 1948 р. було прийнято рішення про реалізацію закону про "Основні принципи господарчої структури і політику цін після грошової реформи". Тобто ціни на більшість товарів стали вільними. Контроль

над цінами зберігався на основні продукти харчування, транспорт, основні види сировини, вугілля, сталь, чавун, квартирну плату та поштові послуги;

- у листопаді 1948 р. розпочалася робота над новим протикартельним законодавством, однак тільки у липні 1958 р. було прийнято "Закон проти обмеження конкуренції". Таким чином політика держави була направлена на широку підтримку малого та середнього бізнесу;

- у 1947 – 1949 рр. були проведені реформи в аграрній сфері: згідно з законом про земельну власність було проведене дроблення юнкерських господарств;

- держава підтримувала базові галузі, які відчували на собі економічні труднощі (електроенергетика, металургія, вугільна галузь).

Серед основних результатів реформ слід назвати наступні:

- грошова реформа дозволила дуже швидко подолати інфляцію;
- за період 1950 – 1960 рр. ВВП збільшився в три рази;
- на початку 1960-х рр. за обсягом промислового виробництва і експорту Німеччина вийшла на друге місце у світі;
- у 1961р. рівень безробіття складав 1%, а кількість робочих місць в 3 рази перевищувала кількість безробітних.

Із зазначеного вище студенти повинні знати, що Л. Ерхард почав реалізовувати концепцію соціально-ринкового господарства у 1948 р., яка і на сьогодні є офіційною доктриною економічної політики вже і об'єднаної Німеччини.

На відміну від Німеччини, після Другої світової війни у зв'язку з економічними і політичними проблемами у Франції діє так звана "дирижистська модель економіки". Дана модель характеризувалася наступними рисами: високий ступінь централізації прийняття рішень, державне фінансування відновлення потужностей у базових галузях промисловості, регламентування умов функціонування окремих сегментів економіки. У післявоєнні роки була проведена націоналізація енергетики, залізничного транспорту, низки промислових підприємств і банків, а також введення довгострокового планування (перший план – "план Монне" 1947 – 1950 рр.). По закінченні відновлювального періоду та у міру створення "загального ринку" відроджується дія ринкового механізму. Після трьох десятиліть швидкого економічного зростання у другій половині 70-х рр. Франція стикається з економічними проблемами. В такій ситуації уряд приймає рішення про скасування етатизації економіки і розширення лібералізації господарських відносин (IV "план Р. Бара"). Але в травні 1981р. до влади приходять уряд

лівої більшості. Основними пунктами реформування лівого уряду були: значне збільшення державного сектору в промисловості і банківській сфері і розширення функцій демократичного планування. Однак через рік такої політики стало зрозуміло, що такі реформи не принесуть позитивних результатів, тому уряд вирішив перейти до консервативної моделі розвитку.

Вивчаючи розвиток Англії у другій половині ХХ ст., слід звернути увагу на те, що після Другої світової війни починається розпад основи її економіки – британської імперії. Але Великій Британії вдалося зберегти досить сильні позиції в колоніях.

Під час вивчення даної частини питання особливої уваги заслуговує так звана політика "тетчеризму" – система державного регулювання економіки країни, що була розроблена та впроваджувалася урядом М. Тетчер.

Основними напрямками тетчеризму як політики можна вважати наступні:

- жорсткі заходи у боротьбі з інфляцією (скорочення державних витрат, апарату, соціальних програм та соціального захисту);
- підтримка приватного підприємництва, ініціативи, введення непрямого оподаткування;
- поетапна приватизація нафтової, авіакосмічної, суднобудівної та інших галузей промисловості;
- запровадження антипрофспілкових заходів (обмеження прав страйкуючих на пікетування, боротьба зі страйками, що були визнані незаконними і т. д.).

Заходи, запроваджені урядом Тетчер, привели до позитивних змін в економіці Великої Британії, але не знаходили підтримки серед виборців через свій непопулярний характер. Тому в 1990 р. Маргарет Тетчер подала у відставку. До влади прийшов уряд на чолі з Джоном Мейджором, який прагнув зберегти найкращі досягнення "тетчеризму", але ці інструменти вже не відповідали вимогам часу, і в 1997 р. на виборах у Великій Британії знову перемогли лейбористи.

Аналогічні ліберальні реформи, з урахуванням національної специфіки, проводилися у всіх індустріально розвинених країнах Європи. Вони створили умови для переходу цих країн на постіндустріальну стадію, дозволили їм зберегти провідні позиції в системі світового господарства.

Наступним етапом вивчення даної теми є розгляд загальної характеристики економіки країн, що розвиваються, які з'явилися в результаті розпаду

колоніальної системи. Процес деколонізації умовно поділяють на три етапи (три хвили). Протягом першого етапу (1945 – середина 1950-х рр.) звільнилися від колоніальної залежності країни Азії. На другому етапі (середина 1950-х – середина 1960-х рр.) відбувалася деколонізація Північної і Тропічної Африки. Третій етап (1975 – 1990 рр.) характеризувався завершенням деколонізації Південної Африки.

Слід зазначити, що одні молоді країни обрали шлях капіталістичного розвитку, а інші – "соціалістичну орієнтацію". Але у 1980-ті роки майже усі країни, що розвивалися некапіталістичним шляхом, потрапили у глибоку економічну і політичну кризу. Із посиленням кризових явищ у Радянському Союзі і після його розпаду багато країн "соціалістичної орієнтації" (Ангола, Мозамбік, Сомалі, Ефіопія та ін.) змінили свій курс і вступили на шлях економічної і політичної лібералізації.

За роки незалежності країни, що розвиваються, провели складні соціально-економічні перетворення, досягли певних успіхів у створенні основ національної економіки. Студентам слід звернути увагу, що серед країн, що розвиваються, виділилася група більш розвинених в економічному відношенні країн, що наблизилися за багатьма показниками до країн середнього і навіть високого рівня розвитку. Сюди можна віднести: в Америці – Бразилію, Аргентину, Мексику; в Азії – Сінгапур, Тайвань, Гонконг, Південну Корею; в Африці – ПАР. Їх ще називають новими індустріальними країнами (НІК). 1990-ті роки показали, що крім азійських НІК першої хвилі (Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур) з'являються НІК другого ешелону – Малайзія, Таїланд, Індонезія, і, у перспективі, третього – Туреччина, Філіппіни, Шрі-Ланка.

Проте переважній більшості з них не вдалося істотно скоротити відставання від промислово розвинених країн, вирішити багато гострих соціальних проблем. Більшість молодих незалежних держав внаслідок соціально-економічної і культурної відсталості перебувають у важкому положенні. Для більшості африканських країн, наприклад, характерна тенденція до зниження темпів економічного розвитку в останні десятиліття. Проблема відсталості цих країн посилюється підвищенням темпів зростання їхнього населення. Оскільки зростання виробництва не встигає за приростом населення, то дохід на душу населення знижується. На початку ХХІ століття економічна відсталість є головною проблемою африканських країн.

Наступним етапом вивчення даної теми є розгляд інтеграційних процесів у світовій економіці, що відбувалися у другій половині ХХ ст.

Одним з найуспішніших прикладів світових інтеграційних процесів є створення Європейського союзу. Враховуючи зазначене вище, наступним етапом вивчення даної теми є розгляд етапів європейської інтеграції:

- перший етап – зона вільної торгівлі. У 1951 р. з метою покращення позицій європейських економік на світовому ринку було утворено Європейське об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС), в яке увійшли Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург;

- другий етап – митний союз. У 1957 р. на базі Європейського об'єднання вугілля та сталі було створено Європейське економічне співтовариство (ЄЕС) та Європейське об'єднання з атомної енергії (Євроатом). Головним досягненням цього етапу було встановлення єдиного зовнішньоторгового тарифу та проведення єдиної торговельної політики стосовно країн, що не входили в це співтовариство;

- третій етап – загальний ринок. У 1958 р. для ЄЕС та Євроатома (а в 1967 р. приєдналося і ЄОВС) були створені Комісія (виконавчий орган), Рада Міністрів (законодавчий орган) та Європейський парламент (консультативний орган);

- четвертий етап – єдиний внутрішній ринок. У 1969 р. прийнято постанову про включення монетарної сфери в інтеграційні процеси. У 1971 р. країни-члени Європейського економічного співтовариства передали свої законодавчі повноваження співтовариству;

- п'ятий етап – економічний і валютний союз. Створюється єдиний економічний, валютно-фінансовий, правовий та інформаційний простір, незалежна система центральних банків на чолі з Банком ЄС. У 1979 р. оформлюється європейська валютна система з єдиною розрахунковою одиницею ЕКЮ, а у 1992 р. було підписано Маастрихтський договір, що створив умови для створення ЄС;

- шостий етап – Політичний союз. В рамках цього союзу передбачається перехід членів ЄС до загальної зовнішньої політики і загальної політики безпеки, введення єдиного громадянства, співробітництво в області правосуддя та внутрішніх справ, сфері культури, освіти, захисту прав та інтересів всіх громадян.

У 1980-ті рр. тенденції до регіональної інтеграції намітилися у відносинах держав Північної Америки – США, Канади, Мексики. З цим північноамериканським альянсом (НАФТА) активно співпрацюють Венесуела, Колумбія і ряд інших країн регіону.

Інтеграційні процеси з 1980-х рр. спостерігаються і у великому Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. У 1989 р. виникла Організація економічного співробітництва азіатсько-тихоокеанських держав, куди ввійшли Японія, Бруней, Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Філіппіни, Австралія, Гонконг, Китай і Нова Зеландія.

Слід зазначити, що до інтеграції країни підштовхує необхідність захисту національних інтересів в основному на ринках сировини, продовольства, енергетичних ресурсів, робочої сили і т.д.

Питання для самодіагностики

1. Які економічні наслідки Другої світової війни?
2. У чому полягає сутність та значення "плану Маршалла" для відбудови європейської економіки?
3. Які зрушення відбулися у галузевій структурі економіки провідних капіталістичних країн під впливом НТР?
4. Чим була обумовлена економічна могутність США у повоєнному світі?
5. Проаналізуйте чинники, що сприяли "економічному диву" Японії та Німеччини.
6. Розкрийте сутність теорії "соціального ринкового господарства".
7. Охарактеризуйте розвиток економіки Франції у другій половині ХХ ст. Що таке політика "дирижизму"?
8. Назвіть особливості розвитку британської економіки у другій половині ХХ ст.
9. Які причини світових криз 1970 – 1980-х років?
10. Як змінилася економічна політика провідних капіталістичних країн у останній чверті ХХ ст.? Розкрийте зміст і проаналізуйте наслідки "рейганоміки" та "тетчеризму".
11. Назвіть основні групи країн, що розвиваються.
12. Які соціально-економічні проблемами постають перед країнами, що розвиваються?
13. Назвіть нові індустріальні країни. Розкрийте стратегію їхніх економічних програм.
14. Назвіть основні центри економічного суперництва світового господарства.
15. Яке значення ТНК у сучасній світовій економіці?
16. Які основні етапи європейської інтеграції?

Тестові завдання

1. Після Другої світової війни розпочалося відродження господарств розвинених європейських країн шляхом:

- а) американізації світової валютної системи;
- б) імпорту американських товарів;
- в) широкомасштабного кредитування;
- г) інвестування відбудовчих процесів;
- д) перебудови індустріальних структур;
- е) розвитку світової торгівлі.

2. План Маршалла – це:

- а) американізація світового господарства;
- б) програма відбудови і розвитку Західної Європи після Другої світової війни;
- в) відбудова економіки США після Другої світової війни;
- г) сприяння розвитку вільного підприємництва;
- д) заохочування приватних американських інвестицій;
- е) надання військової допомоги США європейським країнам.

3. Зміни у галузевій структурі світового господарства у другій половині ХХ ст. полягали у:

- а) збільшенні питомої ваги сільського господарства у США і зниженні питомої ваги промисловості у Західній Європі;
- б) збільшенні частки сфери послуг у провідних країнах світу;
- в) зменшенні частки промисловості у Західній Європі, США, Японії;
- г) зменшенні абсолютних та відносних показників обсягів виробництва сільськогосподарської продукції у розвинених країнах.

4. Теорія "соціального ринкового господарства" Л. Ерхарда передбачає:

- а) вільну конкуренцію з елементами державного регулювання;
- б) чистоту ринку;
- в) відмову від державного регулювання економіки;
- г) особисту ініціативу підприємців;
- д) монополізацію економіки.

5. Економічні реформи Л. Ерхарда не передбачали:

- а) підтримання конкурентного середовища;
- б) проведення грошової реформи;
- в) вільного ціноутворення;
- г) недопущення безпідставного завищення цін;

д) стимулювання приватних інвестицій за допомогою державної політики;

е) зниження імпортного мита.

6. Економічна модель країн Європейського континенту після Другої світової війни:

а) орієнтована на соціальне ринкове господарство з більшою, ніж у США участю в економіці корпоративних структур і держави;

б) олігархічна структура розподілу ринку;

г) планове управління економікою;

д) менш ефективно, ніж у США, використання наукового потенціалу;

е) незначні масштаби і вузький внутрішній ринок.

7. Програма економічної стабілізації Японії Дж. Доджа передбачала:

а) земельну реформу;

б) ліквідацію дзайбацу;

в) інтернаціоналізацію виробництва;

г) бюджетну реформу;

д) структурну перебудову економіки.

8. У якій країні отримало широкого застосування індикативне планування:

а) Англія;

б) Франція;

в) ФРН;

г) США?

9. Економічний курс "голлізму" у Франції – це:

а) створення великих корпорацій;

б) швидкий розвиток усіх галузей промисловості, її структурна перебудова;

в) концентрація виробництва;

г) використання досягнень науково-технічної революції;

д) адміністративні методи втручання в економіку;

е) немає правильної відповіді.

10. Сутність "тетчеризму" в Англії:

а) стимулювання розвитку приватного бізнесу;

б) стимулювання розвитку державного підприємництва;

в) скорочення витрат на соціальні потреби населення;

г) планове управління економікою;

- д) приватизація державних підприємств;
- е) урізання влади профспілок.

11. Що стало головною причиною світової кризи середини 1970-х рр.:

- а) розбалансованість економіки у зв'язку з новим етапом НТП;
- б) різке підвищення цін на паливно-енергетичні ресурси та сировину;
- в) послаблення ринкової саморегуляції економіки;
- г) надмірне державне втручання в економіку.

12. Економічними наслідками розпаду колоніальної системи є:

- а) прискорення процесу індустріалізації у країнах, що розвиваються;
- б) значне підвищення цін на нафту і газ;
- в) збільшення бідності та економічної нерівності;
- г) економічна інтеграція країн Західної Європи.

13. Характерні риси економічного розвитку країн, що розвиваються:

- а) низький рівень продуктивних сил;
- б) багатокладність економіки;
- в) самостійність економічного і політичного розвитку від світового господарства;
- г) ключові позиції в економіці посідає іноземний капітал

14. В якому році була затверджена Бреттон-Вудська валютна система:

- а) 1943 р.;
- б) 1944 р.;
- в) 1945 р.;
- г) 1946 р.?

15. В якому році почали своє функціонування МВФ і Світовий банк:

- а) 1943 р.;
- б) 1944 р.;
- в) 1945 р.;
- г) 1946 р.?

16. Яка країна використала економічну кон'юнктуру, що склалася після Другої світової війни, для збагачення та зміцнення світових позицій:

- а) Швейцарія;
- б) США;

- в) Японія;
- г) СРСР?

17. Чим була викликана необхідність здійснення плану Маршала зі сторони США:

- а) США хотіли мати в Європі гідних партнерів;
- б) стан європейської економіки негативно впливав на світову економіку;
- в) фінансово-економічними потребами країн Західної Європи;
- г) правильна відповідь відсутня?

18. Основні цілі створення "Спільного ринку" (1957 р.) були такими:

- а) об'єднання декількох країн для спільного досягнення більш високого рівня розвитку національних економік;
- б) створення загальноєвропейського альянсу з метою протистояння американській світовій гегемонії;
- в) створення митного союзу декількох держав як етапу на шляху формування "Сполучених Штатів Європи";
- г) правильна відповідь відсутня.

19. Автором "німецького економічного дива" був:

- а) Дж. Маршал;
- б) Дж. М. Кейнс;
- в) Л. Ерхард;
- г) Й. Шумпетер.

20. Назвіть період дії плану Маршалла:

- а) 1946 – 1951 рр.;
- б) 1948 – 1951 рр.;
- в) 1950 – 1953 рр.;
- г) 1951 – 1954 рр.

21. Який характер носила світова економічна криза 1973 – 1975 рр.:

- а) фінансовий;
- б) сировинний;
- в) валютний;
- г) правильної відповіді немає?

Проблемні питання

1. У чому полягають відмінності розвитку світової економіки у післявоєнний період порівняно з довоєнним?

2. Що стало причиною створення органів світового економічного регулювання? Поясніть на прикладі МВФ і МБРР.

3. Проаналізуйте особливості економічної моделі країн Західної Європи.

4. Дайте порівняльну характеристику "економічного дива" у Німеччині та Японії.

5. Які передумови формування постіндустріального суспільства склалися у розвинених країнах у другій половині ХХ ст.?

6. Визначте причини "економічного дива" в Німеччині у 50 – 60-х рр. ХХ ст. Чи можна реформи Л. Ерхарда застосувати в сучасній Україні?

7. Чи можна вважати "німецьке економічне диво" варіантом становлення соціально-орієнтованої ринкової економіки?

Проблемне питання. У чому полягає сутність, основна мета та значення "Плану Маршалла"?

Приклад відповіді на проблемне питання. Після Другої світової війни Сполучені Штати виявилися єдиною з найбільших індустріальних держав, економіка якої не піддалася руйнуванню. Завдяки цьому США на багато років вперед змогли закріпити за собою місце світового економічного лідера. Тоді ж і долар став головною світовою резервною валютою, що дало Сполученим Штатам виняткові можливості на десятиліття вперед. Але успішній американській економіці конче потрібні були ринки збуту, і у зв'язку з цим економічне відновлення Європи було життєвою потребою великого американського бізнесу, що і стало фактичною метою "Програми відновлення Європи".

"План Маршалла" відіграв істотну роль у відновленні європейських країн. План передбачав надання допомоги Європі за умови використання коштів для зростання виробництва та фінансової стабілізації, співпраці з іншими країнами в зниженні торговельних бар'єрів, а також поставок у США дефіцитних матеріалів, збереження та заохочення приватних американських інвестицій.

Більше 2/3 з суми, виділеної США європейським країнам, у підсумку було витрачено на закупівлі американських товарів. Структура поставок на дві третини складалася з продовольства, палива і добрив, і близько третини імпорту припало на сільськогосподарську продукцію, а саме на американське борошно. Зрештою, вагома частина грошової допомоги за "планом Маршалла" повернулася назад в США.

Таким чином, відновлюючи Європу, США інвестували у власний подальший розвиток, тому згідно з умовами "плану Маршалла" виділені гроші

йшли не на "латання дірок" у бюджеті, а на закупівлю промислової та сільськогосподарської продукції. Завдяки "плану Маршалла" США закріпилися на європейському ринку, позбулися надлишків продукції всередині країни, а також збільшили обсяг інвестицій в економіку європейських країн.

Проблемне питання. Як відрізнялась економічна модель країн Європейського континенту від американської?

Приклад відповіді на проблемне питання. Економічна модель країн Європейського континенту суттєво відрізнялась від американської:

1. Країни цього регіону були орієнтовані на соціальне ринкове господарство з більшою, ніж у США участю в економіці корпоративних структур і держави.

2. Існувала значно більша соціальна захищеність працівників і службовців. У Європі значного поширення набули колективні договори між працівниками і фірмою без вимоги про індексацію. США активно втілювали нові, більш ефективні технології, звільняючи працівників. Проте економічне зростання, яке забезпечувалося цими технологіями, давало змогу створювати більше робочих місць. Тому наприкінці 90-х років рівень безробіття у США був навіть нижче рівня так званої "ефективної зайнятості", який відповідно до кривої Філіпса становить 5 % (у березні 1999 р. він становив 4,2 %, що було найменшим показником за останні 29 років). У Європі водночас рівень безробіття досяг 15 % .

3. Значно менш ефективне використання наукового потенціалу, оскільки кожна країна намагається сама виробляти наукомістку продукцію. Тому масштаби європейських компаній менші за американські.

4. Значно менш ефективні, порівняно з американськими, наукові дослідження, бо вони часто дублюються у сусідніх країнах. Крім того, кошти в основному витрачаються на фундаментальні дослідження, прикладні ж значною мірою стосуються розробок у традиційних галузях. Тому економіка Європи в основному виробляє традиційні товари та послуги індустріальної епохи. У передових наукомістких галузях європейські країни не можуть скласти конкуренцію США.

5. Висока частка держави в економіці. Державні витрати становлять близько 50 % ВВП у західноєвропейських країнах, що свідчить про обмеженість конкуренції, особливо у країнах ЄС.

6. Більшість розташованих у Західній Європі країн має незначні масштаби і порівняно вузький внутрішній ринок, що визначило експортну орієнтацію їхньої економіки. Спочатку вони будували відносно відкриту економіку,

що відповідало етапу відкритого, а не замкнутого постіндустріального суспільства.

Темі есе

1. Динаміка та структурні зміни світового господарського розвитку другої половини ХХ ст.
2. Інтеграція та економічне суперництво в сучасному світі.
3. Економічний розвиток "нових індустріальних держав".
4. Регіональна міжнародна економічна інтеграція і формування ЄС.
5. Міжнародні транснаціональні корпорації та їх значення у формуванні світової економіки.
6. Країни, що розвиваються: їх значення, диференціація та перспективи.

Тема 11. Світове господарство та основні напрямки економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

11.1. Динаміка та структурні зміни світового господарського розвитку кінця ХХ – початку ХХІ ст.

11.2. Еволюція ринкової економічної теорії на сучасному етапі.

Ключові поняття: інформаційно-технологічна революція, інформаційне суспільство, постіндустріальне суспільство, економіка знань, глобалізація, економічна глобалізація, економічна інтеграція, транснаціональна корпорація, Європейський Союз, НАФТА, МЕРКОСУР, група країн G7, група країн G20, "нові індустріальні країни", "залишок" Солоу, людський капітал, інтелектуальний капітал, соціальний капітал, неінституціоналізм, теорема Коуза, екстерналії, "неокласичний синтез", "соціалізація капіталізму", "дифузія" власності, "революція доходів", "управлінська" революція.

Література: основна [4; 8]; додаткова [82; 83; 96].

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується становленням глобальної економічної системи, для якої характерне "розмивання" національних

кордонів і поглиблення не лише економічних відносин між країнами, але й політичних, правових, соціальних і культурних зв'язків. Студентам необхідно самостійно розглянути переваги і недоліки глобалізаційних процесів, а також визначити принципові відмінності у наслідках глобалізації для різних груп країн (розвинутих країн світу, постсоціалістичних країн, а також для країн, що розвиваються).

Однією з визначальних ознак сучасного етапу розвитку світової цивілізації є інтеграційні процеси у світовій економіці, тобто економічне зближення економік різних країн світу. Найбільш відомими об'єднаннями є Європейський Союз, до складу якого на даний час входять 28 країн (Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Хорватія, Фінляндія, Франція, Чехія, Швеція). НАФТА – це Північно-американська зона вільної торгівлі, до складу якої входять США, Канада і Мексика. МЕРКОСУР – це регіональний блок латиноамериканських країн, до складу якого входять Бразилія, Аргентина, Парагвай, Уругвай, а також асоційовані члени – Болівія та Чилі; Андське угруповання, до складу якого входять Болівія, Чилі, Колумбія, Еквадор, Перу, Венесуела; АСЄАН – Асоціація країн Південно-Східної Азії, до складу якого входять Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, Бруней, В'єтнам, Лаос, М'янма, Камбоджа (з 1997 р. – АСЄАН+3: Японія, Китай, Південна Корея). В сучасному економічному світі існує і тенденція і "розбігання" країн, сутність якої студентам необхідно розглянути самостійно.

Ще однією ознакою розвитку сучасного економічного світу в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. є посилення ролі інформаційних і комп'ютерних технологій, що в науці отримало назву "інформаційно-комп'ютерної революції". Результатом цієї "революції" стало зростання ролі науки і техніки в економічному розвитку країн, що стало основою економічного піднесення "нових індустріальних країн".

Сучасний економічний світ характеризується нерівномірним економічним розвитком. Залежно від рівня економічного розвитку можна виділити декілька загальних груп: розвинуті країни, "нові індустріальні країни", постсоціалістичні країни, а також країни, що розвиваються. Більшість розвинутих країн входять до групи G7 (США, Канада, Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія та Японія). Структуру групи країн G20 студенти мають

вивчити самостійно. Постсоціалістичні країни – це країни, що роблять перехід від адміністративно-командної до ринкової системи і впроваджують демократичні транзити. До цієї групи можна віднести країни Центральної і Східної Європи (країни колишнього СРСР, країни колишньої Югославії, Польщу, Чехію, Словаччину, Болгарію, Румунію, Угорщину, Албанію), а також В'єтнам і Китай. Країни, що розвиваються, – це країни, що отримали незалежність у другій половині ХХ ст., зокрема у 1945 р. – Корея, Індонезія, В'єтнам, 1946 р. – Йорданія, Філіппіни, 1948 р. – Шри-Ланка, 1950 – Індія, 1952 р. – Єгипет, 1956 р. – Бангладеш, Марокко, Туніс, 1962 р. – Алжир, 1971 р. – Бангладеш, 1973 р. – Багамські острови, 1990 р. – Намібія.

Окрему групу складають "нові індустріальні країни", які також є "звільненими" країнами, але за дуже короткий час (20-40 рр.) змогли пройти шлях індустріального становлення і досягти високих економічних результатів. Це Південна Корея, держави-"дракони" (Гонконг, Сінгапур, Тайвань), держави-"тигри" (Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Індонезія), країни Латинської Америки (у 1990 рр. – Бразилія, Аргентина, Мексика, проте з 2000 р. ці країни перестали відноситися до НІК). Основу економічного успіху НІК стало фінансування науки, створення "наукових парків", трансфер зарубіжних технологій і експорт високотехнологічної продукції.

Також студентам необхідно знати, що в сучасній науці існує декілька підходів до прогнозування ролі і значення країн у 20-30-ті рр. ХХІ ст.: песимістичний (алармістський) та оптимістичний. З їх сутністю і специфікою студентам необхідно ознайомитися самостійно.

Посилення ролі інформаційних і комп'ютерних технологій, зокрема Інтернету, формування економічних і фінансових центрів (США, ЄС, Китай), локалізаційні й інтеграл процеси в сучасній світовій економіці обумовили специфіку сучасної економічної думки. В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. економічна думка представлена неокласичною школою, неавстрійською школою, неоінституціональною теорією, а також теоріями економіки країн, що розвиваються.

У кінці 80-х рр. ХХ ст. домінуючу роль в західній економічній науці відігравала неокласична школа, що була представлена сучасним монетаризмом, "економікою пропозиції" і "теорією раціональних очікувань". Розвиваючи класичні ідеї, економісти-неокласики акцентували свою увагу на необхідності "відкритих ринків", лібералізації цін, широкій приватизації та інституціональній перебудові. Тим не менш, економічні погляди

неокласиків характеризувалися певною специфікою і своєрідністю. Наприклад, сучасні монетаристи (Дж. Тобін, М. Монте) вважають, що важливе значення для стабільного функціонування економічної системи має не кількість грошової маси, а процеси кредитування. Високо оцінюючи роль і значення монетарної політики в системі державного управління, сучасні монетаристи основним інструментом державного регулювання економіки вважають операції на відкритому ринку (динамічні, які застосовуються для збільшення (або зменшення) пропозиції грошей за умови, що інші чинники не впливають на масу грошей; захисні, як полягають у підтримці пропозиції грошей на незмінному рівні в умовах впливу на масу грошей інших факторів). Окрім того, сучасні монетаристи виступають за "відкриття" ринків для іноземних інвесторів. Важливо, що пропозиції сучасних монетаристів у кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. були успішно застосовані на практиці азійськими країнами (Гонконгом, Сінгапуром, Таїландом), що дозволило їм досягти високих економічних результатів і увійти до групи "нових індустріальних країн (НІК)". Специфіку наукових ідей представників "економіки пропозиції" і теорії "раціональних очікувань", а також сутність "неокласичного синтезу" П. Самуельсона студентам слід розглянути самостійно.

На початку 90-х рр. ХХ ст. у США виникла нова інституціональна теорія (або неоінституціоналізм). Як і представники "старого" інституціоналізму (кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.), неоінституціоналісти велику вагу приділяли неекономічним факторам: соціальним, демографічним, політичним, правовим, культурним. Студентам необхідно запам'ятати, що в межах неоінституціоналізму прийнято виділяти теорії трансформації суспільства, теорію прав власності і теорію суспільного вибору.

Теорії трансформації суспільства поєднують у собі теорії "соціалізації капіталізму" (або "дифузії" власності), теорію "управлінської" революції і теорію "революції доходів". На сучасному етапі теорії "соціалізації капіталізму" розвивають М. Надлер, С. Чейз. Основу цих теорій складає теза про те, що в сучасних умовах необхідним є "розпорошення" (розподіл) великої приватної власності і акціонування підприємств. Теорію "управлінської" революції розвивають американські економісти Дж. Бернхем, П. Друкер та ін. Основою цих теорій є твердження про те, що у зв'язку з процесами акціонування роль капіталістів (власників підприємств) поступово слабшає (або й зовсім зникає). Натомість зростає роль найманого управлінського

персоналу – менеджерів, які керуються не мотивами максимізації прибутку, а необхідністю задоволення суспільних проблем. Теорію "революції доходів" у сучасній науці розвивають К. Боулдінг, М. Сальвадорі, Е. Хансен та ін. Вони стверджують, що в розвинутих економіках світу в кінці 90-х рр. XX ст. відбулися кардинальні зміни в розподілі доходів, що дозволило зменшити асиметричність в отриманні доходів власниками підприємств і найманими працівниками.

Засновником теорії прав власності вважається Р. Коуз – американський економіст, Нобелівський Лауреат 1991 р. Основна робота Р. Коуза – "Природа фірми", у якій він ввів поняття "трансакційних витрат" (витрат за користування ринковим механізмом) і "екстерналій", а також сформулював "теорему Коуза". Основними положеннями цієї теореми є наступні: екстерналії виникають лише тоді, коли права власності визначені не досить чітко; ліквідації екстерналій передбачає виникнення нових прав власності; якщо трансакційні витрати є позитивними, то розподіл прав власності починає впливати на ефективність і структуру виробництва.

На початку XXI ст. неоінституціоналісти досліджують вплив окремих статей державних витрат на темпи економічного зростання країни. На думку К. Коломбієра, державні витрати на транспортну інфраструктуру, реформування судової системи та оборону країни сприяють економічному зростанню країни. А відомі американські вчені А. Аїз та Ф. Пуейо розробили економетричну модель оптимізації державних витрат з урахуванням цільових індикаторів економічного зростання. В результаті вони виявили сталий позитивний зв'язок між державними видатками на охорону здоров'я і темпами економічного зростання країни. Даний взаємозв'язок, на думку Аїза та Пуейо, обумовлений збільшенням тривалості життя населення, що є джерелом збільшення приватних заощаджень, які, у свою чергу, є важливим джерелом економічного зростання країни.

Теорія суспільного вибору представлена моделями взаємної підтримки Г. Туллока, модель лобювання Г. Бекера і теорія виникнення об'єднаних інтересами груп М. Олсона. Так, згідно з моделлю Г. Туллока, практика логролінгу ("торгівлі голосами") може здійснюватись у відкритій формі (під час голосування у парламенті) або в прихованій формі (у разі об'єднання передвиборчих програм різних груп або схвалення пропозицій у загальному пакеті). У разі, якщо утворюється так звана "карусель обміну голосів", може виникнути невпинне й необґрунтоване збільшення державних

витрат. Натомість модель лобювання Г. Бекера у якості передумов зростання державних витрат визначає тиск (і контриск) різних лобювальних груп, спрямований на отримання розподільчих вигод. Зокрема, Бекер вважає, що надання суспільних послуг є певною мірою результатом боротьби у сфері субвенціонування й оподаткування. Водночас, згідно з теорією виникнення об'єднаних інтересами груп М. Олсона, якщо існує сталий позитивний зв'язок між кількістю організованих груп і кількістю вдалих операцій з "обміну голосами", державні витрати матимуть тенденцію до зростання. А у випадку, якщо будуть зруйновані існуючі інститути і розпустяться об'єднані інтересами групи, державні витрати матимуть тенденцію до зменшення.

Теорії економіки країн, що розвиваються (або країн "третього світу"), концентрують свою увагу на вирішенні проблем країн, що отримали незалежність лише у другій половині ХХ ст. і отримали можливість самостійно обирати шлях подальшого економічного розвитку. Це концепції Г. Мюрдаля, Е. де Сото, У. Льюїса, Х. Лейбенстайна. Перуанський вчений Е. де Сото є автором роботи "Інший шлях. Невидима революція в третьому світі", яка була опублікована у 1989 р. і спричинила своєрідну "революцію" у визначенні ролі та значення тіньової економіки в країнах, що розвиваються. Під тіньовою економікою Е. де Сото розумів процес виникнення дрібного підприємництва в країнах "третього світу". Проаналізувавши умови ведення підприємницької діяльності в Перу, де Сото дійшов висновку, що він є вкрай бюрократизованим і непрозорим. В результаті легальний сектор економіки "третьох країн" є сферою вкладання великих капіталів, а дрібні підприємці "виштовхуються в тінь". Сутність інших теорій економіки країн, що розвиваються ("азійської драми" Мюрдаля, "хибного кола злиденності" Лейбенстайна) студентам слід розглянути самостійно.

Окрему групу сучасних економічних теорій становлять теорії економічного зростання, які досліджують екзогенні та ендогенні фактори економічного зростання. Розгляд цієї групи теорій студентам доцільно розпочати з підходів Дж. Міда та Р. Лукаса. Далі можна перейти до вивчення моделі Р. Солоу (Нобелівський Лауреат 1987 р.). На думку Солоу, факторами економічного зростання є рівень капіталоозброєності, приріст населення та темп технічного прогресу в країні. Також студентам слід вивчити сутність так званого "залишку Солоу".

У подальшому до факторів економічного зростання почали відносити і людський капітал – знання, вміння та навички людей, які у ринковій

економіці можуть принести їх дохід. Зокрема, такої точки зору дотримуються американські вчені П. Ромер, Н.-Г. Менк'ю та Д.-Н.Уейл, які є авторами спільної монографії "Емпірика економічного зростання", що була опублікована у 1992 р. Ці вчені довели, що різниця у рівні розвитку країн спричинена відмінностями у рівні розвитку людського капіталу. У 1997 р. інший американський вчений Р. Барро статистично довів залежність між темпами економічного зростання від рівня освіти. Причому ефективність від якості навчання є набагато вищою, ніж кількість років навчання. На початку XXI ст. теорія людського капіталу збагатилася і доповнилася ідеями важливості інтелектуального і соціального капіталу в економічному розвитку країни. Слід враховувати і те, що в сучасних умовах саме інформація і знання стають визначальним фактором виробництва, що забезпечує економічне зростання і економічний розвиток країни.

Питання для самодіагностики

1. Які фактори обумовили інформаційно-технологічну революцію в кінці XX – на початку XXI ст.?
2. Які країни є лідерами в сучасній світовій економіці? Які з них належать до групи G7?
3. Які країни належать до "нових індустріальних"? Які фактори обумовили їх економічне піднесення в кінці XX – на початку XXI ст.?
4. Які існують глобальні прогнози розвитку світової економіки? Який з цих підходів дотримується К. Кісінджер?
5. Якими напрямками представлена світова економічна думка на етапі інформаційно-технологічної революції?
6. У чому полягає сутність теорії "революції доходів"? Які вчені розробляли цю теорію в кінці XX – на початку XXI ст.?
7. Яким проблемам присвячена основна робота М. Алле "Економічне зростання та інфляція"?
8. У чому полягає сутність теорії "конвергенції" Я. Тінбергена?
9. Які рекомендації давав П. Самуельсон щодо ролі держави в економіці?

Тестові завдання

1. Термін "глобалізація" був вперше введений:

- а) Т. Левітом;
- б) К. Марксом;

- в) Дж. Кейнсом;
- г) М. Фрідменом.

2. Наслідком(ами) глобалізації є:

- а) формування світового фінансового ринку;
- б) поширення діяльності ТНК;
- в) посилення "відкритості" національних економік;
- г) усі відповіді правильні.

3. Економічна політика Б. Клінтона (90-ті рр. ХХ ст.), що полягала у розвитку усіх форм підприємництва, збільшенні витрат на НДКР та поліпшенні інвестиційного клімату у США, спиралася на:

- а) неолібералізм;
- б) кейнсіанство;
- в) монетаризм;
- г) неоконсерватизм.

4. Найпотужнішою європейською економікою на сучасному етапі є економіка:

- а) Великої Британії;
- б) Франції;
- в) Італії;
- г) Німеччини.

5. Лідером Південно-Східної Азії є:

- а) Тайвань;
- б) Китай;
- в) Північна Корея;
- г) Японія.

6. Світовими економічними і фінансовими центрами на сучасному етапі є:

- а) США, Німеччина, Японія, Китай;
- б) США, Франція, Велика Британія, Японія;
- в) США, Японія, Китай, Франція;
- г) США, Велика Британія, Японія, Китай.

7. Реформи "чотири модернізації" Китаю були спрямовані на:

- а) сільське господарство, легку промисловість, науку, будівництво;
- б) сільське господарство, промисловість, науку, національну оборону;
- в) сільське господарство, промисловість, науку, будівництво;
- г) будівництво, промисловість, науку, національну оборону.

8. До "нових індустріальних країн" відносять:

- а) Тайвань, Китай, Північну Корею, Бразилію;
- б) Тайвань, Гонконг, Сінгапур, Північну Корею;
- в) Тайвань, Гонконг, Сінгапур, Південну Корею;
- г) США, Китай, Італію, Велику Британію.

9. Якого інтеграційного об'єднання в сучасній світовій економіці не існує:

- а) АСЄАН;
- б) ЄС;
- в) БРІКС;
- г) НАТО?

10. Хто з вчених ввів у науковий обіг категорію "трансакційні витрати":

- а) Дж. Гелбрейт;
- в) Р. Коуз;
- б) У. Мітчелл;
- г) Дж. Коммонс.

11. Автором якої з цих робіт є Р. Коуз:

- а) "Економічні цикли";
- б) "Правові основи капіталізму";
- в) "Природа фірми";
- г) "Розподіл багатства"?

12. Хто є автором теорії конвергенції:

- а) Я. Тінберген;
- б) П. Самюельсон;
- в) Д. Белл;
- г) С. Кузнець?

13. Хто є автором теорії "управлінської революції":

- а) К. Браунер;
- б) Ф. Лассаль;
- в) К. Маркс;
- г) П. Друкер?

14. Що мав на увазі Е. Тоффлер під "третьою хвилею" в історії економічного розвитку:

- а) промислову революцію;
- б) технологічну революцію;

- в) соціалістичну революцію;
- г) аграрну революцію.

15. Хто з цих економістів відстоював ідеї неокласичного синтезу і різних підходів у державному регулюванні економікою:

- а) Я. Тінберген;
- б) П. Самюельсон;
- в) Д. Белл;
- г) С. Кузнець?

Проблемні питання

1. Чи згодні ви з думкою деяких експертів, що в сучасному економічному світі існують дві "наддержави" – США і Китай? Чи можливе в умовах глобалізації існування "наддержав"?

2. Які з країн, на вашу думку, відіграватимуть найбільш важливу роль у 20-30-ті рр. XXI ст.? Відповідь обґрунтуйте.

3. У чому, на вашу думку, полягають принципові розбіжності між "старим" і "новим" інституціоналізмом? Чому неоінституціоналізм є одним з найпоширеніших напрямків сучасної світової економічної думки?

4. Чому в сучасній економічній науці прибічників неоінституціоналізму вважають опонентами неокласичної економічної школи?

5. На вашу думку, неокласичний синтез П. Самуельсона – це сполучення двох наукових підходів (класичного і монетаристського) або звичайна компіляція?

6. Проаналізуйте можливості застосування ідей неоінституціоналізму для вирішення проблеми економічних реформ у сучасній Україні.

7. Проаналізуйте причини сучасної кризи економічної теорії марксизму.

Проблемне питання. Чи існують розбіжності у наслідках глобалізаційних процесів для економічного розвитку розвинутих країн світу і країн, що розвиваються?

Приклад відповіді на проблемне питання. Глобалізація – це процес, який характеризується "взаємопроникненням" економічної, соціальної, політичної, правової і духовної сфер різних країн світу. Цей процес є дуже суперечливим і неоднозначним. З одного боку, глобалізаційні процеси розширюють можливості країн більш ефективно використовувати обмежені ресурси, досягнення світової науки і техніки, а також більш активно

брати участь у міжнародній торгівлі. З іншого, глобалізація спричиняє деградацію неконкурентоспроможних виробництв і загострює подальшу маргіналізацію (збіднення) не лише окремих верств населення, але й цілих країн (або навіть їх груп). У першу чергу, це стосується групи країн, що розвиваються – африканських, південно-азійських та латиноамериканських. Країни, що розвиваються (або країни "третього світу") в сучасній світовій економіці, здебільшого, є постачальниками факторів виробництва (дешевої робочої сили, мінеральних і сировинних ресурсів), а не виробниками готової продукції. Тому країни, що розвиваються, відчувають гостру нестачу інтелектуального і людського капталу, усталених інституцій, фінансової інфраструктури. В результаті вони виявляються неконкурентоспроможними на міжнародних товарних ринках.

Розвинуті країни світу (групи G7 і G20) отримують більші переваги від участі в міжнародній торгівлі в умовах глобалізації розвинуті економіки світу, ефективно поєднуючи і акумулюючи зовнішні і внутрішні джерела, виробляють готову продукцію і у такий спосіб не лише задовольняють не лише внутрішній попит, але й експортують її у різні країни світу. Окрім того, для цих країн характерні сприятливі неекономічні фактори (вільні ринки, усталені інститути і верховенство права), що також прискорює їх розвиток в умовах глобалізації. Втім, у зв'язку з тим, що процес глобалізації передбачає перетворення світу на єдиний ринок капіталу, ресурсів і робочої сили, то значна частина людей з усього світу бажає влаштуватися на роботу саме у розвинутих країнах, що загострює проблеми безробіття і соціальні, культурні, релігійні суперечності всередині цих країн.

Таким чином, глобалізація – це складний і суперечливий процес, який має як свої переваги, так і недоліки. Причому глобалізація по-різному впливає на різні групи країн: більші переваги отримують розвинуті економіки світу. Тому країни, що розвиваються якомога швидше мають використати успішний досвід розвинутих країн світу впроваджуючи як економічні (ринкові), так і політичні (демократичні) транзити у свої країни, тим самим забезпечуючи підґрунтя для подальшого успішного розвитку в умовах глобалізації.

Проблемне питання. Чому економічний розвиток Китаю у другій половині XX ст. – на початку XXI ст. вважають "економічним дивом"? Які фактори обумовили цей процес?

Приклад відповіді на проблемне питання. Бурхливий економічний розвиток Китаю у другій половині XX ст. – на початку XXI ст. досить

часто науковці називають "китайським дивом". Основу цього дива склали реформи, які містили в собі як елементи планового, централізованого керування, так і елементи ринкового господарювання. Держава здійснювала регулювання економіки на макрорівні, ринок – на мікрорівні. Як наслідок, соціалістичний принцип розподілу за працею поєднувався з ринковим принципом розподілу залежно від вкладеного капіталу. Зрештою, у Китаї з'явився новий тип економічних систем – "соціалістична ринкова економіка", якому передували докорінні економічні перетворення, які відомі як "чотири модернізації". "Чотири модернізації" охопили модернізацію сільського господарства, промисловість, сферу науки і оборони Китаю. З цією метою економіка Китаю була поділена на чотири сфери. До першої сфери директивного (прямого) управління увійшли великі промислові підприємства та оборонна промисловість (30 % промисловості). Друга сфера економіки Китаю – частково директивного управління – охопила приблизно 10 % промислового виробництва. Третя сфера охопила середні та частину дрібних підприємств і підлягала індикативному плануванню, що становило майже 30 % промисловості; решта (20 %) економіки регулювалися виключно ринковими методами.

Проведені реформи відіграли позитивну роль у подальшому розвитку Китаю і дозволили цій країні на вийти на перше місце у світі по виробництву зерна, бавовни, вугілля, а також на четверте місце – з виробництва сталі та електроенергії.

Темі есе

1. Єдність, цілісність і контрастність сучасного економічного світу.
2. Глобалізація: позитивні риси та недоліки.
3. Статистико-економічні параметри світової економічної кризи 2008-2009 рр.: прояви глобалізації або недосконалість економічної політики?
4. Глобальні прогнози розвитку світової економіки: песимістичний (алармістський) та оптимістичний підходи.
5. Транснаціональні корпорації (ТНК) і їх роль у сучасній світовій економіці.
6. Економіка знань як альтернативна модель створення суспільства загального добробуту.
7. Особливості розвитку економічної теорії в країнах Центральної та Східної Європи.

Тема 12. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці

12.1. Особливості проведення політики "воєнного комунізму" і НЕП в Україні.

12. 2. Повоєнна відбудова і господарський розвиток України в 50-80-ті роки ХХ ст.

12.3. Особливості розвитку радянської економічної теорії.

Ключові поняття: політика "воєнного комунізму", нова економічна політика (НЕП), концесія, індустріалізація, п'ятирічка, колективізація.

Література: основна [5; 7; 21; 28]; додаткова [38 – 40; 44 – 46].

Вивчення теоретичного матеріалу даної теми слід розпочати з розгляду економічної політики, що отримала назву "воєнний комунізм". Студенти повинні усвідомити, що основними напрямками цієї політики були:

- націоналізація всієї землі, промислових підприємств, торгівлі;
- примусова мобілізація;
- централізований розподіл сировини і готової продукції.

Слід зазначити, що важливу роль у формуванні економічної політики "воєнного комунізму" відігравало введення продовольчої диктатури. Було встановлено державну монополію на хліб, цукор, сіль. У квітні 1919 р. був прийнятий декрет "Про продрозверстку", який передбачав обов'язкове вилучення лишків продовольчих товарів, зерна на насіння та зернового фуражу причому фактично без компенсації промисловими товарами. Спочатку розмір лишків визначався потребами селян, а потім – потребами держави.

У промисловості спочатку відбувалася націоналізація великих заводів, а потім середніх і малих підприємств, які передавалися Раднаргоспам. Водночас поступово складається система главків, що забезпечували жорстку централізацію управління. Всі ці дії уряду, а також впровадження принципу "зрівнялівки" в заробітній платі робітників призвели до скорочення промислового виробництва.

Скорочення промислового та сільськогосподарського виробництва, заборона вільної торгівлі і обмеження товарообороту, що спричинили дії радянського уряду, зумовили введення карткової системи розподілу продуктів та знецінення карбованця. Для покриття державних витрат уряд вдався до емісії паперових грошей, які ще більшою мірою втрачали свою

цінність. Внаслідок цього роль грошей почали виконувати різні дефіцитні товари, такі як мило, сірники, сіль, цукор тощо. Таким чином, інфляція сприяла згортанню товарно-грошових відносин та посилювала процес натуралізації господарських відносин.

Великі економічні втрати, яких Україна зазнала внаслідок Першої світової війни, а потім і громадянської, ще більше зросли в період проведення політики "воєнного комунізму". Країна опинилася в глибокій економічній кризі.

Таким чином, загальна економічна криза та обумовлена нею соціально-політична напруга змусили уряд перейти до нової економічної політики (НЕП). Рішення про перехід до НЕПу було прийнято 27 березня 1921 р. на X з'їзді РКП(б).

Вивчаючи особливості даної політики, студенти повинні усвідомити, що на відміну від "воєнного комунізму" НЕП базувався на економічних методах управління економікою і передбачав формування ринку і ринкових відносин, яке відбувалося за наступними напрямками:

- 1) відродження ринкових відносин на основі дрібнотоварного і приватнокапіталістичного господарства;
- 2) впровадження ринкових відносин у державному секторі економіки;
- 3) формування інфраструктури ринку.

Крім введення продподатку, нова економічна політика (НЕП) передбачала: відновлення торгівлі та товарно-грошових відносин, децентралізацію економічної діяльності, денаціоналізацію дрібних та середніх підприємств, дозвіл приватної торгівлі та дрібного підприємництва, введення стійкої валюти, введення госпрозрахунку на підприємствах (право продажу обмеженої кількості надпланової продукції), дозвіл іноземних концесій, відновлення матеріальних стимулів виробництва, розвиток кооперації та оренди, реорганізацію апарату державного управління господарством країни.

Основними заходами радянського керівництва по реалізації нової економічної політики були: повернення дрібних та середніх підприємств, дозвіл оренди підприємств у торгівлі, промисловості та техніки в сільському господарстві, створення спільних підприємств, дозвіл приватної торгівлі та кредитної, збутової, продовольчої кооперації; ліквідація главків та створення трестів, розширення торгівлі з зарубіжними країнами.

Проведення нової економічної політики в Україні сприяло зростанню промислового і сільськогосподарського виробництва, пожвавленню

торгівлі і товарообміну, створенню бездефіцитного держбюджету, зупиненню інфляції та стабілізації грошового обігу, підвищенню життєвого рівня населення.

Але, не зважаючи на такі позитивні результати НЕП не відповідала більшовицькій ідеології. В кінці 20-х років нову економічну політику було згорнуто. Таким чином, це стало початком формування командно-адміністративної системи управління економікою.

У 20-ті роки СРСР, й зокрема Україна, все ж таки залишалися аграрно-індустріальними і їх економіка потребували технічної і технологічної модернізації, тому створення сучасної промисловості, модернізація сільськогосподарського виробництва були об'єктивною необхідністю. Курс на індустріалізацію було офіційно проголошено у 1925 р., у рамках якого передбачалося перетворення держави в розвинуту промислову країну, що не ввозить машини й устаткування, а виробляє їх сама. Тому розпочалася індустріалізація з галузей важкої промисловості. Для проведення індустріалізації необхідні були фінансові ресурси, яких через відсутність внутрішнього капіталонагромадження і неможливості одержання іноземних позик у країні не було. Тому швидкий розвиток важкої промисловості відбувався за рахунок перекачування в неї коштів, які накопичилися в інших галузях. Серед основних джерел індустріалізації слід назвати наступні: націоналізація промисловості; податкова система, зокрема збільшення прямих і непрямих податків; конфіскація церковного і монастирського майна; використання трудового ентузіазму робітників та примусової праці політичних в'язнів; колективізація сільського господарства; зовнішня торгівля.

У 1927 році було затверджено перший п'ятирічний план (1928 – 1932 р.), в якому передбачалося прискорений розвиток промисловості, розгортання колективізації сільського господарства і підвищення рівня життя населення.

Перший п'ятирічний план став першим кроком до суцільної колективізації. Офіційно колективізація була добровільною справою, але проводилася насильницькими методами, тому що більшість селян не бажали передавати своє майно у суспільну власність. Основною формою об'єднання селян були сільськогосподарські артілі, які пізніше отримали назву "колгоспи". Поряд з колгоспами розвивалися радгоспи (радянські господарства) – сільськогосподарські підприємства, які належали державі.

Слід зазначити, що форсовані темпи суцільної колективізації, здійснюваної адміністративними методами, спричинили дезорганізацію і входження аграрного сектора у кризу. Наслідком таких дій став голодомор 1932-1933 рр.

Друга п'ятирічка (1933 – 1937 рр.) також відзначалася наявністю нереальних, економічно необґрунтованих завдань. Основним завданням цієї п'ятирічки було завершення технічної реконструкції народного господарства (яка була розпочата в період першої п'ятирічки): необхідно було створити новітню технічну базу для всіх галузей, освоїти нову техніку і нові виробництва.

Третя п'ятирічка була запланована на 1938 – 1942 рр., але, розпочавшись, через війну не була завершена. Основним завданням цієї п'ятирічки було випередження капіталістичних країн в економічному розвитку, зокрема за обсягом виробництва продукції на душу населення.

Розглянувши розвиток економіки України між Першою і Другою світовими війнами, студенти повинні знати, що напередодні німецько-радянської війни зростало промислове та сільськогосподарське виробництво; змінилася галузева структура промисловості: відбулося зростання виробництва засобів виробництва і, у свою чергу, зменшилося виробництво предметів споживання. УРСР була головною вугільною та металургійною базою СРСР. Але слід зазначити, що реальні доходи населення зростали повільно.

Вивчаючи міжвоєнний етап розвитку нашої країни, необхідно окремо розглянути західноукраїнські землі, які в цей період знаходилися в управлінні Польщі, Румунії та Чехословаччини, які свідомо гальмували їх економічний розвиток. Українське населення потерпаючи від національного і соціального гніту, долаючи неймовірні труднощі, організовувало десятки споживчо-закупівельних, фінансово-кредитних, страхових, торгових та інших кооперацій. Для Польщі, Румунії та Чехословаччини західноукраїнські землі були здебільшого сировинним додатком, а ті фабрики і заводи, що будувалися, в основному займалися переробкою сільськогосподарської продукції. Слід зазначити, що найбільшого успіху домоглися промислові підприємства, які були тісно пов'язані з коопераціями.

1 вересня 1939 р. західноукраїнські землі опинилися у полум'ї Другої світової війни. Згідно з пактом Молотова – Ріббентропа СРСР зайняв західноукраїнські землі. На Західній Україні нова влада почала проводити таку ж саму політику як і на Східній: ліквідацію старої системи управління, націоналізацію підприємств і землі, колективізацію (вже у 1940 р. з'явилися перші колгоспи), індустріалізацію, вкладаючи значні кошти в реконструкцію промисловості. Але закінчити розпочаті дії радянській владі не вдалося.

У червні 1941 року розпочалася німецько-радянська війна. З початком війни українське господарство було переорієнтовано на потреби оборони, почалася масова евакуація на Схід заводів, робітників, інженерно-технічного персоналу, вчених. Те, що не могли евакуювати нищили: промислові підприємства, шахти, залізничні шляхи, телеграфні лінії, худобу, сільськогосподарські знаряддя, врожаї зернових, які не було можливості зібрати, тощо.

Вивчення питання повоєнної відбудови і господарського розвитку України у 50-80-ті роки ХХ ст. студентам слід розпочати з розгляду значних людських та матеріальних втрат, що зазнала економіка України в результаті Другої світової війни: слід зазначити, що ще одним негативним наслідком війни було розбалансування грошової системи країни.

Одразу після визволення української землі розпочалася відбудова господарства, в якій головна увага приділялася тим підприємствам, які найменшою мірою постраждали і могли бути використані в оборонних цілях.

Відбудова в післявоєнні роки здійснювалася також досить однобоко: випереджаючими темпами розвивалася важка промисловість, а харчова та легка промисловість відставали. Основними причинами такої ситуації було відставання сільськогосподарського виробництва, яке не забезпечувало сировиною достатньою мірою промисловість, та ігнорування владою життєвих інтересів людей.

З метою збалансування грошової системи урядом була прийнята постанова "Про проведення грошової реформи і відміну карток на продовольчі і промислові товари" (1947 р.), у рамках якої старі гроші протягом тижня обміняли на нові (10:1); об'єднали всі попередні державні позики у єдину нову двопроцентну позику, а старі облігації обміняли на нові (3:1); відмінивши картки, встановили єдині ціни на продукти харчування, замінивши карткові (пайкові) і комерційні ціни. Слід зазначити, що ця реформа позитивно вплинула на стан фінансової системи, курс карбованця до іноземної валюти було підвищено і переведено на власну золоту базу.

Необхідно звернути увагу, що у 50-х – першій половині 60-х років основні напрямки економічної політики майже не змінилися, хоча з приходом до влади М. Хрущова були зроблені спроби переглянути деякі аспекти економічної політики, при цьому не зачіпаючи основ командно-адміністративної системи. Так було розпочато реорганізацію управління промисловістю з метою його децентралізації. Було зменшено кількість всесоюзних міністерств і частина економічної влади передана республіканському керівництву. У 1957 р. було введено нову територіально-горизонтальну

систему управління (замість міністерсько-вертикальної), засновану на раднаргоспах (радах народного господарства).

Слід звернути увагу, що в результаті такої реформи значно скоротився адміністративно-управлінський апарат; було закрито сотні підприємств, які дублювали одне одного, а вивільнені робочі площі використовувалися для виготовлення нових видів продукції; прискорився процес технічної реконструкції багатьох підприємств; скоротилася кількість зустрічних перевезень вантажів.

Реформа сільського господарства передбачала підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, збільшення асигнування аграрного сектору економіки, зміцнення його матеріально-технічної бази. Було збільшено посіви кукурудзи, гороху та інших культур. Але такі нововведення призвели сільське господарство до кризового стану.

У 1965 році до влади в СРСР приходить нове керівництво, що очолив Л. Брежнєв. Слід зазначити, що в рамках реформ, що проводило нове керівництво, раднаргоспи були ліквідовані і відновлена система управління через союзні та союзно-республіканські міністерства. Основним завданням Держплану України була розробка планів розвитку господарства усіх галузей союзно-республіканського і республіканського підпорядкування і пропозиції щодо планування роботи підприємств загальносоюзного підпорядкування. Наряду зі скороченням кількості планових показників (до 8), в плануванні було здійснено перехід від показників обсягу валової та товарної продукції до реалізованої продукції, одержаного прибутку і виконання завдань поставок, а в оцінці ефективності діяльності підприємств використовували показники прибутку, рентабельності. Такі показники як продуктивність праці, кількість працюючих, зарплата, собівартість продукції тощо повинні були підприємства визначати самостійно. В цей період зростає роль системи економічного стимулювання, яке було засновано на таких інструментах, як ціноутворення, кредитування та преміювання. На підприємствах утворюються фонди матеріального заохочення, соціально-культурних заходів та житлового будівництва.

Слід зазначити, що реформа мала фрагментарний характер, вона охоплювала тільки промисловість, не змінювала структурної і інвестиційної політики. Міністерства та відомства працювали по-старому: перевага надавалася централізованим адміністративним формам управління, вони ставили перед підприємствами застарілі завдання, обмежуючи їх самостійність і госпрозрахункові права. У наслідок цього реформа зазнала краху.

З кінця 60-х до кінця 80-х років у СРСР неухильно знижувалися такі показники, як приріст об'єму виробництва промисловості; продуктивність суспільної праці; національний дохід. Економічний розвиток України, як і всього Радянського Союзу носив екстенсивний характер. Аналогічною була ситуація в аграрному секторі, хоча саме в 70-ті роки було зроблено найбільше для підвищення сільськогосподарського виробництва у республіці. Запроваджувалися масштабні програми механізації та хімізації сільського господарства, колосальна увага приділялася меліорації. Однак усе це давало мізерний, а часом протилежний результат. Залишалась у край низькою ефективність використання людських ресурсів у сільському господарстві. До цього додавалася відстала система переробки та зберігання сільськогосподарської продукції.

На середину 1980-х років криза охопила всі сфери життя. Така критична ситуація змусила нового генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова, що прийшов до влади у 1985 р., оголосити про зміну економічної політики.

Вивчаючи цей етап розвитку України, студентам необхідно звернути увагу на те, що проведення економічних реформ відбувалося в декілька етапів:

1 етап: основною метою було прискорення соціально-економічного розвитку країни, в основі якого повинно було лежати широке впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму (А. Аганбегян, 1985 р.);

2 етап: основними гаслами реформи стали: самостійність, самофінансування, самоокупність. В рамках цього було прийняті наступні закони: закон "Про державне підприємство та об'єднання", згідно з яким більше самостійності надавалося трудовим колективам; закони "Про кооперацію", "Про індивідуальну трудову діяльність" та ін., завдяки яким сфера дії приватної ініціативи поширювалася (М. Рижков, Л. Абалкін, 1987 – 1989 рр.);

3 етап: основною метою було здійснення переходу до регульованої ринкової економіки, шляхом запровадження ринкових механізмів під контролем держави. (1990 – 1991 рр.)

Але економічні реформи не дали позитивного результату. Серед значних перешкод реформування економіки України слід назвати наступні:

- структурний дисбаланс економіки: питома вага важкої промисловості була більше 60 %;

- значну частину науково-технічного потенціалу поглинали оборонні галузі (більше 60 %);

- основна маса доходів України вилучалася до союзного бюджету, який потім перерозподілявся поза зв'язком з вилученою сумою, результатами виробничої діяльності та розмірами споживання.

Наступним етапом вивчення даної теми є розгляд особливостей розвитку радянської економічної теорії.

Починаючи вивчення цього питання, слід згадати, що розвиток радянської держави відбувався на базі використання теоретичної моделі справедливого суспільства, авторами якої були К. Маркс та Ф. Енгельс. Основою справедливого суспільства вважалася суспільна власність на засоби виробництва. Отже, одним з нагальних питань радянської економічної науки було: як саме має відбуватися процес трансформування власності в соціалістичну? А у зв'язку з тим, якщо одразу неможливо трансформувати власність, то для цього потрібен особливий період. Таким чином, перед радянськими економістами постало друге не менш важливе питання: як, на яких засадах і в яких формах має функціонувати економіка перехідного періоду?

У розвитку радянської економічної теорії виділяється чотири етапи.

Перший етап: 20 – 30-ті роки. В цей період відбувається становлення економічних поглядів. Характерною рисою цього часу був справжній плюралізм. У цей час відбувалися численні теоретичні дискусії з приводу моделювання нового суспільства, визначення головних принципів його побудови, форм та методів його дослідження.

Але з кінця 20-х років на зміну науково-аналітичному підходу приходять класово-партійний та ідеологічний підходи. Основні положення марксистсько-ленінського вчення стають догмами. І це стає початком другого етапу в розвитку радянської економічної теорії, який охоплює другу половину 30-х – 40-ві рр. В цей період відбувається ідеологізація економічних поглядів, основним завданням науки стає обґрунтування переваг соціалізму над капіталізмом.

Третій етап розвитку радянської економічної теорії охоплює 50-ті – 60-ті роки. В цей час відбувається формування політекономії соціалізму, як науки, що служить ідеології. На початку 60-х років у рамках економічної науки почалося формування нового напрямку – "критика буржуазних економічних теорій".

Завершальний четвертий етап припадає на 70 – 80-ті роки. В цей період відбувається занепад політекономії, який в першу чергу був зумовлений погіршенням економічного становища в країні. Криза політичної економії проявлялася в її нездатності пояснити причину спаду радянської економіки та визначити шляхи виведення її з кризового стану.

Наприкінці 80-х – початку 90-х років ситуація поступово починає змінюватися: в економічній літературі починають формуватися засади нової концепції господарювання, розглядається можливість трансформації соціалістичної економіки в ринкову.

Продовжити розгляд розвитку радянської економічної думки у ХХ ст. слід її загальною характеристикою. Як уже відмічалось, в перші роки радянської влади формування економічної теорії відбувалося в процесі дискусій, які сприяли визначенню необхідності існування в соціалістичному суспільстві політичної економії та розробленню її структури. В ході дискусій досліджувалися та обговорювалися наступні проблеми:

- аграрні питання, зокрема теорія кооперації;
- госпрозрахунок промислових підприємств;
- організація ринку;
- проблеми відтворення та нагромадження;
- народногосподарське планування;
- кредит і грошовий обіг;
- методологічні і загальнотеоретичні проблеми економічної науки.

У другій половині 30-х років активність досліджень почала спадати і невдовзі вони стали можливими тільки в дозволених владою напрямках і тільки з дозволеними нею ж висновками. Обов'язковою умовою теоретичних досліджень і дискусій була непогрішимість авторитетів. Заборонялося спростовувати висловлювання Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, рішення партійних з'їздів, при виникненні протиріч між цими висловлюваннями і реальною дійсністю можливі були тільки різні їх тлумачення.

Таким чином, характерними рисами економічної теорії починаючи з другої половини 30-х років стали її повна заідеологізованість, схоластичність. З науки повністю зникає альтернативність суджень.

Але незважаючи на це багато радянських економістів зробили помітний внесок у світову економічну думку, деякі при цьому залишившись у власній країні невизнаними. Зокрема слід згадати таких вчених-економістів, як М. Кондратьєв, О. Чаянов, О. Челінцев, Є. Слуцький, В. Леонтьєв, М. Вавилов, В. Вернадський, Л. Кантарович, С. Струмилін та ін.

Слід також зазначити, що значною подією в радянській економічній науці став підручник з політичної економії, що побачив світ у 1954 році. Його концепція почала формуватися ще в другій половині 30-х років, коли в СРСР відбулося офіційне визнання політичної економії соціалізму як науки. За основу викладення логіки і структури економічної системи соціалізму автори (вчені Інституту економіки АН СРСР) взяли "теорію радянського господарства", яка має особливу методологію, що відрізняється від політичної економії капіталізму. Автори підручника відтворили тезу Сталіна про соціалістичну власність як основу виробничих відносин соціалізму. З власності повинні були витікати всі інші якісні характеристики соціалістичної економічної системи.

Але слід зазначити, що після XX з'їзду КПРС (1956 р.), на якому було засуджено культ особистості Сталіна, розпочався перегляд політичної економії соціалізму. Під кінець 50-х років завдяки багаточисельним дискусіям відбулося загальне формування "політекономії соціалізму" як систематизації економічної політики держави і ідеології правлячої бюрократії.

У післясталінський період почали слабнути жорсткі ідеологічні, а іноді і репресивні, методи керівництва розвитком суспільних наук. Значно збільшилася кількість спеціалістів в області економічної теорії, з'явилося декілька крупних економічних шкіл, час від часу відбувалися дискусії.

Важливою подією в розвитку радянської економічної теорії стала так звана господарська реформа 60-х років. Протягом 1962 – 1965 років розроблялися пропозиції щодо вдосконалення системи управління, планування, стимулювання виробництва, обговорювалися пропозиції щодо розширення самостійності й ініціативи підприємств на принципах госпрозрахунку. Це обговорення були розпочаті статтею професора Харківського інженерно-економічного інституту Е. Лібермана під назвою "План, прибуток і премія" ("Правда" від 9 вересня 1962 р.). Автор вважав, що необхідна така система планування і оцінки роботи підприємств, яка б стимулювала заінтересованість у найбільш високих планових завданнях, у впровадженні нової техніки, покращенні якості продукції, у найбільшій ефективності виробництва. На його думку досягти цього можливо, якщо до підприємств зверху доводити тільки плани по кількості і номенклатурі продукції та строкам постачання. При цьому, господарча система повинна значною мірою орієнтуватися на прямі зв'язки між підприємствами, між постачальниками та споживачами, тобто частково децентралізована. Всі інші планові показники

передбачалося доводити тільки до галузевих або регіональних керуючих органів.

Розроблення відповідних теорій, присвячених проблемам трансформації директивно-планової економіки в госпрозрахункову та реалізація їх на практиці могли б стати прикладом теоретичного і практичного успіху, свідомого інституційного реформування економіки, та на жаль, практичну діяльність у цьому напрямку було швидко припинено. На початку 70-х років від реформи майже повністю відмовилися.

Наприкінці 70-х та початку 80-х років відбувся новий перегляд підходів до аналізу економічних явищ. Багато хто з радянських вчених-економістів наполягав на необхідності дослідження економічних процесів з урахуванням об'єктивних неважливих факторів.

У цей час відбувалися активні пошуки компромісу між марксистською та іншими економічними теоріями.

Взагалі розвиток економічної теорії в Україні не відрізняється від відповідного процесу в Росії, але на окремих етапах мав свої особливості. Особливо своєрідними були постановка і спроби розв'язання українськими економістами аграрного питання.

У 1918 р. з ініціативи відомого економіста М. Туган-Барановського було створено Інститут економічної кон'юнктури, метою якого було проведення економічних досліджень закономірностей суспільного розвитку. Рекомендації цього інституту були спрямовані на розроблення плану самостійного розвитку України. Теоретико-економічним та прикладним аналізом народного господарства займалися такі видатні вчені, як Є. Слуцький, К. Воблий, Р. Орженцький, М. Птуха, Ф. Задорожний та ін., що входили в Товариство економістів (1920 р.).

Слід підкреслити, що в теоретичних розробках того часу відстоювалася думка про регулюючу роль ринку та ринкових цін, критикувалася ідея централізованого соціалістичного планування і ліквідації загальних ціннісних орієнтирів, пропонувалася ідея плану-прогресу.

Але така ситуація тривала недовго. Влада поклала край розвитку економічної думки в країні і перетворила її на складову радянської економічної теорії.

Питання для самодіагностики

1. Економічний експеримент більшовиків в Україні: "воєнний комунізм" та НЕП.
2. Сталінська індустріалізація в Україні: хід, особливості, наслідки.

3. Колективізація сільського господарства та її наслідки в Україні. Голодомор 1932 – 1933 рр.

4. Підведіть господарські підсумки відбудовного періоду. Як проходила індустріалізація та колективізація у Західних областях України?

5. Якою була грошова реформа 1947 р.? Як вона вплинула на добробут населення?

6. Як відбувались економічні реформи 1960 – 1970-х рр. в Україні? Вкажіть наслідки.

7. Визначте основні причини та форми застійних явищ в економічному житті України в 70-80-х роках ХХ ст.

8. Охарактеризуйте радянську економічну думку та етапи її розвитку.

Тестові завдання

1. Політика "воєнного комунізму" передбачала:

- а) націоналізацію підприємств;
- б) створення концесій;
- в) перевід державних підприємств на госпрозрахунок;
- г) денационалізацію підприємств.

2. Основним завданням третьої п'ятирічки було:

- а) побудова соціалістичного суспільства;
- б) ліквідація причин, що сприяють розподіленню суспільства на класи;
- в) випередження капіталістичних країн в економічному розвитку;
- г) всі відповіді правильні.

3. У якому році було прийнято рішення про перехід до НЕПу:

- а) 1920;
- б) 1921;
- в) 1922;
- г) 1923?

4. Які об'єднання підприємств отримали розповсюдження в Україні в період НЕПу:

- а) трести;
- б) синдикати;
- в) концерни;
- г) конгломерати?

5. Який із напрямків проведення НЕП у сільському господарстві названо неправильно:

- а) надання в оренду землі і сільськогосподарської техніки;
- б) введення продрозверстки;

в) відновлення вільної торгівлі надлишками сільськогосподарської продукції;

г) розвиток сільськогосподарської кооперації?

6. Визначте основні джерела індустріалізації:

а) націоналізація промисловості, податкова система, планова система господарювання;

б) податкова система, планова система господарювання, колективізація сільського господарства;

в) планова система господарювання, колективізація сільського господарства, зовнішня торгівля;

г) колективізація сільського господарства, зовнішня торгівля, націоналізація промисловості.

7. Основним завданням другої п'ятирічки було:

а) завершення технічної реконструкції народного господарства;

б) освоєння нової техніки;

в) освоєння нового виробництва;

г) повна колективізація села.

8. З якої галузі розпочалася реформа 1965 р.:

а) з легкої промисловості;

б) з сільського господарства;

в) з важкої промисловості;

г) з торгівлі?

9. За ініціативою якого вченого-економіста було створено Інститут економічної кон'юнктури в Україні:

а) Є. Слуцький;

б) Е. Ліберман;

в) М. Туган-Барановський;

г) Ф. Задорожний?

10. Основними причинами проведення політики воєнного комунізму були:

а) потреби громадянської війни;

б) суб'єктивне бажання скоріше перейти до комуністичних принципів виробництва та розподілу;

в) необхідність виходу з кризи і розрухи;

г) всі відповіді правильні.

11. Основні напрямки реформи 1965 – 1966 рр. у СРСР:

а) перехід підприємств на госпрозрахунок;

б) проведення грошової реформи;

- в) приватизація;
- г) колективізація.

12. Слова "воєнний комунізм" беруться в лапки тому, що:

- а) цього вимагають правила пунктуації;
- б) це сталося через формальну тотожність цього явища класичній практиці цього терміну;
- в) комунізм не може бути "воєнним";
- г) немає правильної відповіді.

13. "Воєнний комунізм" проіснував:

- а) з 1917 до 1920 рр.;
- б) з 1918 до 1920 рр.;
- в) з 1917 до 1925 рр.;
- г) з 1919 до 1921 рр.

14. Основні причини переходу до НЕПу полягали:

- а) у необхідності збереження союзу робітничого класу й селянства;
- б) у помилковості взятої на озброєння тези про безтоварну природу соціалізму;
- в) у потребі термінового скасування політики "воєнного комунізму";
- г) немає правильної відповіді.

15. Здійснення НЕПу почалося:

- а) в 1917 р.;
- б) в 1921 р.;
- в) в 1925 р.;
- г) в 1930 р.

16. До основних характеристик НЕПу в СРСР відносилися:

- а) заміна продрозкладки продподатком;
- б) ліквідація безробіття;
- в) надання приватним селянським господарствам державних субсидій;
- г) немає правильної відповіді.

17. Які причини згорання НЕПу в СРСР:

- а) виявила неефективність;
- б) вичерпала себе;
- в) замінена іншою економічною політикою;
- г) немає правильної відповіді.

18. Які наслідки несла за собою колективізація у сільському господарстві в Україні:

- а) наділення селянина землею;
- б) збагачення селянства;

- в) збільшення зацікавленості селян у своїй праці;
- г) відчуження від землі й результатів праці?

19. Які із заходів були характерні для політики "воєнного комунізму":

- а) націоналізація підприємств;
- б) виникнення трестів;
- в) розвиток кооперації;
- г) господарський розрахунок підприємств?

20. Назвіть особливості індустріалізації в Україні:

- а) почалася з важкої індустрії;
- б) почалася з легкої промисловості;
- в) розвивалася дуже швидко;
- г) мала плановий характер.

Проблемні питання

1. Як ви вважаєте, чи можна вважати НЕП варіантом змішаної економіки?
2. Чому економічні реформи 50-60-х рр. У СРСР були необхідними, але неефективними?
3. Які причини призвели до краху радянської економічної системи?
4. Чи була досягнута мета колективізації сільського господарства в Україні? Проаналізуйте наслідки.
5. Реформи НЕПу як перший досвід господарювання на основі взаємодії планових і ринкових початків.
6. Економічні реформи М. Хрущова: позитивні та негативні наслідки.
7. Охарактеризуйте грошову реформу 1947 року. Як вона вплинула на добробут населення?

Проблемне питання. Чому НЕП не виправдав себе?

Приклад відповіді на проблемне питання. Як і кожна перехідна модель, НЕП не міг остаточно стабілізувати економічний розвиток. Наприкінці 20-х років резерви "ефекту відбудування" вичерпались, країна перебувала на межі гострої кризи, в основі якої лежала нестача капіталів для реконструкції промисловості. У 1926 р. виявили брак металу, а потім інших матеріалів та сировини, що було зумовлено новим будівництвом, напруженими планами випуску продукції на діючих підприємствах. Для регулювання

постачання створили Комітет державних замовлень. Товарний голод охопив і споживчий ринок.

Перед урядом СРСР постали такі альтернативи:

1) або помірні темпи розвитку всього господарства на базі НЕПу і поступове скорочення відставання від провідних капіталістичних країн;

2) або відмова від ринку, повернення до командно-адміністративних методів, концентрація ресурсів і форсований розвиток головної ланки господарства – важкої індустрії.

Вибрали другу альтернативу, адже на думку радянських економістів-істориків, нова економіка була вимушеним тактичним кроком, здійсненим під тиском обставин, а не стратегічною перспективною лінією.

Проблемне питання. Охарактеризуйте особливості застійних явищ в економічному житті України в 70-80 рр. ХХ ст.

Приклад відповіді на проблемне питання. На початку 1970-х рр. різко погіршився економічний стан в Україні. Виразно позначилися багаточисельні ознаки спаду виробництва. Якщо в попереднє десятиліття зростання промислового виробництва в Україні складало близько 5 % в рік, то в 70-і роки не досягав і 3 %. У економіці продовжував панувати екстенсивний шлях розвитку, притягувалася додаткова робоча сила, будувалися нові підприємства, але на старій технічній основі.

Намітилися і ознаки екологічного лиха. У ряді промислових областей України рівень забрудненості повітря у багато разів перевищував всі допустимі норми. Близько 1 млн гектарів родючих українських земель поглинули штучні моря і водосховища. В Україні було споруджено 8 атомних електростанцій, що також не сприяло поліпшенню екологічного клімату в республіці.

Ще гірше йшли справи в сільському господарстві. З 1970 по 1985 рр. посівні площі в Україні скоротилися на 1,1 млн гектарів. Держава постійно підвищувала ціни на сільськогосподарську техніку, добрива, транспорт, при цьому залишаючи незмінними закупівельні ціни на продукцію сільськогосподарства.

У травні 1982 р. черговий Пленум ЦК КПРС прийняв "Продовольчу програму", розраховану на 8 років. Головною метою цієї програми було забезпечення населення основними видами продовольчих товарів. Проте ці плани партії так і залишилися на папері.

На місці колись квітучих сіл все частіше почали з'являтися покинуті пустки і руїни. Тільки за офіційними даними в період з 1972 по 1986 рр. в Україні зникли 1502 села.

Ставав все більш очевидним той факт, що економіка соціалістичних країн не може конкурувати із західною моделлю, заснованою на ринковій економіці і демократії.

Темі есе

1. Колективізація сільського господарства та її наслідки в Україні. Голодомор 1932 – 33 рр.
2. Економічний розвиток Західної України у 20 – 30-ті рр. та фактори впливу на нього.
3. Стан економіки України в роки Другої світової війни та особливості повоєнної відбудови.
4. Основні напрямки реформування радянської економіки у період "застою".
5. Основні завдання "перебудови" у радянській економіці та їх суперечливість.
6. Господарська реформа 1965 р. та її обґрунтування в працях українських економістів.
7. Внесок українських економістів в розвиток економічної теорії.

Тема 13. Формування засад ринкового господарства в Україні (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.)

13.1. Місце України у світовому господарстві та стан її економіки на початку 90-х рр. XX ст.

13.2. Економічна політика та реформи в Україні наприкінці XX – на початку XXI ст.

Ключові поняття: лібералізація, інфляція, роздержавлення, приватизація, трансформація, фінансова криза, інтеграція.

Література: основна [8; 11]; додаткова [36; 46; 48].

Економіка України наприкінці 90-х рр. XX ст. характеризувалася директивним плануванням і адміністративним контролем над усіма сферами суспільного життя. Об'єктивними передумовами радикальних перетворень

української економіки були соціально-економічні проблеми, поразки попередніх спроб реформування командної економіки. Трансформаційний характер економіки України був пов'язаний з суверенізацією національної економіки; лібералізацією та демократизацією економічного життя; формуванням інноваційного типу суспільного відтворення; соціалізацією економічних процесів; інтеграцією в світову економіку.

Україна здобула державну незалежність у 1991 році. Необхідно було змінити суспільно-політичну і соціально-економічну системи. Почалася побудова нової політичної системи і правової держави; формування системи національної безпеки і оборони; проведення соціально-економічних та екологічних реформ; ліквідація ядерної зброї; подолання наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Трансформаційні зміни в Україні мали як позитивні, так і негативні наслідки. Насамперед необхідно було подолати гостру економічну кризу, прискорити перехід економіки на ринкові відносини. У 1990 р. Україна була на 7 місці за розміром ВВП, а за розмірами національного багатства на душу населення – на 6 місці серед республік колишнього СРСР, за продуктивністю праці в промисловості – на 9 місці. На початку 90-х років вона мала значні земельні, мінеральні, водні і лісові ресурси. Було проведено реформування відносин власності: роздержавлення та приватизація (мала та велика). У березні 1991 р. був прийнятий Закон України "Про власність". Протягом 1992-2001 р. р. *проведена реформа у аграрній сфері*, в 2001 р. кількість державних підприємств зменшилася майже в 5 разів. Українська промисловість була спрямована на обслуговування військово-промислового комплексу СРСР, що мало суперечливі наслідки. Економіка України була деформована. Необхідно було вибрати модель переходу від командної до ринкової економіки: еволюційний перехід до ринкових відносин (як у Угорщині, Чехії, Словаччині), створення нових соціально орієнтованих ринкових відносин (у Китаї, В'єтнамі, Монголії), шлях "шокової терапії" (у Польщі).

Процес реформування в Україні у 1991 – 1994 рр. здійснювався за гіперінфляційною моделлю перехідного періоду, була відсутня чітка програма реформ і правового захисту, що призвело до економічної кризи. Україна самостійно не обирала моделі переходу до ринку, а була втягнута в ринкові перетворення. Споживачі енергоносіїв збільшили ціни на продукцію, виникла гіперінфляція 1992 р., почався вплив капіталів за кордон.

У 1992 року почалось впровадження нової моделі реформування економіки України з відновлення галузевого централізованого управління народним господарством, з введення держзамовлення почався розвиток ринкової інфраструктури. Були обмежені фонди споживання на підприємствах, заморожені грошові доходи у бюджетній сфері. Уряду вдалося загальмувати інфляцію в липні 1994 р., однак, не вдалося стабілізувати економіку і перейти до економічного зростання. Лібералізації цін у 1992 р. призвела до зростання суспільного напруження у суспільстві. Зовнішня торгівля мала збитки, оскільки експорт здійснювався за заниженими цінами, а імпорт за завищеними. Значно зріс зовнішній борг, виникла "тінізація" економіки. У багатьох галузях економіки перестала виплачуватися заробітна плата. У 1994 р. падіння промислового виробництва досягло 28 %, ВВП – 23 %. Порівняно з 1991 р. купівельна спроможність трудящих зменшилася майже в 5 разів.

У 1994 р. була проголошена нова соціально-економічна стратегія: фінансова стабілізація, подолання платіжної кризи, поглиблення банківської реформи; регульована та контрольована державою лібералізація цін; структурна перебудова виробництва з метою створення ринкової економіки на основі розширення приватного сектору; децентралізація управління економікою; лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків; соціальний захист, який передбачав реформи заробітної плати, соціальної допомоги та соціального страхування. В 1994 – 1995 рр. вона була доповнена програмою антикризових дій: прискоренням приватизації; легалізацією за рахунок лібералізації податкової політики; активізацією інвестиційного процесу; розвитком зовнішньої торгівлі; інтенсифікації аграрного виробництва; піднесення рівня ефективності використання енергоресурсів; забезпеченням пріоритетного розвитку соціальної сфери. Було сформовано фінансову, податкову, митну, банківську системи, реформовані відносини власності, в аграрному секторі завершився перший етап земельної реформи (роздержавлення землі та її передання у власність юридичних осіб). Суттєві зміни відбулися у сфері ціноутворення. В Україні у 1996 р. була проведена грошова реформа, що сприяло стабілізації валюти. Почалось створення соціально орієнтованої моделі конкурентоспроможної ринкової економіки. Досягнути загальноекономічної стабілізації й економічного пожвавлення в 1996 – 1997 рр. не вдалось. Падіння основних економічних показників відбувалося протягом 1990 – 1999 рр., знизився ВВП, а починаючи з 1999 року розвиток економіки України стабілізувався.

Основною метою реформ в Україні була соціальна переорієнтація економічної політики. На економічний розвиток країни вплинула світова фінансова криза 1997 – 1998 рр. Після 1998 р. показники соціально-економічного розвитку країни покращились. Зберігалась та поглиблювалась структурна деформація. Виробничу структуру України ускладнило скорочення частки машинобудування, за 1990 – 1998 рр. вона скоротилася майже в три рази. Виробничі фонди фізично та морально старіли, що поставило в складне становище переробні галузі, зумовило величезні виробничі втрати. Економічний потенціал неефективно використовувався, за ефективністю використання факторів виробництва Україна була на одному з останніх місць, відстаючи від розвинутих країн світу, рівень економічної свободи в Україні був низький, а економічного ризику – високий. Загострювалися проблеми у соціальному секторі, знизився рівень життя населення.

Протягом 2000 – 2002 рр. були досягнуті позитивні зрушення в економічному та соціальному розвитку країни, збільшувалися реальні доходи населення. Зростання ВВП відбувалося при низькому рівні інфляції та в умовах поживлення інвестиційних процесів. Було забезпечено стабільний курс гривні, позитивне сальдо платіжного балансу, розширення кредитування реального сектору економіки, накопичення валютних резервів, виконання зобов'язань із сплати зовнішнього боргу, запропоновано дії, які сприяли створенню передумов для прискорення економічного зростання.

Стратегічною метою в Україні стало досягнення нової якості життя громадян, запровадження соціальних, економічних та демократичних європейських стандартів життєдіяльності людини, суспільства та держави. Основними напрямками діяльності було подолання бідності; створення безпечних і комфортних умов для життя громадян; боротьба із злочинністю та корупцією; підтримка молодих, соціально незахищених та багатодітних сімей; поступове забезпечення соціальним житлом тих, хто цього потребує; створення нових робочих місць та можливостей для реалізації своїх здібностей кожною людиною; реалізація європейського вибору.

Світова фінансова криза негативно вплинула на економіку України: знизився ВВП, скоротилося промислове виробництво, почався відтік капіталу із країни. Світова фінансова криза тільки підсилила економічну кризу в Україні, яка почалася в першій половині 2008 р. Про це свідчить найбільше

серед країн Європи падіння ВВП, виробництва продукції, фондового ринку та курсу національної валюти. Для економіки України характерне зростання імпортоорієнтованості; торгівельна спрямованість; зростання внутрішнього попиту населення на імпортні товари народного споживання та заборгованості. Системна економічна криза в Україні має причини, головними з яких є низька якість державного управління економікою країни; відсутність стратегії соціально-економічного й науково-технічного розвитку країни в умовах глобалізації світової економіки; несприятливе правове середовище для здійснення підприємницької діяльності; ризикова активна політика банків по споживчому й іпотечному кредитуванню; ризикові зовнішні валютні запозичення корпоративного сектора економіки країни; нераціональні витрати бюджетних коштів без належного впровадження системи програмно-цільового підходу до фінансування й рішення соціально-економічних і науково-технічних проблем; неефективна фіскальна податкова політика.

В українській економіці з 1999 р. по вересень 2008 р. здійснювалися позитивні зміни, однак були порушення макроекономічної рівноваги, тому що зростання не було обумовлене стабільними довгостроковими факторами. Економічне зростання стало наслідком не внутрішніх реформ, а впливу сприятливих факторів короточасної дії як зовнішнього, так і внутрішнього походження.

У 2008 р. в Україні відбулася фінансова криза, яка спричинила й економічну кризу, що супроводжувалася зниженням обсягів виробництва, безробіттям, інфляцією. Падіння української економіки в 2009 р. було закономірним, його обумовлювали зростання цін на український експорт внаслідок прискорення темпів зростання світової економіки і високий внутрішній попит, який стимулювали монетарна політика й збільшення банківського кредитування за рахунок іноземного капіталу. Зниження обсягів виробництва відбувалося в основних секторах економіки, крім сільського господарства.

Видатні українські економісти: О. Гальчинский, О. Гриценко, І. Лукинов, Ю. Пахомов, О. Покритан, В. Черняк, О. Чухно та інші зробили вагомий внесок у розвиток економічної теорії та економічної політики. Подолання кризових явищ, успіх у будівництві ринкової економіки країни залежить насамперед від створення надійного правового поля, залучення до активної діяльності працездатного населення, використання досвіду господарювання, нагромадженого людством.

У сучасних умовах існує об'єктивна необхідність інтеграції України в ЄС та світову економіку. Українська держава має великий природний, економічний, інтелектуальний потенціал та спроможна зробити внесок у розвиток світового господарства, забезпечити належний рівень життя українському народові. Необхідно дотримуватися стратегії економічного розвитку, заснованої на участі у світовій торгівлі, приватної вартості та ринкових відносинах господарювання. Розвиток економіки України став можливим завдяки відкритості економіки та активному використанню зовнішньо-економічного чинника. Україна стала учасником СТО у 2008 р., підвищилась національна конкурентоспроможність товарів на зовнішньому ринку. У 2009 р. Україна вступила у "Східне партнерство" та укріпила інтеграцію з країнами Євросоюзу, був підписаний також договір про асоціацію України та Європейського союзу у 2014 р. Стратегія подальшого входження України в світову економіку потребує формування такої міжнародної спеціалізації, яка базується на використанні природно-ресурсного і науково-технічного потенціалу.

Питання для самодіагностики

1. Які чинники в процесі реформування 1991 – 1994 рр. призвели до економічної кризи в Україні?
2. Охарактеризуйте основні напрямки реформування економіки України, яку було розпочато у 1992 році.
3. Проаналізуйте передумови та наслідки грошової реформи 1996 р. в Україні.
4. Розкрийте особливості української моделі ринкової трансформації.
5. Особливості внутрішньої і зовнішньої політики України на рубежі ХХ – на початку ХХІ ст.
6. Антикризова економічна політика. Етапи та напрями подолання кризи.
7. Напрямки реформування економіки України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Тестові завдання:

1. Трансформація української економіки в 90-х рр. ХХ ст. це:

- а) перехідна економіка;
- б) систематичні зміни від соціалізму у напрямку до ринкової економіки;

- в) перехід від соціалізму до комунізму;
- г) реформування промисловості та сільського господарства.

2. У вересні 1996 р. в Україні була проведена:

- а) аграрна реформа;
- б) податкова реформа;
- в) пенсійна реформа;
- г) грошова реформа.

3. Фінансова криза в Україні мала місце в:

- а) 2006 р.;
- б) 2007 р.;
- в) 2008 р.;
- г) 2009 р.

4. Важливим аспектом оцінки стартових можливостей України після проголошення незалежності стало:

- а) визначення її валютного потенціалу;
- б) визначення її природно-ресурсного потенціалу;
- в) визначення структурної та територіальної пропорційності економіки.

5. Причинами ослабленості та структурної деформованості економіки України були:

- а) приватна власність на засоби виробництва;
- б) скорочення виробництва споживчих товарів, при одночасному гіпертрофованому розбуханні капітало- і наукомістких ВПК й сировинного комплексу;
- г) налагодження традиційних зв'язків між колишніми союзними республіками та їх господарськими структурами.

6. Які чинники в процесі реформування 1991 – 1994 рр. призвели до економічної кризи в Україні:

- а) гіперінфляція;
- б) наявність чіткої програми реформ і правового захисту;
- в) приватизація державної власності.

7. Стабілізаційний етап подолання системної кризи в Україні передбачає:

- а) відновлення ліквідності банківських установ і підприємств реального сектора економіки, запобігання масового їх банкрутства, стабілізацію державної фінансової системи та зовнішньоекономічних відносин з іншими країнами світу;

б) зростання вітчизняного виробництва товарів, у першу чергу народного споживання, енергозбереження у всіх галузях економіки;

в) підвищення якості державного управління та побудову його цілісної системи, розвиток високотехнологічного сектору економіки на основі прискорення впровадження інновацій.

8. До адміністративних методів боротьби з гіперінфляцією, які було застосовано в Україні в період реформ 1991 – 1994 рр. відносять:

а) розширення фондів споживання на підприємствах;

б) заморожування грошових доходів у бюджетній сфері;

в) зняття контролю за ціноутворенням підприємств-монополістів.

9. Наближення вітчизняної економіки до ринку супроводжувалося такими негативними процесами:

а) подолання структурних деформацій в економіці;

б) оновлення виробничих фондів;

в) ефективне використання реального економічного потенціалу;

г) "тінізація" та криміналізація економіки.

10. Під впливом Світової фінансової кризи в економіці України спостерігалось:

а) зростання промислового виробництва;

б) приток іноземного капіталу;

в) зменшення золотовалютних резервів НБУ;

г) збільшення банківських депозитів.

11. Нова модель реформування економіки України, яку було розпочато у 1992 році, передбачала:

а) відновлення галузевого централізованого управління народним господарством;

б) відмову від держзамовлення не республіканському та регіональному рівнях;

в) відмову від розбудови ринкової інфраструктури.

12. Системна економічна криза в Україні має такі причини:

а) відсутність в країні консолідованої політичної еліти, спроможної ефективно захищати національні інтереси;

б) висока якість державного управління економікою країни;

в) наявність в Україні стратегії соціально-економічного й науково-технічного розвитку країни в умовах глобалізації світової економіки;

г) неризикова, забезпечена платоспроможністю населення, активна політика банків у сфері споживчого та іпотечного кредитування.

13. Причина невдалих спроб реформування економіки незалежної України в 90-ті рр. ХХ ст.:

- а) диспропорційна структура економіки;
- б) невідповідність рівня продуктивних сил тим виробничим відносинам, які властиві ринковій економіці;
- в) падіння життєвого рівня населення;
- г) відсутність зовнішньої заборгованості.

14. Що є причиною кризових явищ в економіці незалежної України, успадкованих від СРСР:

- а) диспропорційна структура економіки;
- б) наявність зовнішньої заборгованості;
- в) неефективність проведення приватизації;
- г) формування ринкової інфраструктури.

15. Інтеграція України в ЄС має позитивні моменти:

- а) підвищення макроекономічних показників;
- б) вільне переміщення робочої сили;
- в) зростання іноземних інвестицій;
- г) відсутність єдиної економічної політики.

16. До форм економічної інтеграції не відносять:

- а) зони вільної торгівлі;
- б) митний союз;
- в) Економічний та валютний союз;
- г) Транснаціональні корпорації.

Проблемні питання

1. Назвіть соціально-економічні чинники 90-х рр. ХХ ст. української ринкової трансформації.

2. Особливості внутрішньої і зовнішньої політики України на рубежі ХХ на початку ХХІ ст.

3. Антикризова економічна політика. Етапи та напрями подолання кризи.

4. Необхідність структурної перебудови економіки України наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

5. Як ви оцінюєте вплив на економіку України Світової фінансової кризи?

6. Проблеми інтеграції України у світовий економічний простір.

Проблемне питання. У чому полягає основний зміст перетворень в економіці України в перехідний період?

Приклад відповіді на проблемне питання. Перетворення в економіці України в перехідний період потребували зміни суспільно-політичної і соціально-економічної системи. Необхідно було побудувати нову політичну систему і правову державу; сформувати систему національної безпеки й оборони; провести соціально-економічні та екологічні реформи; ліквідувати ядерну зброю; подолати наслідки аварії на Чорнобильській АЕС. Насамперед необхідно було подолати гостру економічну кризу, прискорити перехід економіки на ринкові відносини.

Проблемне питання. Причини системної кризи в Україні?

Приклад відповіді на проблемне питання. Системна економічна криза в Україні має причини, головними з яких є низька якість державного управління економікою країни; відсутність стратегії соціально-економічного й науково-технічного розвитку країни в умовах глобалізації світової економіки; несприятливе правове середовище для здійснення підприємницької діяльності; ризикова активна політика банків по споживчому й іпотечному кредитуванню; ризикові зовнішні валютні запозичення корпоративного сектору економіки країни; нераціональні витрати бюджетних коштів без належного впровадження системи програмно-цільового підходу до фінансування й рішення соціально-економічних і науково-технічних проблем; неефективна фіскальна податкова політика.

Темі есе

1. Економічна політика Української держави: проблеми і труднощі.
2. Особливості та етапи української ринкової трансформації.
3. Умови та напрямки переходу України до ринкової економіки: погляди українських економістів.
4. Україна у світовому господарстві на сучасному етапі.
5. Проблеми економічної інтеграції України у світову економіку на початку XXI ст.
6. Основні соціальні проблеми сучасного періоду в Україні.

Рекомендована література

Основна

1. Агапова И. И. История экономических учений : учебное пособие / И. И. Агапова. – Москва : Экономист, 2007. – 285 с.
2. Бартенев С. А. Экономические теории и школы (история и современность) : курс лекций / С. А. Бартенев. – Москва : БЕК, 1996. – 352 с.
3. Богиня Д. П. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / Д. П. Богиня, Н. М. Краус, О. В. Манжура. – Хмельницький : ХНУ, 2010. – 428 с.
4. Економічна історія : навчальний посібник / Т. В. Ус, Т. Є. Калашник, І. Ф. Лісна та ін. – Харків : Вид. ХНЕУ, 2012. – 244 с.
5. Економічна історія України : історико-економічні дослідження : в 2-х томах / В. М. Литвин. – Київ, 2011. Том 1. – 695 с. Том 2. – 607 с.
6. История экономики и экономической мысли : учебное пособие / под ред. В. М. Филатова. – Харьков : Издательство ИНЖЕК, 2011. – 305 с.
7. Історія економіки та економічної думки: від ранніх цивілізацій до початку ХХ ст. : навчальний посібник / В. В. Козюк, Л. А. Родіонова, В. В. Кириленко та ін. – Київ : Знання, 2011. – 566 с.
8. Історія економіки та економічної думки: ХХ – початок ХХІ ст. : навчальний посібник / В. В. Козюк, Л. А. Родіонова, Т. І. Вергелес та ін. – Київ : Знання, 2011. – 582 с.
9. Історія економіки та економічної думки : курс лекцій / Л. В. Лощина, В. Г. Подлесна, І. В. Ткаченко та ін. – Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2009. – 207 с.
10. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / О. Ю. Амосов, В. В. Калюжний, В. Л. Міненко та ін. – Харків : Магістр, 2009. – 408 с.
11. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / Г. М. Грігорян, О. О. Губарев, Т. Є. Калашник та ін. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2010. – 314 с.
12. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко. – Київ, 2010. – 743 с.
13. Історія економічних вчень : конспект лекцій / Г. М. Грігорян, М. А. Сіроштан, Л. О. Українська. – Харків : Вид. ХДЕУ, 2003. – 252 с.

14. Історія економічних вчень : навчальний посібник / І. І. Архієреєв, В. М. Двірських, Н. В. Шibaєва. – Харків : НТУ "ХПІ", 2004. – 216 с.
15. Історія економічних вчень : навчальний посібник / В. В. Кириленко, О. М. Стрішенець, М. М. Фаріон та ін. – Тернопіль : Економічна думка, 2008. – 525 с.
16. Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка) : навчальний посібник / С. В. Мочерний, М. В. Довбенко, В. М. Тимочко та ін. – Львів : Новий Світ-2000, 2005. – 480 с.
17. Історія України з найдавніших часів до початку ХХ ст. : навчальний посібник / Г. Д. Гончарук. – Київ : Центр учбової літератури, 2009. – 528 с.
18. Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – Київ : Знання, 2008. – 647 с.
19. Козлова А. І. Економічна історія : навчальний посібник / А. І. Козлова. – Київ: Персонал, 2009. – 342 с.
20. Конотопов М. В. История экономики зарубежных стран : учебник для вузов / М. В. Конотопов, С. И. Сметанин. – Москва : Памотип, 2002. – 264 с.
21. Кузьменко Ю. В. Словник-довідник історико-економічних термінів / Ю. В. Кузьменко, О. М. Федорчук. – Київ : Айлант, 2008. – 83 с.
22. Лазарович М. В. Економічна історія : навчальний посібник / М. В. Лазарович. – Київ : Знання, 2008. – 431 с.
23. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу : підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – Київ : Вікар, 2002. – 477 с.
24. Леоненко П. М. Історія економічних учень : підручник / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко. – Київ : Знання, 2008. – 639 с.
25. Овечкіна О. А. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / О. А. Овечкіна, І. М. Бугайова, К. В. Іванова. – Луганськ, 2009. – 344 с.
26. Проскурин П. В. История экономики и экономических учений. Экономическая история индустриальной цивилизации : учебное пособие / П. В. Проскурин. – Киев : Интерпресс ЛТД, 2008. – 437 с.
27. Тимошина Т. М. Экономическая история зарубежных стран : учебное пособие / Т. М. Тимошина под ред. проф. М. Н. Чепурина. – Москва : Юстицинформ, 2002. – 496 с.

28. Титова Е. В. История экономических учений : учебник / Е. В. Титова. – Москва : ИНФРА-М, 1999. – 320 с.

29. Юхименко П. І. Історія економіки та економічної думки : підручник / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – Київ : Знання, 2011. – 646 с.

30. Юхименко П. І. Економічна історія : підручник / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – Київ : Знання-Прес, 2008. – 567 с.

31. Ядгаров Я. С. История экономических учений : учебник / Я. С. Ядгаров. – Москва : ИНФРА-М, 2000. – 320 с.

Додаткова

32. Авдющенко А. Єдина Європа: перспективи розвитку : монографія / А. Авдющенко, А. Бардась. – Дніпропетровськ : НГУ, 2010. – 253 с.

33. Аристотель. Сочинения: в 4-х томах / Аристотель. – Москва : Прогресс, 1985. – 830 с.

33. Беренда С. В. Еволюція економічної інтеграції в країнах Європи : монографія / С. В. Беренда. – Харків : ХНУ ім. В. Каразіна, 2010. – 167 с.

34. Бойко А. Р. Історія України : навчальний посібник / А. Р. Бойко. – Київ : АкадемВидав, 2010. – 687 с.

35. Воробйова Л. Ю. Формування наукових шкіл. Українська школа фізичної економії / Л. Ю. Воробйова // Економіка України. – 2008. – № 4. – С. 66–67.

36. Геец В. М. Проблемность структурных трансформаций экономики стран с развивающимися рынками / В. М. Геец // Економіка та прогнозування. – 2009. – № 1. – С. 54–69.

37. Годзина Г. С. Экономическая история : учебник / Г. С. Годзина, Г. П. Вощанова. – Москва : ИНФРА-М, 2007. – 254 с.

38. Гарарук Л. В. Біржова торгівля України в період нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) : монографія / Л. В. Гарарук, Г. Г. Коцур. – Чернівці : Книги-XXI, 2007. – 198 с.

39. Горкіна Л. П. XX століття в історії української економічної думки: коротка ретроспектива : монографія / Л. П. Горкіна, М. Г. Чумаченко, О. О. Шубін. – Донецьк : ДонНУЕТ, 2011. – 141 с.

40. Дерев'янкін Т. І. Післяжовтневі експерименти над вітчизняним ринковим господарством (1918 – 1928 рр.) / Т. І. Дерев'янкін // Економіка України. – 2008. – № 12. – С. 64–80.

41. Дерев'янкін Т. І. Відродження і спроби перебудови радянської економіки у післявоєнний період (1946 – 1991 рр.) / Т. І. Дерев'янкін // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 7. – С. 3–14.

42. Деревянкин Т. И. Деформации отечественного рыночного хозяйства в период войн и революций (1914 – 1921 гг.) / Т. И. Деревянкин // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 6. – С. 34–50.
43. Єфименко Г. Р. Взаємовідносини Кремля та Радянської України: економічний аспект / Г. Р. Єфименко. – Київ : Інститут історії, 2008. – 230 с.
44. Задоя А. А. Взаимодействие рыночных и нерыночных аспектов в экономических реформах конца 1940-х – середины 1960-х гг. / А. А. Задоя, С. В. Кузьминов // Академічний огляд. Економіка та підприємництво. – 2010. – № 1. – С. 5–10.
45. Злупко С. М. Економічна історія України / С. М. Злупко. – Київ : Знання, 2006. – 367 с.
46. Історія економічних учень: підручник: у 2 частинах. Частина 1. / за ред. В. Д. Базилевича. – Київ : Знання, 2006.– 582 с.
47. Клинова-Дацюк Г. М. Україна та інтеграційні процеси в сучасній Європі : навчальний посібник / Г. М. Клинова-Дацюк. – Рівне : НУВГ, 2012. – 189 с.
48. Ковальчук В. Меркантилісти, або перші паростки економічної науки / В. Ковальчук // Вісник ТНЕУ. Економічні науки. – 2011. – № 1. – С. 61–63.
49. Комар Н. Ю. Напрямки надання міжнародної фінансової та технічної допомоги в рамках плану Маршалла / Н. Ю. Комар // Вісник ТНЕУ. Економічні науки. – 2012. – № 1. – С. 172–181.
50. Коропецький І. С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука / І. С. Коропецький. – Київ : Либідь, 1993. – 192 с.
51. Кривуц Ю. Н. Первые критики идеологии меркантилизма и пионеры доктрины свободной торговли в Англии / Ю. Н. Кривуц // Вісник Міжнародного Слов'янського університету. – 2011. – Том ХІV. – № 2. – С. 30–35.
52. Кейнс Дж. М. Избранные произведения / Дж. М. Кейнс. – Москва, 1993.
53. Классики экономической мысли: коллекция важнейших работ выдающихся экономистов ХVІ – ХХ вв. – Москва : Директмедиа Паблишинг, 2008. – 1074 с.
54. Колесніченко І. М. Сучасні економічні теорії: конспект лекцій / І. М. Колесніченко. – Харків : Вид. ХНЕУ, 2010. – 163 с.
55. Ключин П. Р. Творческая мысль Ф. Кэнэ в 1736 – 1756 годах в связи с метафизикой "очевидности" и политико-экономической традицией / П. Р. Ключин // Вопросы экономики. – 2008. – № 12. – С. 84–98.

56. Коммонс Дж. Правовые основы капитализма / Дж. Коммонс. – Москва : Высшая школа экономики РФ, 2011. – 414 с.
57. Коуз Р. Природа фирмы: истоки / Р. Коуз. – Москва : Дело, 2001. – 123 с.
58. Кучин С. П. Розвиток грошової системи в Україні (середина ХІХ – початок ХХ ст.): дослідження теорії і практики в науковій спадщині М. І. Тугана-Барановського / С. П. Кучин. – Харків : Курсор, 2007. – 162 с.
59. Лебедев Э. А. Конфуцианское учение, его место и роль в построении гармоничного общества / Э. А. Лебедев, А. М. Черных // Горизонты образования. – 2010. – № 1 (29). – С. 109–114.
60. Лортикян Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики / Э. Л. Лортикян. – Харьков : Консум, 2004. – 360 с.
61. Лортикян Э. Л. Украинские экономисты первой трети ХХ столетия: очерки истории экономической науки и экономического образования / Э. Л. Лортикян. – Харьков : Издательство "Харьков", 1995. – 194 с.
62. Маркс К. Твори : У 50 т // К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-ге вид. – Том 23. – Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – 918 с.
63. Маршалл А. Принципы экономической науки : в 3-х т / А. Маршалл. – Москва : Прогресс, 1993.
64. Несененко П. Г. Економічна система А.-Ж. Тюрго як початок становлення наукового стану економічної думки / П. Г. Несененко, О. А. Артеменко // Економічна теорія. – 2010. – № 4. – С. 85–92.
65. Несторенко О. П. Карл Менгер : ученый-теоретик, наставник, фундатор австрийской традиции / О. П. Несторенко // Економічна теорія. – 2012. – № 2. – С. 72–84.
66. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – Москва : Начала, 1997. – 188 с.
67. Нуреев Р. М. Исторические судьбы учения Карла Маркса / Р. М. Нуреев // Вопросы экономики. – 2007. – № 9. – С. 87–103.
68. Осадчая И. О. Эволюция кейнсианства в условиях "консервативного сдвига" / И. О. Осадчая // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – № 9.
69. Ойкен В. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен. – Москва : Прогресс, 1995. – 494 с.
70. Олейник А. Н. Институциональная экономика : учебное пособие / А. Н. Олейник. – Москва : ИНФРА-М, 2002. – 416 с.

71. Пефтиев В. И. Современный взгляд на политэкономия XIX века / В. И. Пефтиев // Вестник Ивановского государственного университета. – 2008. – № 4. – С. 6–16.

72. Попов О. Є. Генезис та еволюція концепції прав власності в контексті розвитку сучасної інституціональної теорії / О. Є. Попов // БизнесИнформ. – 2013. – № 3. – С. 6–11.

73. Прудон П. Ж. Что такое собственность или Исследование о принципе права и власти / П. Ж. Прудон. – Москва : Республика, 1998. – 407 с.

74. Рабиа А. Абдуллах. Учение М. И. Туган-Барановского и его значение для преодоления мирового экономического кризиса в Украине / Рабиа А. Абдуллах // БизнесИнформ. – 2012. – № 2. – С. 29–31.

75. Ріппа М. Б. Еволюція пенсійного забезпечення Німеччини від Бісмарка до Рістера / М. Б. Ріппа, Т. В. Тучак // Фінанси, облік і аудит. – 2009. – № 14. – С. 161–171.

76. Розмаинский И. Ю. Методологические основы теории Кейнса и его "спор о методе" с Тинбергеном / И. Ю. Розмаинский // Вопросы экономики. – 2007. – № 4. – С. 25–36.

77. Рубан А. А. Украина. XX век : тексты лекций / А. А. Рубан, М. П. Савинская. – Гомель : УО "ГГУ им. Ф. Скорины", 2006. – 178 с.

78. Руденко Н. Г. Драматична і трагічна історія голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні : монографія / Н. Г. Руденко. – Харків : Вид. ХНЕУ, 2009. – 91 с.

79. Слабеев И. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.) / И. С. Слабеев. – Київ : Наукова думка, 1964. – 139 с.

80. Смолій В. А. Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648 – 1657 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Історія українського селянства : Нариси в 2-х томах. – К., 2006. – Том 1. – С. 73–132.

81. Сорос Дж. Эпоха ошибок: мир на пороге глобального кризиса / Дж. Сорос. – Москва : Альпина Бизнес Букс, 2008. – 202 с.

82. Стиглиц Дж. Ю. Альтернативные подходы к макроэкономике: методологические проблемы и некейнсианство / Дж. Ю. Стиглиц // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 5 – 7.

83. Толмачева Р. П. Экономическая история : генезис рыночной экономики : учебник / Р. П. Толмачева. – Москва : Дашков и Ко, 2009. – 604 с.

84. Ущাপовський Ю. В. Ідеї інституціоналізму в економічній думці України XIX – початку XX ст. : монографія / Ю. В. Ущাপовський. – Київ : КНЕУ, 2012. – 259 с.
85. Фещенко В. М. Монетаризм як теорія грошей та інструмент економічного регулювання / В. М. Фещенко // Фінансовий ринок України. – 2009. – № 9. – С. 3–7.
86. Фридмен М. Количественная теория денег / М. Фридмен. – Москва, 1996.
87. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода : современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Ф. Хайек. – Москва : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
88. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Э. Хансен. – Москва, 1959.
89. Харрод Р. К теории экономической динамики / Р. Харрод. – Москва, 1959.
90. Худокормов А. Г. Экономическая теория: новейшие течения Запада : учебное пособие / А. Г. Худокормов. – Москва : ИНФРА-М, 2009. – 416 с.
91. Чухно А. А. Сучасні економічні теорії : підручник / А. А. Чухно, П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – Київ : Знання, 2007. – 514 с.
92. Черкашина Т. С. Досвід українських фермерських господарств середини XVII ст. як складова сучасної агропромислової політики / Т. С. Черкашина // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Образование и наука без границ" (Прага, 7 – 15 грудня 2011 р.). – 2011. – Том 11. – Економічні науки. – Прага : Наука і студія. – С. 62–64.
93. Шаститко А. Е. Новая институциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. – Москва : ТЕИС, 2010. – 828 с.
94. Шафранська І. Б. Вплив соціалістичних ідей і марксистського вчення на розвиток економічної думки Західної України в кінці XIX – на початку XX ст. / І. Б. Шафранська // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 9. – С. 3–9.
95. Шевченко О. О. Історія економіки та економічної думки: сучасні економічні теорії : навчальний посібник / О. О. Шевченко. – Київ : Центр учбової літератури, 2012. – 280 с.
96. Эрхард Л. Благосостояние для всех / Л. Эрхард. – Москва : Дело, 2001. – 352 с.

Зміст

Вступ.....	3
Змістовий модуль 1. Становлення ринкової економіки та ринкової економічної теорії	6
Тема 1. Предмет і метод ІЕЕД.....	6
Тема 2. Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій	17
Тема 3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій.....	23
Тема 4. Господарство й економічна думка суспільств Європейської цивілізації в період середньовіччя	35
Тема 5. Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації	47
Тема 6. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)	58
Змістовий модуль 2. Розвиток ринкової економіки та економічної думки у XIX – на початку XXI ст.	73
Тема 7. Ринкове господарство країн у період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст.).....	73
Тема 8. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрямки економічної думки в Україні (XIX – початок XX ст.)	97
Тема 9. Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації	109
Тема 10. Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом науково-технічної революції (друга половина XX ст.).....	128
Тема 11. Світове господарство та основні напрямки економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX – початок XXI ст.).....	145
Тема 12. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці.....	157
Тема 13. Формування засад ринкового господарства в Україні (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.).....	173
Рекомендована література.....	183

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

**Методичні рекомендації до самостійної роботи
з навчальної дисципліни
"ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ
ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ"
для студентів напряму підготовки
6.030501 "Економічна теорія"
денної форми навчання**

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Укладачі: **Лісна** Ірина Федорівна
Черкашина Тетяна Сергіївна
Калашник Тетяна Євгеніївна
Ус Тетяна Володимирівна

Відповідальний за видання *О. Є. Попов*

Редактор *О. Г. Лященко*

Коректор *О. Г. Лященко*

План 2016 р. Поз. № 236 ЕВ. Обсяг 191 с.

Видавець і виготовлювач – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61166, м. Харків, просп. Науки, 9-А

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
ДК № 4853 від 20.02.2015 р.*